

Тихий Дін. Книга перша

Михайло Шолохов

ТИХИЙ ДІН. Том 1.

Переклад: Семен Кац

ЧАСТИНА ПЕРША.

i.

Мелехівський двір — аж покрай хутора. Ворітця з обори ведуть на північ до Дону. Крутий восьмисажневий узвіз серед замшілих у прозелені крейдяних брил, і ось берег: перлямутрове черепашкове розсипище, сіра зломиста смужка націлованої хвилями ріні і далі скипає під вітром блискотливими брижами стрем'я Дону. На схід — за шельогою гарманних тинів — Гетьманський шлях, полинова просивінь, столочений кінськими копитами бурий, живучий спориш, капличка на розвилках; за нею оповитий текучим маревом степ. На південь — крейдяна хребтина гори. На захід — вулиця, що, перетинаючи майдан, біжить до займища.

Під останню турецьку кампанію повернувся на хутір козак Мелехов Прокіп. З Туреччини привів він дружину — маленьку, завинуту в шаль жінку. Вона ховала обличчя, рідко показуючи тоскні здичавілі очі. Пах шовковий шаль далекими невідомими запахами, веселкові візерунки його живили бабську заздрість. Бранка-туркєня цуралася рідних Прокопових і старий Мелехов незабаром відрізнив сина. До куреня його не ходив поки й жив, не забуваючи образи.

Прокіп побудувався швидко: теслярі зрубали куреня, сам пригородив обори і на осінь відвів до нової господи згорблену чужоземку-жінку. Йшов із нею за гарбою з майном хутором — висипали на вулицю всі, від малого до великого. Козаки стримано посміхалися у бороди, голосисто перегукувались баби, орда замурзаних козачат улюлюкала Прокопові вслід: але він, розхриставши чекмень, ішов звагом, немов борозною, стискав у здоровенній чорній долоні своїй тендітну кисть жінчиної руки, непокірно ніс біляво-чубату голову — тільки під вилицями у нього набрякали та ворушилися жовни, та проміж кам'яних, від завсідньої непорушносте, брів проступав піт.

Відтоді мало коли бачили його на хуторі, не бував він і на майдані. Проживав у своєму курені, на відшибі коло Дону, відлюдно. Подейкували про нього на хуторі дивне. Дітвора, що пасла за прогоном телята, розповідала, ніби бачили, як Прокіп вечорами, коли в'януть зорі, на руках носив жінку

3

аж на Татарську могилу. Садовив її там на чолопку могили, спиною до поточеного сторіччями ніздруватого каменя, сідав поруч неї, і так подовгу видивлялися вони в 'Бгеп. Дивились аж поки згасала зоря, а потім Прокіп кутав жінку в сіряк і на руках відносив додому. Хутір губився в догадках, шукаючи пояснення таким дивовижним учинкам, бабам за тими розмовами й поськатись ніколи було. Різно гомоніли і про

жінку Прокопову: одні твердили, що краси вона небувалої, інші — навпаки. Розв'язалося все після того, як найод-чайдушніша з-поміж бабів жалмерка*) Мавра змоталася до Прокопа, мов би то по свіже тісто квасне. Прокіп поліз по нього до льоху, а тим часом Мавра й роздивилась, що туркеня дісталась Прокопові остання з найгірших...

Перегодом, зчервоніла Мавра, з хусткою, що з'їхала набік, торочила на завулку бабській юрмі:

— І що він, матінки, вгледів у неї гарного? Хоч би баба була, а то так... Аніс... ані пуза, самий страм. У нас дівки гладші за неї вигулюються. В стані — перервати можна, мов та оса: баньки — чорні, здоровецькі, стриже ними, як сатана, прости господи. Мабуть на-зносі доходжає, їй-бо!

— На-зносі?—дивувались баби.

— Либонь не маленька, сама трьох виплекала.

— Аз обличчя як?

— З обличчя? Жовта. Очі тоскні,—либонь, не солодко на чужій сторонці. А ще, матінки, ходить вс на в... Прокопових шараварах.

— Ну-у-у?... — ахали баби перелякано й дружньо.

— Сама бачила — в шараварах, тільки без випусків. Відай буденні його вхопила. Довга на ній сорочка, а з-під сорочки штани, в панчохи запхані. Я як розглянула, так і захопонуло мені всередині...

Пошепки на хуторі подейкували, що Прокопова жінка відь-мачить. Невістка Астахових (жили Астахови від хутора крайні до Прокопа) божилася, ніби другого дня Тройці, вдосвіта, бачила, як Прокопова жінка, простоволоса й боса, доїла в їхній оборі корову. З того часу зсохлося корові вим'я в дитячий кулак, одбилась від молока і незабаром здохла.

Того року трапився небувалий упадок на скот. На стійлі коло Дону щодня плямувалася ріниста коса трупами корів та молодняку. Пошесть перекинулася на коні. Танули кінські косяки, що гуляли на станичному вигоні. І отоді й проповзла по завулках та вулицях чорна чутка...

З хуторського сходу прийшли козаки до Прокопа.

Хазяїн вийшов на ґанок, уклоняючись.

1) Жалмерка — салдатка.

— Пощо, здорові, завітали, панове-старики?

Натбвп, підступаючи до ґанку, німо мовчав. Один підпилий старий перший крикнув:

— Волочи нам свою відьму! Суд учинимо!..

Прокіп метнувся до хати, та в сінях його догнали. Рослий батареєць, по-вуличному — Люшня, стукав Прокопа головою об стінку, умовляв:

— Не гвалтуй, не гвалтуй, нема чого тут.. Тебе не зачепимо, а бабу твою в землю втолочимо. Краще її знищити, ніж усім хутором без худоби гинути. А ти не гвалтуй, а то головою стінку розвалю.

— Тягни її, суку, на двір!.. — гахнули коло ґанку. Полчанин

Прокопів, намотавши на руку волосся туркені, другою рукою затискуючи рот її, криком розіпнутий, бігцем перетяг її через сіни і кинув під ноги натовпу. Тонкий зойк прошив рев голосів. Прокіп розкидав шістьох козаків і, вхопившись у світлицю, зірвав зі стіни шаблю. Давлячи один одного, козаки шарахнули з сіней. Розстеляючи над головою блискотливий вереск шаблі, Прокіп збіг з ґанку. Натовп стенився й розсипався по дворі. (

Коло комори Прокіп наздогнав важкого на бігу батареяця Люшню і ззаду, з лівого плеча навскоси, розвалив його до поперека. Козаки, що виламували з тину кілки, сипнули через тік у степ.

За півгодини посмілілий натовп підступив до двору. Двоє розвідників, шулячись, вступили в сіни. На порозі до кухні, підпливши кров'ю, незручно закинувши голову, лежала Прокопова жінка; в прорізі болісно вискалених зубів ворочався покусаний язик. Прокіп, трясучи головою, з застиглим поглядом, кутав у кожух червонослизувату пискляву грудочку — нечасну дитину.

Прокопова дружина померла ввечорі того ж дня. Неча ову дитину, зглянувшись, узяла баба, Прокопова мати.

Дитину обклали пареним ґрисом, поїли кобилячим молоком, і за місяць, переконавшись в тому, що смугляве турку-вате хлоп'я виживе, понесли до церкви, охристили. Назвали по дідові Пантелеєм. Прокіп повернувся з каторги через дванадцять років. Підстрижена руда з сивизною борода та руський одяг робили його чужим, неподібним до козака. Він узяв сина і почав господарювати.

Пантелей ріс зчорна-смаглявий, меткий. 'Скидався на матір обличчям та сухорлявою постаттю.

Одружив його Прокіп з козачкою — дочкою сусіди.

З того часу й пішла турецька кров зхрещуватись з козацькою. Звідси й повелись на хуторі горбоносі, дикувато:врод-ливі козаки Мелехови, а по-вуличному — турки.

Поховавши батька, в'ївся Пантелей у господарство: наново вкрив хату, прирізав до садиби з півдесятини гулящої землі, збудував нові повітки та комору під бляхою. Бляхар на хазяйське замовлення вирізав з окрайків пару бляшаних півнів, прибив їх на даху комори. Веселили вони Мелехівський двір безжурним своїм виглядом, надаючи йому вигляду довільного та заможного.

На схилі віку закремезнів Пантелей Прокопович: роздався вшир, трохи зігнувся, а все ж був поставний старий. Був сухий у кістках, кульгавий (за молодощів на імператорському огляді на гонах зламав ліву ногу), носив у лівім усі срібну півмісяцем сергу, до старости не злиняли на ньому вороної масти борода та волосся на голові, в гніві не тямився і, як видно, цим передчасно постарив свою, колись уродливу, а тепер геть обплутану павутинням зморщок огрядну дружину.

Старший, уже жонатий, син його, Петро нагадував матір: невеликий, кирпатий, в буйній березці пшеничного волосся, кароокий; а молодший Григорій в батька пішов: на півголови вищий за Петра, на шість років молодший, такий же, як у батька, вислий

шулячий ніс, в трохи косих прорізах підсинені мигдалини гарячих очей, гострі плити вилиць, обтягнуті брунатною рум'януватою шкірою. Так само горбився Григорій, як і батько, навіть і в посмішці в обох було спільне, звірювате.

Докійка — батькова пестуха — довгорукий, окатий підліток, та Петрова дружина Дарка з малям, — от і вся Меле-хівська родина.

II.

Де-не-де на попелястому досвітньому небі мерехтіли зорі. З-під хмар віяв вітер. Понад Доном диба ходив туман і, роздигаючись по схилу крейдяної гори, сповзав у яри сірою безголсвою гадюкою. Лівобережне наддіння, піски, яндоли, очеретяні хаші, ліс в росі — полومه.ніли буйною холодною загравою. За видноколом, не сходячи, томилося сонце.

В Мелехівськiм курені перший відірвався від сну Пантелей Прокопович. Застібаючи на ходу комір хрестиком вишиваної сорочки, вийшов на ґанок. Затравіле подвір'я викладено росяним сріблом. Випустив на проулок худобу. Дарка в спідниці пробігла доїти корови. На литки білих босих її ніг молозивом бризкала роса, по траві через двір ліг димчастий прим'ятий слід. Пантелей Прокопович подивився, як випростується зім'ята Дарчиними ногами трава, пішов до світлиці.

На підвіконні відчиненого вікна змертвіло рожевіли пелюстки вишні, що відцвітала в садку. Григорій спав ницьма, кинувши навідріт руку.

— Грицьку, рибалити поїдеш?

— Чого ти? — пошепки спитав той і звисив з ліжка ноги.

— їдьмо, посидимо зорю.

Григорій, посапуючи, стягнув з жердки буденні шаравари, забрав їх у білі вовняні панчохи і довго натягав чирикх), виправляючи підвернутий зап'яток.

— А принаду матуня варила? — хрипко спитав він, виходячи з батьком у сіни.

— Варила. Йди до баркасу, я зараз.

Старий всипав у тикву розпареного запашного жита, по-хазяйськи позмітав на долоню розсипане долі зерно і, припадаючи на ліву ногу, пошкутильгав до узвозу. Григорій, наїжившись, сидів у баркасі.

— Куди правити?

— До Чорного яру. Спробуємо коло корчаги, де того разу сиділи.

Баркас, черкнувши кормою землю, осів у воді, відірвався від берегу. Бистринь понесла його, похитуючи, намагаючись повернути боком. Григорій, не обгрібаючись, керував веслом.

— Гребни, чи що.

— А от на середину дістанемося.

Перетинаючи бистриню, баркас посунав до лівого берега. Від хутора наздоганяли їх лункі над водою переклики півнів. Черкаючи облавком чорний хрящуватий бік кручі понад водою, баркас причалив в улоговині. Сажнів за п'ять від берега піднімалися з води розкарячені гілляки затопленого берестка. Навколо нього коловертень ганяв руді жужми піни.

— Розмотуй, а я прив'яжу, — прошепотів до Григорія батько і сунув долоню в парну пашу тикви. Жито чітко бризнуло по воді, мов би хтось півголосом прошепотів — "шик"! Григорій нанизав на гачок набухле зерно, посміхнувся.

— Ловись, ловись, рибко, велика й мала.

Волосінь, упавши у воду кругами, напнулась струною і знову послабла. Григорій ногою притис кінець вудлища, поліз, намагаючись не ворухнутись, по кисет.

— Не буде, батьку, діла... місяць на ущербі.

— Сірники взяв?

— чЕге.

— Дай вогню.

Старий закурив, поглянув на сонце, що застрягло по той бік корчаги.

— Сазан, — він усяко бере. І на ущербі, буває, прихопиться.

— Чути, мільга наживку обсікає, — зідхнув Григорій.

Коло баркасу, хлюпнувши, відринула вода, і двоаршинний, наче вилитий з червоної міді, сазан зі стогоном стрибнув 1 угору, двічі вдаривши по воді вигнутим лопушистим хвостом. Зернисті бризки засіяли баркас.

— Тепера чекай! — витер Пантелей Прокопович рукавом мокру бороду.

Обіч затопленого береста, поміж рукастого оголеного гілля вистрибнули враз два сазани; третій, поменше, вгвинчуючись у повітря, настирливо раз за разом бився над яром.

Григсфій нетерпляче жував розмоклий кінець самокрутки. Неясне сонце стало у півдуба. Пантелей Прокопович висипав усю принаду і, незадоволено зшиливши губи, тупо дивився на нерухомий кінець вудлища.

Григорій виплюнув недокурка, злісно простежив швидкий його літ. В душі він накладав батькові чортів за те, що збудив удосвіта, не дав виспатись. У роті від викуреного натщесерце тютюну смерділо припаленою щетиною. Нахилився було зачерпнути в жменю води, — в цей час кінець вудлища, що стирчав на піваршина від води, слабо хитнувся, поволі поповз униз.

— Засікай!—видохнув старий.

Григорій, стріпнувшись, потягнув вудлище, але кінець враз поринув у воду, вудлище зігнулось від руки обручем. Немов коливоротом, величезна сила давила вниз туге шелюгове вудлище.

— Держи! — стогнав старий, відштовхуючи баркас від берега.

Григорій намагався підняти вудлище, його шарпало з десятикратною силою. Сухо, цмокнувши, тріснула під корінь груба волосінь. Григорій хитнувся, втрачаючи рівновагу.

— Ну й бугай! — пришептував Пантелей Прокопович, не потрапляючи жалом гачка в наживку.

Схвильовано посміхаючись, Григорій нав'язав нову волосінь, закинув.

Скоро грузило діткнулось до дна.— кінець погнуло.

— Ось він диявол!.. — хмикнув Григорій, насилу відриваючи від дна, рибу, що метнулася на бистрину.

Волосінь, пронизливо брунчачи, зачеркала по воді, за нею косим зеленкуватим полотном вставала вода. Пантелей Прокопович перебирав обрубкуватими пальцями держално черпака.

— Заверни його на воду! Тримай, а то пилкою рубоне!

— Дарма!

Великий жовточервоний сазан піднявся на поверхню, спінив воду і, прихиливши тупу лобасту голову, знову шарахнув углиб.

— Тисне, зж рука заніміла... Ні, почекай!

— Держи, Грицьку!

— Держу-у-у!

— Гляди, під баркас не пускай!.. Гляди!

Відсапуючись, підвів Грицько до баркаса сазана, що лежав на боці. Старий був сунувся з черпаком, але сазан, напружуючи останні сили, знову пішов углиб.

— Голову йому підіймай! Нехай ковтне вітру, він посмирнішає.

Виводивши, Григорій знову підтягнув до баркаса вимученого сазана. Позіхаючи широко роззявленим ротом, він ткнувся носом у твердий облавок і спинився, переливаючи рухливе жовтогаряче золото пливців.

— Відвоюався! — кркнув Пантелей Прокопович, вива-лючи його в черпак.

Посиділи ще з півгодини. Стихав сазанячий бій.

— Змотуй, Грицю. Мабуть, останнього запрягли, більше не дочекаємось.

Зібрались.. Григорій відштовхнувся від берега. Проїхали половину дороги. З батькового обличчя Григорій бачив, що той хоче щось сказати, але старий мовчки поглядав на розкидані під горою двори хутора.

— Ти, Григорію, от що...—нерішуче почав він, перебираючи зв'язки торби, що лежала під ногами, — прикмічаю, ти, мов би, з Оксаною Астаховою...

Григорій густо почервонів, відвернувся. Комір сорочки, врізуючись у м'язисту, припалену сонцегрівом шию, видавив білу смужку.

— Ти гляди, хлопче, — вже жорстоко й злісно вів старий, — я з тобою не так заговорю. Степан нам сусіда, і з його бабою не дозволю жирувати. Тут діло може до гріха дійти, а я наперед остерігаю: помічу — зашмагаю!

Пантелей Прокопович стис пальці у вузлуватий кулак, мружачи опуклі очі, дивився, як синові з лица спливала кров.

— Наговір! — глухо, мов з води, буркнув Григорій і просто в синювате перенісся батькові подивився.

— Ти примовч.

— Мало що люди гомонять...

— Цить, сучий сину!

Григорій наліг на весло. Баркас пішов вистрибки. Закрутками затанцювала

люлюкаючи за кормою вода.

До пристані мовчали обоє. Вже під'їжджаючи до берега, батько нагадав:

— Гляди, не забудь, а ні — від сьогодні прикрити всі грища. Щоб з двору ані ногою. Такечки!

Промовчав Григорій. Примикаючи баркаса, спитав:

— Рибу бабам віддати?

— Понеси купцям продай, — пом'якшав старий, — на тютюн розживешся.

Покусуючи губи, йшов Григорій позад батька. "Викусіть, тату, хоч стриножений піду нині на вулицю",—думав, злісно обгризуючи очима крутий батьківський карк.

Вдома Григорій дбайливо обмив з сазанової луски присохлий пісок, прошилив під зябри хворостинку.

На воротах наскочив на давнішнього друга-однолітка Митька Коршунова. Йде Митько, бавиться кінцем наборного в сріблі паска. З вузеньких щілинок жовто масняться круглі зухвалуваті очі. Зіниці — по-котячому довгі,, томз — погляд Митьків текучий, невловимий.

— Куди з рибою?

— Нинішня здобич. Купцям несу.

— Моховим, чи що?

— їм.

Митько на око зважив сазана.

— Фунтів з п'ятнадцять?

— З половиною. На безмені прикинув.

— Візьми з собою, торгуватимусь.

— Ходім.

— А могори́ч?

— Зладимось; нема чого пб-дурному базікати.

З обідні розсипався вулицями нарі́д. По дорозі поруч виступали три брати на прізвище Шамі́лі.

Старший, безрукий Олекса, йшов посередині. Тугий на-шийок мундира прямив йому жилаву шию, ріденька кучерявим клинцем борідка задерикувато бочилась, ліве око нер-вічно підморгувало. Давно, на стрільбищі розірвало в руках в Олексі Гвинтівку, шмат засувки покалічив йому щоку. Відтоді око до діла і не до діла підморгує, голуба близна, переорюючи щоку, заривається в куделі волосся. Ліву руку відірвало аж по лікоть, але й одною крутив Олекса цигарки вміло і без похибки: притисне кисета до опуклого заслону грудей, зубами відірве потрібний клаптик паперу, зігне його жолобком, нагребє тютюну й невловимо поведе пальцями, скручуючи. Не встигне людина оглянутись, а Олекса, підморгуючи, вже жує готову цигарку і прохає вогоньку.

Хоч і безрукий, а перший на хуторі кулачник. І кулак не який то вже й особливий — так з очеретянку завбільшки; а трапилось якось на оранці на вола розсердитись, батіг загубився: стукнув кулаком — ліг віл на борозні, з вухів кров, насилу відлежався. Інші брати — Мартин і Прохір — до дрібниць схожі на Олексу. Такі ж низькі, широкі, мов ті

дуби, тільки рук у кожного по дві.

Григорій привітався з Шамілями, Митько пройшов, відвернувши — аж хруснуло — голову. На масляній на кулачному перебої не пожалів Олекса Шаміль молодих Митькових зубів, махнув наодмаш, і виплюнув Митько на сизий, пошматований кованими закаблуками лід два кутні зуби.

Рівняючись з ними, Олекса підморгнув разів із п'ять.

— Продай чурбака?

— Купи.

— Скільки просиш?

— Пару волів та жінку в додачу..

Олекса мружачись замахав оцупком руки.

— Дивак, ах, дивак!.. Ох-хо-ха, жінку... А приплід візьмеш?

— Собі на завод залиш, а то Шамілі переведуться, — шкірив зуби Григорій.

На майдані попід церковною огорожею юрмився люд. В натовпі титар, підносячи над головою стриножену гуску, вигукував:

— Полтинник! Від-да-ли. Хто більше?

Гуска крутила шиєю, зневажно мружила бірюзинку ока.

В гурті поруч вимахував руками сивенький, з хрестами й медалями, що завісили груди, дідок.

— Наш дід, Грицьку, про турецьку війну бреше, — показав Митько очима, — підемо послухаємо?

— Поки слухатимемо — сазан засмердиться, розпухне.

— Розпухне — на вагу прибавить, нам зиск.

На майдані, за пожежею, де розсихаються з поламаними голоблями пожежні діжки, зеленіє дах Мохівського будинку. Ідучи повз пожежню, Грицько плюнув і затис носа. З-за діжки, застібаючи шаравари — пряжка в зубах, — вилазив дід.

—; Приспічило? — в'їдливо кинув Митько.

Дід упорався з останнім гудзиком і вийняв з рота пряжку.

— А тобі що?

— Носом натикати б треба! Бородою! Бородою! Щоб стара за тиждень не відмила.

— Я тобі, стерво, натикаю! — образився дід.

Митько став, мружачи котячі очі, як на сонце.

— Чи ба, благородний який!

—1 Згинь, сучий сину! Чого присучився? А то й ремінякою!

Посміхаючись, Григорій підійшов до ґанку Мохівського будинку. Бильця в густій різьбі дикого винограду. На ґанку плямиста лінива тінь.

— От, Митро, живуть люди...

— Клямка, і та золочена, — Митько відхилив двері на терасу і чмихнув, — діда б отого наладити сюди

— Хто там? — окликнули їх з тераси.

Торопіючи, Григорій пішов перший. Фарбовані, мостини замітав сазанячий хвіст.

— Вам кого?

В плетеній розкидалці — дівчина. В руці блюдо з полуницями. Григорій мовчки дивився на рожеве сердечко повних вуст, що обіймали ягідку. Схиливши голову, дівчина оглядала їх. Терпляче покоїлася в теплих губах ягідка.

На допомогу Грицькові виступив Митько. Він кахикнув.

— Рибки не купите?

Губи її, пропустивши ягідку, встигли усміхнутись швидко, ледве помітно.

— Риби? Я зараз скажу.

Вона хитнула крісло, встаючи, затьопала гаптованими, на босу ногу взутими пантофлями. Сонце просвічувало білу сукню, і Митько бачив неясні обриси повних ніг і широке хвилясте мереживо нижньої спідниці. Він дивувався отласовій білості її оголених литок, тільки на круглих п'ятках шкіра молочно жовтіла.

— Диви, Грицьку, ну й спідниця... Як скло, наскрізь все видно, — штовхнув Митько замість Григорія сазана.

Дівчина вийшла з коридорних дверей, м'яко присіла на крісло.

— Пройдіть на кухню.

Ступаючи навшпиньках, Григорій пішов у дім. Митько відставив ногу, мружився на білу нитку проділу, що розділяла волосся на її голові на два злотисті півкола. Вона оглянула його бешкетливими, неспокійними очима. %

— Ви — тутешній? 4

— Тутешній.

— Чий же це?

— Коршунов.

— А звати вас як?

—> Митро.

Вона уважно оглянула рожеву луску нігтів, швидким рухом підбрала ноги, '

— Хто з вас рибалить?

— Грицько, друзяка мій.

—> А ви рибалите?

— Рибалю й я, коли закортить.

— Вудками?

— І вудками рибалимо, по-нашому — притугами.

— Я б теж хотіла порибалити, — сказала вона, помовчавши.

— Що ж, поїдьмо, коли охота є.

— Як би це влаштувати? Ні, серйозно?

— Вставати треба дуже рано.

—1 Я встану, тільки збудити мене треба.

— Збудити можна... А батько?

— Що батько?

Митько засміявся.

— Як би за злодія не взяв... Собаками ще прицькує.

— Дурниці! Я сплю сама в наріжній кімнаті. Ось це вікно,— показала вона пальцем.

— Коли прийдете по мене — постукайте мені у вікно, і я встану.

В кухні дробилися голоси: боязкий — Григорія, і густий, мазутний куховарки.

Митько, перебираючи тьмяне срібло козацького паска, мовчав.

— Жонатий ви? — спитала, прихованою світячи усмішкою.

— А що?

— Так просто, цікаво.

— Ні, парубок.

Митько раптом почервонів, а вона, граючись усмішкою і гілочкою теплихних полуниць, що зсипались на підлогу, питала:

— Що ж, Митю, дівчата вас люблять?

— Котрі люблять, а котрі й ні.

— Чи ба-а-а... А чом це у вас очі, як у кота?

— У... кота? — вкрай губився Митько.

— Атож, котячі.

— Це від матері, мабуть... Я тут не при чому.

— А чому ж, Митю, вас не женять?

Митько підбадьорився і, почувавши в словах її невловимий глум, заблимав пожовтлю очей. і

— Женилка не виросла.

Вона здивовано підкинула брови, зашарілася і встала.

З вулиці ґанком кроки.

її коротенька, що таїла сміх, усмішка джигнула Митька кропивою. Сам господар, Сергій Платонович Мохов, м'яко човгаючи шевровими просторими черевиками, поважно проніс повз Митька, що поступився набік, своє огрядне тіло.

— До мене? — спитав пройшовши, не повертаючи голови.

— Це, тату, рибу принесли.

Вийшов з порожніми руками Григорій. 2

Немащеною гарбою заскрипіла колиска. Дарка сонним голосом мурмотнула:

— Цить, ти, капосне дитинча! Ні сну тобі, ані спокою. — Заспівала тихенько:

Колода-дуда,

Де ж ти була?

Коні стерегла,

Що вистерегла?

Коня з сідлом,

З золотим махром...

Григорій, засинаючи під розмірений колисковий скрип, згадав: "Адже завтра Петрові в табори виходити. Залишиться Дарка з дитиною... Коситимемо, мабуть, без нього".

Зарився з головою в гарячу подушку, у вуха в'їдливо сочиться:

А де ж твій кінь?

За ворітьми стоїть

А де ж ті ворота?.

Вода унесла.

Стріпонуло Григорія заливисте кінське іржання. З голосу пізнав Петрового коня.

Знесиленими зі сну пальцями довго застібав сорочку, знову майже заснув під текучі напливи пісні:

А де ж тії гуси?

В очерет пішли.

А де ж той очерет?

Дівки вижали.

А де ж тії дівки?

Дівки заміж пішли.

А де ж ті козаки?

На війну пішли...

Розбитий сном, дістався Григорій до стайні і вивів коня на провулок. Лоскотнуло обличчя налетіле павутиння, і несподівано пропав сон.

По Дону навскоси хвилястий, ніким неїжджений місячний шлях. Над Доном туман, а вгорі зоряне просо. Кінь ззаду сторожко переставляє ноги. До води узвіз поганий. По той бік качиний кряк, коло берега в мулі скрутнувся і гепнув по воді сом, на мільгу полюючи.

Григорій довго стояв коло води. Пріллю вогкою й прісною дихав берег. З кінських губ падав дрібний капіж. На серці в Григорія легка солодка порожнеча. Гарно й бездумно. Повертаючись, глянув на схід, там уже розійшлася синя півтьма. На сизій запоні неба додзьобував червонохвостий світанок зоряне просо.

Коло стайні зустрівся з матір'ю.

— Це ти, Грицьку?

— Атож.

— Коня напував?

— Напував, — нехотя відповідає Григорій.

Відхилившись назад, несе мати на завісці кізяки на підпал, тюпає старечо пфплими босими ногами.

— Пішов би Астахових побудив. Степан з нашим збирався.

Прохолода вкладає в Григорія тугу тремтячу sprужину. Тіло заїжилося. Через три приступки вибігає до Астахових на грімкий ґанок. Двері не замкнені. (В кухні на розстеленій повсті спить Степан, під пахою в нього голова дружини.

В поріділій темряві Григорій бачить збиту вище колін Оксанину сорочку, березово-білі, безстидно розкинуті ноги. Він секунду якусь дивиться, відчуваючи, як сохне в роті, і від чавунного дзвону пухне голова.

Злодійкувато повів очима. Зчуженілим голосом хрипко:

— Ей, хто тут є? Вставайте!

Оксана схлипнула з сну.

— Ой, хто таке? Хто це? — метушливо занишпорила, забилася в ногах гола її рука, натягаючи сорочку. Залишилась на подушці пляма зроненої уві сні слини; міцний зорній баб'ячий сон.

— Це я. Мати послала побудити вас...

— Ми зараз... Тут у нас не влізеш... Від бліх на підлозі спимо. Степане, 'вставай, чуєш? — З голосу Григорій здогадується, що їй ніяково, і квапиться піти.

Від хутора в травневі табори йшло чоловіка з тридцятим козаків. Місце збору—пляц. Години, коло сьомої до пляцу потягнулись вози з брезентовими будами, піші та кінні козаки в білих парусинових сорочках, споряджені.

Петро на ґанку нашвидку зшивав тріснутий чумбур. Пантелей Прокопович походжав коло Петрового коня, підсипаючи в корито вівса, часом погукував.

— Докійко, сухарі зашила? А сало пересипала сіллю?

Вся в рум'яному цвіті, Докійка ластівкою черкала двір від кухні до куреня, на оклики батька сміючись відмахувалась:

—, Ви, тату, своє діло справляйте, а я братікові так укладу, що до Черкаського не ворухнеться.

— Не поїв? — довідувався Петро, слинячи дратву й киваючи на коня.

—г Жує, — поважно відповідав батько, кошлатою долонею перевіряючи пітники. — Дрібниця якась — крихта або травинка прилипне до пітника, а за один перехід до крові намуляє спину коневі.

— Доїсть гнідий — напійте його, тату.

— Грицько до Дону зводить. Гов, Грицьку, веди коня!

Високий сухоребрый дінчак з білою на лобі пляминою пішов граючись. Григорій вивів його за фіртку, ледве торкнувшись лівицею чубка, скочив на нього, і враз пустив добрим клусом. Коло взвозу хотів придержати, та кінь збився з ноги, задробив, пішов з гори чвалом. Відкинувшись назад, майже лежачи на спині коня, Григорій побачив жінку, що сходила з гори з відрами. Звернув із стежки, і, переганяючи збиту куряву, врізався у воду.

З гори, похитуючись, сходила Оксана, ще здалека голосисто крикнула:

— Чортяка скажений! Ледве конем не стоптав! Стривай бо, скажу батькові, як ти їдиш.

— Але ж бо, сусідко, не лайся. Вирядиш чоловіка в табори, може й я на хазяйстві здамся.

— Чи й не до дідька потрібний ти мені!'

— Зайде косовиця — ще попрохаєш, — сміявся Григорій.

Оксана з кладки зручно зачерпнула на коромислі відро води і, затискуючи проміж колін напнуту вітром спідницю, глянула на Григорія.

— Що ж, Степан твій зібрався? — спитав Григорій.

— А тобі пощо?

— Яка ти... Спитать не можна, чи що?

— Зібрався, ну?

— Залишаєшся, виходить жалмеркою?

— Атож.

Кінь відірвав від води губи, зі скрипом пожував воду, що стікала і, дивлячись на той бік Дону, стукнув по воді передньою ногою. Оксана зачерпнула друге відро, перекинула через плече коромисло і легко похитуючись пішла під гору. Григорій торкнув коня слідом. Вітер шарпав на Оксані спідницю, перебирав на смаглявій шиї дрібні пухнаті кучерики. На важкому вузлі волосся поломеніла вишивана кольоровим шовком шличка⁴), рожева сорочка, забрана в спідницю, не бгаючись, огортала круту її спину й налиті плечі. Сходячи на гору, вона перехилялася вперед, виразно вилягала під сорочкою продовгувата долина на спині. Григорій бачив бурі круги злинялої під пахами від поту сорочки, стежив очима за кожним її порухом. Йому кортіло знову заговорити з нею.

— Либонь, скучатимеш за чоловіком? А?

Оксана йдучи повернула голову, всміхнулася.

— Авжеж. Ти от женись, — переводячи дух, вона говорила переривчасто, — женись, а після визнаєш, скучають чи ні за подруженькою.

Штовхнувши коня, рівняючись з нею, Григорій зазирнув їй у вічі.

— А от інші баби аж радіють, як чоловіків вирядять. Наша Одарка без Петра гладшати починає. З

Оксана, поводячи ніздрями, різко дихала; поправляючи волосся, сказала:

— Муж — хоч не вуж, а смокче кров. Тебе то швидко оженимо.

— Не знаю, як тато. Мабуть після служби.

.— Молодий ще, не женись.

— А що?

— Сухота сама. — Глянула вона з-під лоба, не розмикаючи губи, скупко всміхнулася.

І тут уперше помітив Григорій, що губи в неї безстыдно-жадібні, пухлуваті. Він, розбираючи гриву на пасма, сказав:

— Охоти немає женитись. .Котрась і так покохає.

— Мо' примітив?

— Чого мені примічати... Ти ось вирядиш Степана...

— Ти зі мною не загравай!

— Вдариш?

— Степанові скажу слівце...

— Я твого Степана...

— Гляди, сміливий, сльоза капне.

— Не лякай, Оксано!

— Я не лякаю. Твоє діло з дівчатами. Хай хусточки тобі вишивають, а на мене не заглядайся.

— Навмисно дивитимусь.

— Ну й дивись.

Оксана примирливо посміхнулася і зійшла з стежки, пильнуючи обійти коня.

Григорій повернув його боком, загородив дорогу.

— Пусту, Грицьку!

— Не пушу.

— Не дурій, мені треба чоловіка виряджати.

Григорій, усміхаючись, гарячив коня; той, переступаючи тіснив Оксану до яру.

— Пусту, дияволе, он люди! Побачать, що подумают?

Вона кинула по сторонах переляканим поглядом і пройшла, хмуричись і не оглядаючись.

На ґанкові Петро прощався з рідними. Григорій засідлав коня. Придержуючи шаблю, Петро квапливо збіг східнич-ком, взяв з Грицькових рук повіддя.

Кінь, дорогу прочуваючи, неспокійно переступав, пінив, ганяючи в роті мундштука. Піймавши ногою стремено, держачись за луку, Петро говорив батькові:

— Лисих роботою не мори, тату! Заосеніє — продамо. Грицькові бо коня справляти. А степову траву, гляди, не продавай: на луках нині, сам знаєш, яке сіно буде.

— Ну, з богом. Час добрий, — проговорив старий, хрестя-етячись.

Петро звичним рухом кинув на кульбаку своє збите тіло, поправив ззаду брижі сорочки, стягнуті паском. Кінь пішов до воріт. На сонці тьмяно, здригаючись у такт крокам, блиснула голівка шаблі.

Дарка з дитиною на руках пішла слідом. Мати, витираючи рукавом очі і кінцем фартуха почервонілий ніс, стояла серед двору.

— Братіку, пиріжки! Пиріжки забув!.. Пиріжки з картоплею!..

Докійка козою стрибнула до воріт.

— Чого горлаєш, дурна! досадливо крикнув на неї Григорій.

—1 Залишились пиріжки-и! притулившись до фіртки, стогнала Докійка, і на замурзані гарячі щоки, а зі щік на буденну кофточку — сльози.

Дарка з-під долоні стежила за білою, завішаною курявою сорочкою чоловіка. Пантелей Прокопович, хитаючи підгни-лий стовп коло воріт, глянув на Григорія.

— Ворота візьмись полагодь, та стояк на розі закопай.— Подумавши, додав мов яку новину, сповістив: — поїхав Петро.

Через тин Григорій бачив, як виряджався Степан. Припо-ряджена в зелену вовняну спідницю Оксана підвела йому коня. Степан, усміхаючись, щось казав їй. Він, не кваплячись, по-хазяйськи поцілував дружину і довго не здіймав руку з її плеча. Спалена засмагою і роботою рука, мов той вугіль, чорніла на білій Оксаниній кофточці. Степан стояв до Григорія спиною. Через тин видно було його тугу, гарно підголену шию, широкі трохи вислі плечі і, — коли нахилився до жінки, — закручений кінчик русявого вуса.

Оксана чомусь сміялася і заперечно хитала головою. Рослий вороний кінь хитнувся, піднявши на стремені вершника. Степан поїхав з воріт квапливо, сидів на кульбаці, мов укопаний, а Оксана йшла поруч, тримаючись за стремено, і знизу вверх, любовно й жадібно, мов собака, заглядала йому у вічі.

Так проминули вони сусідній курінь і зникли за поворотом. ¹

Григорій проводив їх довгим пильним поглядом. 4

грізно чорніло небо, степ вижидально мовчав. На хуторі грюкали, зачиняючи віконницями, з вечерні, христячись, поспішали стариці, на пляцу коливався сірий стовп куряви, і зморену весняною спекою землю вже засівали перші зерна дощу.

Докійка, маючи кісками, прожогом пронеслася двором, захрьопнула дверці курника і стала серед двору, роздуваючи ніздрі, мов той кінь перед перепорою. На вулиці вибрикувала дітвора. Сусідський восьмиліток Мишко крутився, присідаючи на одній нозі, — на голові у нього, закриваючи очі, метлявся непомірно просторий батьківський картуз — і пронизливо верещав:

Дощик, дощик припусти,

Ми поїдемо в кущі,

Богу молитись,

Христу поклонитись.

Докійка заздро дивилась на босі, густо всипані ципками Мишкові ноги, що немилосердно топтали землю. Їй також хотілося підтанцьовувати під дощем і мочити голову, щоб волосся росло густе та кучеряве; кортіло отакечки ж, як і Мишковому товаришеві, стати на придорожньому поросі догори ногами, ризикуючи впасти в колючки, — але у вікно дивилася мати, сердито плямкаючи губами. Зідхнувши, Докійка побігла до куреня. Дощ спустився ядерний і рясний. Над самісіньким дахом тріснув грім, уламки покотились за Дін.

У сінях батько і пітний Григорій тягли з хижки згорнутий волок.

— 'Ниток сирових та голку-циганку, мерщій! — гукнув Докійці Григорій.

В кухні засвітили. Зашивати волок сіла Дарка. Стара, ко-лисаючи дитину, бурчала:

— Ти, старий, повсякчас з вигадками. Спати лягали б, гас все дорожчає, а ти палиш. Які тепер влови? Куди вас лиха година понесе? Ще повтопаєте, он на дворі бо страсті господні. Ач, ач, як полихає! Господи, ісусе христе, царице небес...

В кухні на мить стало сліпуче синьо і тихо: чути було, як віконниці дряпав дощ, слідом гакнув грім. Докійка вискнула і ниць ткнулася у волок. Дарка дрібними хрестиками обмахувала вікна й двері.

Стара страшними очима дивилась на кішку, що лащиалась коло її ніг.

— Докіє! — Же-е-ни ти, її прок... цариця небесна, прости мене грішну. Докійко, 'кішку викинь на двір; Геть, ти, нечиста сило! Щоб ти...

Григорій, випустивши край волоку, заходився в беззвучному реготі.

— Ну, чого ви розг'ельготалися? Цитьте, — погукнув Пантелей Прокопович. — Баби, мерщій зашивайте! Недавно ще казав — огляньте волока.

— І яка тепер риба, — наменулася було стара.

*— Не розумієш, — мовчи! Саме чечугу на луді візьмемо. Риба до берега зараз іде, боїться бо бурі. Вода, надісь, уже каламутна пішла. Ану, вибіжи, Докійко, ' послухай — грає ярлик?

Докійка нехотя боком посунулася до дверей.

— Хто ж волочити піде? Дарці не можна, може груди застудити,— не вгамовувалась стара.

— Ми з Грицьком, а з другим волоком — Оксану покличемо, котрусь ще з бабів. ‘

Засапавшись убігла Докійка. На віях, тремтячи, висли дощові крапельки, війнуло від неї відвологою черноземлею.

— Ярик гуде, аж страшно!

— Підеш з нами брести?

— А ще хто піде?

— Бабів покличемо.

— Піду!

— Ну, накинь сіряка й жени по Оксану. Коли піде, хай покличе Мелашку Фролову!

— Ця не замерзне, — всміхнувся Григорій, — на ній жиру, як на доброму кнурі.

— Ти б сінця сухого взяв, Грицуню,— —радила мати, — під серце підкладеш, а то нутро застудиш.

— Грицько, лети по сіно. Стара справедливе слово сказала.

Незабаром привела Докійка баб. Оксана, в подертій підперезаній мотузком кохті і в синій спідниці, видавалася меншою на зріст, худорлявішою. Вона, пересміхаючись з Даркою, скинула з голови хустку, дужче закрутила вузол волосся і, запинаючись, відкинувши голову, холодно оглянула Григорія/ Гладка Мелашка підв'язувала коло порога панчохи, хрипіла простуджено:

— Лантухи взяли? Біг-ме, ми нині нагребемо риби.

Вийшли на двір. На розм'яклу землю рясний падав дощ, пінив калюжі, потоками сповзав до Дону.

Григорій ішов попереду. Шибали його безпричинні веселощі.

— Вважай, тату, тут рівчак.

— Ну, й темрява!

— Держись, Оксанко, при мені, разом будемо в тюрмі,— хрипко регочеться Мелашка.

— Диви, Грицьку, либонб Майданникових пристань?

— Вона й є.

— Звідси... зачинати... — пересилуючи рвучкий вітер, кричить Пантелей Прокопович.

— Не чути, дядьку!—хрипить Мелашка.

— Заходь з богом... Я від глибини. Від глибини, кажу... Мелашко, диявол глухий, куди тягнеш? Я піду, від глибу!.. Грицьку!.. Грицю! Оксано, пускай від берега!

Над Доном ревучий стогін. Вітер шматує косу полотнину дощу.

Обмацуючи ногами дно, Григорій по пояс пірнув у воду. Липкий холод доповз до грудей, обручем стягнув серце. В обличчя, в міцно заплющені очі, мов батогом, шмагає хвиля. Волок напинається, тягне вглиб. Взуті у вовняні панчохи ноги Григорія ковзаються по піщаному дні. Плаха рветься з рук... Глибше, глибше. Зриваються ноги. Течія рвучко несе на середину, засмоктує. Григорій правою рукою щосили гребе до

берега. Чорна колихлива глибина лякає його, як ніколи. Нога радісно ступає на хистке дно. Об коліно стукається якась риба.

— Обходь глибше! — звідкілясь з густої черні голос батька.

Волок, перехилившись, знову повзе вглиб, знову течія рве з-під ніг землю, і Григорій, задираючи голову, пливе, відпльовується.

— Оксано, жива?

— Жива тим часом.

— Либонь ущухає дощик?

— Маленький вщухає, зараз тучний рине.

— Ти потихеньку. Батько почує — лаятиметься.

— Злякався батька, отакої...

Хвилину тягнуть мовчки. Вода, мов липке тісто, зв'язує кожний порух.

— Грицю, в березі, здається, корчага. Треба б обвести.

, Страшний поштовх далеко відкидає Григорія. Гуркотливий сплеск, ніби з яру шубовснула в воду брила породи.

. — А-а-а-а! — десь коло берега верещить Оксана.

Переляканий Григорій, вирнувши, пливе на зойк.

— Оксано!

Вітер і текучий шум води.

— Оксано! — холодіючи з жаху, кричить Григорій.

— А-гов! Гри-го-рій! — здалека приглушений батьків голос.

Григорій кидає помах. Щось грузьке під ногами. Схопив рукою, — волок.

— Грицю, де ти?.. — плаксивий Оксанин голос.

— Чого ж ти не відкликалась?.. — сердито кричить Григорій, рачки вибираючись на берег.

Сівши навпочіпки, тремтячи розбирають сплутаний жужмом волок. З розпірки подертої хмари вилуплюється місяць. За займищем стримано поговорює грім. Лисніє земля неві-браною вогкістю. Небо, випране дощем, суворе й ясне.

Розплутуючи волока, Григорій вдивляється в Оксану. Обличчя її бліде, мов та крейда, але червоні, трішки вивернуті губи вже сміються.

— Як воно жбурне мене на берег, — переводячи дух, розказує вона, — розуму відбігла. Злякалась на смерть! Я гадала— ти втоп.

їхні руки стикаються. Оксана намагається просунути свою руку в рукав його сорочки.

— Як у тебе тепло в рукаві, — жалісно каже вона, — а я замерзла. Кольки тілом пішли.

— Ось він, проклятуший сомяка, де загатив!

Григорій розсовує на середині волока діру аршина в півтора.

Від коси хтось біжить. Григорій пізнає Докійку. Ще здалека кричить до неї.

— Нитки в тебе?

— Тутоньки.

Докійка, засапавшись, підбігає.

— Ви чого ж тут сидите? Татко прислали, щоб скорше йшли до коси. Ми там лантух чечуги наловили! — в голосі Докійчинім неприхована перемога.

Оксана, ляскаючи зубами, зашиває діру у волоці. іРистю, щоб зогрітись, біжить на косу.

Пантелей Прокопович крутить цигарку рубчастими від води*і опухлими, мов у втопленика, пальцями; пританцьовуючи хвалиться:

— Раз забрели — вісім штук, а вдруге... — він робить передишку, закурює і мовчки показує ногою на лантух. Оксана з цікавістю заглядає. В лантусі скреготливий скрип: третья жива ще чечуга.

— А ви чого ж відбилися?

— Сом волока просадив.

— Зашили?

— Абияк, петлі позчіплювали...

— Ну, дійдемо до коліна й додому. Заходь, Грицько, чого ж забарився?

Григорій переступає задубілими ногами. Оксана тремтить так, що Григорій через волок відчуває її тремтіння.

— Не трусись.

— І рада б, та дух не переведу.

— Давай, ось що... Давай вилазити, хай вона сказиться риба ця!

Великий сазан майнув через волок золоченим Гвинтом.

Прискорюючи кроки, Григорій загинає волок, Оксана, зігнувшись, вихоплюється на берег... По піску шарудить, зринаючи назад, вода, тріпонеться риба.

— Займищем підемо?

— Лісом ближче. Гей, ви, там швидко?

— Йдіть, доженемо. Волока ось пополощемо.

Оксана, морщачись, викрутила спідницю, підхопила на плечі лантух з уловом і майже ристю пішла по косі. Григорій ніс волока. Пройшли сажнів із сто. Оксана заохала.

— Не сила мені!.. Ноги з пару зійшлися.

— Ось тогорічна копиця, може погрієшся?

— Справді бо. Поки додому дотягнеш — померти можна.

Григорій зсунув набік шапку копиці, вигорнув яму. Лежале сіно вдарило гарячим запахом прілі.

— Лізь усередину. Тут як на пічці.

Оксана, кинувши волока, по шию зарилася в сіно.

— Ото розкіш!

Здрігаючись з холоду, Григорій приліг поруч. Від мокрого Оксаниного волосся віяв ніжний хвилюючий запах. Вона лежала, закинувши голову, мірно дихаючи напіввідкритим ротом.

— Волосся в тебе дурноп'яном пахне. Знаєш, так — квіткою білою... — шепнув

прихилиючись Григорій. Вона промовчала. Тьмянний і далекий був її погляд, втуплений на ущерб колосистого місяця.

Григорій, випроставши з кишені руку, раптом притягнув її голову до себе. Вона різко рвонулася, підвелася.

— Пусти!

— Примовч.

— Пусти, а то гукну!

— Стривай но, Оксано...

— Дядько Пантелей!..

— Мо', заблудили? — зовсім близько, з хашів глоду, обіззався Пантелей Прокопович. Григорій, зімкнувши зуби, скочив з копиці.

— Ти чого гукаєш? Заблукали чи що? — підходячи перепитав старий. .

Оксана стояла коло копиці, поправляючи зсунуту на потилицю хустку, над нею курилася пара.

— Заблудити то ні, а от замерзла була.

— Тю, бабо, а ось гля, копиця. Погрійся.

Оксана посміхнулася, нахилившись по волок.

V.

До хутора Сетракова—місця таборових зборів— шістдесят верстов. Петро Мелехов і Астахов Степан їхали на одній бричці. З ними ще троє козаків-хуторян: Хведот Бодовськів, молодий, калмикуватий і рябий козак, другочерго-вик ляйб-гвардії Отаманського полку Хрисанф Токін, на прізвище Христоня, і батареєць Томілін Іван. У бричку після першої ж годівлі запрягли двовершкового Христониного коня і вороного Степана Астахова. Інші троє коней, засідлані, йшли ззаду. Правив здоровенний і дурнуватий, як і всі отаманці, Христоня. Колесом, зігнувши спину, сидів він спереду, застував халабуді світло, лякав коні гулким октавистим басом. В бричці, напнутій новеньким брезентом, лежали покурюючи Петро Мелехов, Степан і батареєць Томілін. Хведот Бодовськів ішов ззаду; видно не в тяготу було йому стромляти в куряну дорогу криві свої калмицькі ноги.

Христонина бричка йшла першою. Ззаду тягнулись ще сім або вісім запрягів з прив'язаними засідланими і незасідланими кінсьми.

Вихрились над дорогою регіт, крики, тягучі пісні, кінське форкання, дзвук порожніх стремен.

У Петра в головах торба на сухарі. Лежить Петро і крутить жовтого довжелезного вуса.

— Степане!

— А?

— ...на! Давай служивську вдаримо?

— Парко дуже. Зсохлося все.

— Шинків немає на ближчих хуторах, не сподівайся!

— Ну, заводь. Да ти ж бо не мастак. Ех, Грицько ваш дишканить! Потягне, чисто

нитка срібна, не голос. Ми з ним на вулиці горлали.

Степан закидає голову, прокашлявшись, заводить низьким звучним голосом:

Ех, ти, зіронька-зірниця.

Рано на небо зійшла....

Томілін по-бабськи підпирає долонею щоку, підхоплює тонким зойкливим підголоском. Усміхаючись, заправивши вуса в рота, дивиться Петро, як у грудастого батарейця синіють від зусилля вузлики жил на скронях.

Молода,—ой молодиця Пізно по воду пішла...

Степан лежить до Христоні головою, повертається, спираючись на руку, туга гарна шия рожевіє.

— Христоня, поможи!

А хлопчисько догадався,

Став коня свого сідлать...

Степан переводить на Петра усміхливий погляд витріщених очей, і Петро, витягши з рота вуса, приєднує голос. Христоня, роззявивши непомірну закуйовджену щетиною пащу, реве, стрясаючи брезентову покрівлю халабуди:

Засідлав коня гнідого—

' Молодицю доганяють.;.

Христоня кладе на ребро аршинну босу ступню ноги, чекає, поки Степан почне знову. Той, заплющивши очі, — спітніле обличчя в тіні, — ласкаво веде пісню, то знижуючи голос до шепту, то підносячи до металевого дзвону.

Ти дозволь но, молодице,

Коня в річці напувать...

І знову гвалтовним гудом гнітить Христоня голоси. Вливаються в пісню голоси і з сусідніх бричок. Поцокують колеса на залізних ходах, чмихають від куряви коні, протяжна і дужа, мов та повінь, тече понад горою пісня. Від висохлої степової мокровини з горілої брунатної куги злітає білокрила чайка. Вона кигикаючи летить в лощовину, повертаючи голову, дивиться смарагдовим оком на валку напнутих білим підвід, на коні, що курчавлять копитами пишну куряву; на людей в білих просмолених порохом сорочках, що ступають обіч дороги. Чайка падає в лощовину, чорними грудьми вдаряє в підсохлу, прим'яту звірем траву, і не бачить, що діється на дорозі. А дорогою так само гуркотять брички, так само нехотя переступають застрілі під сідлами коні; тільки козаки в сірих сорочках швидко перебігають від своїх бричок до передньої, купчаться круг неї, стогнуть в реготі.

Степан на весь зріст стоїть на бричці, одною рукою держиться за брезентовий верх халабуди, другою коротко змахує, сипить найдрібнішою, загонистою скоромовкою:

Не сідай коло мене,

Не .сідай коло мене,

Люди скажуть, любиш мене,

Любиш мене;

Ходиш до мене,

Любиш мене.

Ходиш до мене,

А я роду не простого...

Десятки грубих голосів підхоплюють з льоту, гукають, стелять на придорожню куряву:

А я роду не простого,

Не простого,—

Злодійського.

Злодійського—

Не простого,

Люблю сина князівського...

Хведот Бодовськів свище: присідаючи, рвуться з посторонок коні; Петро, висовуючись з буди, сміється і махає кашкетом; Степан, виблискуючи сліпучою усмішкою, бешкетливо поводить плечима; а дорогою горбом суне куряеа; Христоня в непідперезаній довжелезній сорочці, патлатий, мокрий від поту, ходить навприсядки, крутиться маховиком, суплячись та стогнучи, і на сірому шовку куряви залишаються дивоглядні розлаписті сліди босих його ніг.

VI. '

Коло лобастої, з жовтою пісочаною пліхою, могили спинились ночувати.

З заходу насувалася хмара. З чорного її крила точився дощ. Напували коні в ставку. Над греблею горбатились під вітром сумовиті верби. У воді, вкритій з'астоялою пазеленню і лускою— вбогих хвиль, відбиваючись, ламалася блискавка. Вітер скупо кришив дощові краплі, немов милостиню сипав на чорні долоні землі.

Стриножені коні пустили на попас, призначивши вартувати трьох чоловіка. Інші розкладали багаття, вішали казани на дишлі бричок.

Христоня куховарив. Помішуючи ложкою в казані, розказував козакам, що сиділи навколо:

— ...Могила, отже, висока, навзірець цієї. Я й кажу небіжчикові батькові: "А що, отаман не приголубить нас за те, що без усякого, виходить, дозволу почнемо могилу тельбушити?".

— Про що він тут бреше? — спитав, повернувшись від коней, Степан.

— Розказую, як ми з покійним татом, хай царствує старий, скарб шукали.

— Де ж ви його шукали?

— Це, браток, аж за Фетисовою балкою. Та ти знаєш Меркулова могила...

— Ну-ну...—'Степан присів навпочіпки, поклав на долоню голівешку. Плямкаючи губами, довго прикурював, качав на долоні жаринку.

— Ну, от. Отож, батько каже: "Розкопаймо, Христане, Меркулову могилу". Від діда він чув, що в ній захований скарб. Алеж бо скарб не всякому до рук дається. Батько обіцяв богові — віддаси, мовляв, скарб— церкву прекрасну поставлю. От ми порішили й поїхали туди. Земля станична — сумнів від отамана міг лише бути. Приїздимо проти ночі. Дочекалися поки смеркне, кобилу, отже, стриножили, а самі з рискалями залізли

на чолопок. Почали бузувати прямо з тім'ячка. Викопали яму аршинів зо два, земля — чисто кам'яна, заклала від давности. Зіпрів я. Тато все молитов шепоче, а в мене, братця, вірите, до того в животі бурчить...

Літньої пори, значить, харч вам відома: кисляк та квас... Схопить живіт, смерть в очах—та й годі! Тато-небіжчик, царство йому небесне, і каже: "Тьху,—каже,—Христане, і поганець ти! Я молитов прочитую, а ти не можеш живіт здержати, дихнути, значить, нічим. Іди, — каже, —злазь з могили ік лихій матері, а то я тобі голову рискалем зрубаю. Через тебе, поганця, скарб може в землю піти!" Я ліг під могилою і мучусь на живіт, аж кольки пішли, а тато-покійник — здоровий був чортяка! — копає сам. І докопався він до кам'яної плити. Кличе мене. Я, значить, підважив ломом, підняв цю плиту... Вірите, братця, ніч місячна була, а під плитою так і блищить...

— Ну, й брешеш ти, Христоню! — не витерпів Петро, всміхаючись і смикаючи вуса.

— Чого брешеш? Йди ти к лихій годині! — Христоня підсмикнув широченні шаровари й оглянув слухачів. — Отож ні, не брешу! Істинний бог — правда!

— До берега лишень прибивайся!

— Так, братця, і блищить. Я — зирк, а це, значить, спалене вугілля. Там його було мір із сорок. Тато й каже: "Лізь, Христане, вигрібай його". Поліз. Кидав, кидав цю страмоту, аж до самісінького світанку вистарчило. Ранком, ото, зирк, а він тутечки.

— Хто? — поцікавився Томілін, що лежав на попоні.

— Та отаман, хто .ж. їде дрозками: "Хто' дозволив, такі-сякі?" Мовчимо. Він нас, значить, забрав — і до станиці. Позаторік до Кам'янської на суд викликали, а батько здогадався— встиг померти. Відписали, що в живих його немає.

Христоня зняв казана з паруючою кашею, пішов до підводи по ложки.

— А що ж батько? Обіцяв церкву збудувати, та так і не збудував? — спитав Степан, дочекавшись, поки Христоня повернувся з ложками.

— Дурний ти, Стьопо, що ж він за вугілля, чи що будував би?

— Коли обіцяв — значить повинен.

— Про вугілля не було ніякої умови, а скарб...—Від реготу здвигнувся вогонь. Христоня підняв від казана простацьку голову й, не добравши в чім річ, покрити решту голосів густим реготом.

VII.

Сімнадцять років було Оксані, як її видали за Степана. Взяли її з хутора Дубровки, по той бік Дону, з пісків.

Рік наперед віддання орала вона на степу, верстов за вісім від хутору. Вночі батько її, п'ятидесятилітній старий, зв'язав їй треногою руки й згвалтував.

— Уб'ю, коли писнеш слово, а мовчатимеш — справлю плюшеву кохту і гетри з гальошами. Так і затям: уб'ю, коли що...—пообіцяв він їй.

Вночі в самій подертій спідниці, прибігла Оксана на хутір. Валялась в ногах у матері — давлячись риданням, розказувала... Мати і старший брат, отаманець, що допіру повернувся з служби, запрягли в бричку коні, посадовили з собою Оксану і поїхали туди, до батька. За вісім верстов брат мало не запалив коні. Батька знайшли

коло стану. П'яний спав він на розстеленому сіряку, поблизу валялась порожня з-під горілки пляшка. На очах в Оксани брат відчепив від брички барок, ногами збудив сплящого батька, про щось коротко спитав у нього і вдарив кованим барком старого в перенісся. Вдвох з матір'ю били його години півтори. Завжди сумирна стара мати несамовито рвала на неприємному чоловікові волосся, брат порався ногами. Оксана лежала під бричкою, закутавши голову, мовчки трусилася... Перед світом привезли старого додому. Він жалісно мукав, нишпорив очима по світлиці, шукаючи Оксану, що сховалася. З відірваного вуха текла на подушку кров і пасока. На вечір він помер. Людям сказали, що п'яний впав з гарби і вбився.

А за рік приїхали в ошатній бричці старости до Оксани. Високий крутоший і ставний Степан відданиці сподобався, на осінні м'ясниці призначили весілля. Видався такий передзимовий з морозцем і веселим льодозвоном день, обкрутили молодих: з того часу й оселилась Оксана в Астаховськiм домі молодою господинею. Свекруха, висока, зігнута якоюсь жорстокою бабською хворобою стара, другого ж дня після весілля рано збудила Оксану, привела її на кухню і, безцільно переставляючи рогачі, сказала:

— Ось що, люба моя невістонько, взяли ми тебе не кохатися та не вилежуватися. Іди передій корови, а потім ставай до печі, варити. Я — стара, неміч перемагає, а хазяйство ти до рук прибирай, за тобою воно ляже.

Того ж дня в коморі Степан обмірковано і страшно вибив молоду жінку. Бив у живіт, у груди, в спину; бив так, щоб не видно було людям. З того часу почав він гуляти на стороні, плутався з гулящими жалмерками, уходив мало не щоночі, замкнувши Оксану в коморі або в світлиці.

Років півтора не прощав їй кривду, аж, поки знайшлася дитина. Після цього притих, але на ласку був скупий і по-старому рідко ночував вдома.

Велике з чималеньким товаром господарство затягло Оксану роботою. Степан працював ледачувато: начесавши чуба, йшов до товаришів покурити, перекинутися в карточки, погомоніти про хутірські новини, а худобу порати доводилося Оксані, орудувати в господарстві — їй. Із свекрухи була погана помічниця. Наклопотавшись, падала на ліжко і, зши-ливши ниткою збляклу жовтавість губ, дивлячись на стелю визвірилими з болю очима, стогнала, стискалась у жмуток. В такі хвилини на обличчі її, поплямованому чорними потворно великими родинками, виступав рясний смердючий піт; в очах набирались і часто, одна по одній, стікали сльози. Оксана, кинувши роботу, забивалась десь у куток і з жахом і жалістю дивилась на свекрушине обличчя.

За півтора роки стара померла. Ранком в Оксани почались передпологові корчі, а на полудень, за годину до появи дитини, свекруха померла на ході, коло дверей старої стайні. Бабка, що вибігла з куреня попередити п'яного Степана, щоб не ходив до породіллі, побачила Оксанину свекруху, що лежала з підкорченими ногами. Оксана прив'язалась до чоловіка після народження дитини, але не було в неї до нього почуття, була гірка бабська жалість та звичка. Дитина померла, не проживши й року. Старе

розгорнулось життя. І коли Мелехов Грицько, залицяючись, став Оксані поперек дороги, — з жахом побачила вона, що її тягне до чорного ласкавого парубка. Він вперто, з бугаїною настирливістю, її приборкував. І оця-о впертість і була страшна Оксані. Вона бачила, що він не боїться Степана, нутром почувала, що так він від неї не відступиться, і, розумом не бажаючи цього, опираючись всіма силами, помічала за собою, що святами і в будні почала пильніше чепуритися, себе туманячи, намагалась частіше навертатись йому на очі. Тепло й приємно було їй, коли чорні Грицькові очі ласкали її важко й несамовито. На світанку, прокидаючись доїти корову, вона посміхалась і, ще не усвідомлюючи чому, згадувала: "Нині щось є радісне. Що ж? Грицько... Грицунь..." Лякало її це нове почуття, і в думках ішла напомацки, обережно, мов через Дін березневим ніздруватим льодом.

Вирядивши Степана до таборів, вирішила з Грицьком бачитись якнайрідше. Після ловів волоком рішення це ще більше зміцнилося. 5

— Дарку візьмете, чи що ? — спохмурніла стара.

Пантелей Прокопович махнув рукою— "відчепись", мовляв.

— Треба буде — візьмемо. Полуднувати збирай, чого стоїш, розкрилилась!

Стара заgrimіла заслінкою, витягла з печі нагрітий борщ. За столом Пантелей Прокопович довго розказував про поділ, та шахраюватого отамана, що мало не ошукав увесь схід.

— Він і торік змахлював, — зайшла в розмову Одарка, —

відводили ділянки, так він усе вмовляв Меланку Фролову мірятися. і

— Стерво давнє, — жував Пантелей Прокопович.

— Тату, а класти, громадити хто буде?—'Несміливо спитала Докійка.

— А ти що робитимеш?

— Самій, тату, важко.

—> Ми Оксанку Астахову покличемо. Степан якось просив викосити йому. Треба задовольнити.

Другого дня ранком до Мелеховського двору під'їхав верхи на засідланому білоногому жеребці Митько Коршунов. Накрапував дощ. Хмарь висіла над хутором. Митько, перехилившись з кульбаки, відчинив фіртку і в'їхав на двір. З ганку до нього озвалась стара.

— Ти, звихрений, чого прибіг?—'Спитала вона з видимим невдоволенням. Не любила стара одчайдушного і битливого Митька.

— І чого тобі, Ільківно, треба? — прив'язуючи коня до бильців ганку, здивувався Митько. — Я до Грицька приїхав. Де він?

— Під повіткою спить. Тебе, що ж, чи не родимець ударив? Пішки, виходить, не можеш ходити?

— Ти, тітонько, на всяку дірку цвях! — образився Митько. Похитуючись, помахуючи і ляскаючи гарненьким малахаєм по халявах лякованих чобіт, пішов він під повітку. Григорій спав на знятій з коліс гарбі. Митько, мружачи ліве око, мов націлюючись, шмагнув Григорія Малахаєм.

— Вставай, мужик!

"Мужик" у Митька була найбільша лайка. Григорій скочив спружиною.

— Ти чого?

— Годі зорювати. т

— Не дурій, Митьку, поки не розсердився...

— Вставай, діло є. .

— Ну?

Митько присів на полудрабку, збиваючи з чобота малахаєм присохле болото, сказав:

— Мені, Грицьку, образливо...

— Ну?

— Та як же, — Митько довго вилаявся, — як сотник, так уже й пишається.

Спересердя він, не розплющуючи зубів, швидко кидав словами, ноги йому тремтіли. Григорій трохи підвівся.

— Який сотник?

Хапаючи його за рукав сорочки, Митько вже тихше сказав:

— Зараз сідай коня і побіжимо на .займище. Я йому покажу! Я йому так і сказав: "Давай, ваше благородіє, спробуємо".— "Веди, — каже, — всіх друзів-товаришів, я вас всіх покрию, бо мати моєї кобиліці в Петербурзі на офіцерських гонах призи діставала". Та про мене його кобила і з матір'ю,— хай їм сказ!'—а я жеребця не дам випередити!

Григорій похапцем одягнувся, Митько ходив за ним назирці, заїкуючись від злости розказував:

— Приїхав гостювати до Мохова купця цей самий сотник. Стривай, як він на прізвище? Либонь, Листницький. Такий з себе огрядний, сурйозний. В окулярах. Ну, та хай! Дарма, що він в окулярах, а жеребця не дам випередити!

Посміхаючись, Григорій засідав стару, залишену на завод матку і через ворота на току, щоб не бачив батько, виїхав у степ. Їхали до займища попід горою. Копита коней, жва-каючи, жували грязь. В займищі коло всохлої тополі на них чекали кінні: сотник Листницький на худорлявій красуні-кобиліці і чоловіка з сім хутірських хлопців верхи.

— Звідки бігти? — звернувся до Митька сотник, попра-вляючи пенсне і милуючись могутніми грудними м'язами Митькового жеребця.

— Від тополі до Царевого ставка.

— Де цей Царів ставок? — короткозоро примружився сотник.

— А онде, ваше благородіє, коло лісу.

Коні вишикували. Сотник підніс над головою батіжка. Наплічник його напух горбом.

— Як скажу "три" — пускати! Ну? раз, два... три!

Перший рвонувся сотник, припадаючи до луки, придержуючи рукою кашкет. Він на мить випередив інших, Митько із страшенно блідим обличчям підвівся на стременах, — здавалось Григорієві — невимовно довго опускав на зад жеребця, піднесений над

головою батіг.

Від тополі до Царевого ставка — верстов зо три. На половині дороги Митьків жеребець, витягуючись у стрілку, наздогнав сотникову кобилицю. Григорій гнав нехотя. Відставши з самого початку, він їхав кучим чвалом, з цікавістю стежачи, як, мов розбитий на ланки ланцюжок, даліють вершники.

Коло Царевого ставка нанесений під весняну повінь пісо-чаний горб. Жовтий верблюжий вершок його чахло заріс гостролистою гадючою цибулею. Григорій бачив, як на схил разом скочили і стекли на той бік сотник і Митько, за ними поодинці линули інші. Коли під'їхав він до ставка, спітнілі коні вже стояли купою, спішені хлопці оточували сотника. Митько аж вилискував від стримуваної радості. Перелога проглядала в кожному його рухові. Сотник, несподівано, показався Григорію ні трохи не збентеженим: він, притулившись спиною до дерева, покурюючи цигарку, говорив, показуючи пальцем на свою, мов викупану, кобилицю:

— Я на ній пробіг півтора ста верстов. Учора тільки приїхав. з станції. Коли б вона свіжіша — ти, Коршунов, ніколи не випередив би мене.

— Може, — розводив великодушність Митько.

— Бистрішого за його жеребця по всій окрузі немає, — заздрісно сказав ластатий парубчак, що біг останній.

— Кінь добрячий, — Митько тремтячою від пережитого хвилювання рукою поляскав по шії жеребця і дерев'яно посміхаючись, глянув на Григорія.

Вони вдвох відокремилися від решти, поїхали попід горою, а не вулицею. Сотник попрощався з ними холоднуvато, сунув два пальці під козирок і відвернувся.

Вже під'їжджаючи завулком до двору, Григорій побачив Оксану, що йшла їм назустріч. Вона йшла ошипуючи хворостинку; побачила Грицька — нижче нахилила голову.

— Чого засоромилась, чи ми голяка їдемо? — гукнув Митько і підморгнув: — Калино моя, ех гіркуватенька!

Григорій, дивлячись просто себе, майже проминув її і враз упарив батоном кобилу, що тупцяла собі мирно. Та присіла на задні ноги, брикнувши, заляпала Оксану болотом.

— І-і-і, дідько дурний!

Круто повернувши, наїжджаючи на Оксану розпаленим конем, Григорій спитав:

— Чого не вітаєшся?

— Ти не вартий того!

— За це-о й обляпав — не пишайся!

— Пустити! — крикнула Оксана, вимахуючи рукою перед мордою коня: — що ж ти мене конем топчеш?

— Це кобила, а не кінь.

— Дарма, пустити!

— За що сердишся, Ксанко? Невже за те, що на займищі?..

Григорій зазирнув їй у вічі. Оксана хотіла щось сказати, але в куточку чорного її

ока раптом нависла сльозинка, жалісно тіпнулися губи. Вона, конвульсійно ковтнувши, шепоту ла:

— Відчепись, Грицю... Я не сержуся... Я... — і пішла.

Здивований Григорій догнав Митька коло воріт.

— Прийдеш нині на вулицю? — спитав той.

— Ні.

— Чом так? Мо' ночувати покликала? — Григорій потер долонею лоба і не відповів.

IX.

Від Клечальної тільки й залишилось по хуторських дворах: сухий чебрець, розсипаний по підлогах, порох м'ятого листя та зморщена вже віджила зелень зрубаного дубового та ясе-. левого гілля, приткнутого коло воріт та ганків.

З Клечальної почали косити луки. З раннього ранку зацвіло займище святковими бабськими спідницями, яскравим шитвом завісок, барвами хусток. Виходили на косовицю всім хутором зразу. Косарі та громадянці прибиралися мов на храм. Так повелося здавна. Від Дону до далеких ольхових зарослів ворушилися і зідхали під косами спустошувані луки.

Мелехови спізнилися. Виїхали на косовицю, коли на луках була вже мало не половина хутора.

— Довго спиш, Пантелею Прокоповичу! — гомоніли припо-тілі косці. .

— Не моя провина, бабська! — посміхався старий і підганяв волів плетеним з сириці батогом.

, — Доброго здоровля, односуме! Припізнівся, браток, припізнівся... — хитав головою, мантачачи край дороги косу, високий у брилі козак. у

— Мо' трава пересохне?

— Клусом поїдеш — встигнеш, а то й пересохне. Твоя ділянка в якому місці?

— А під Червоним яром.

— Ну, поганяй рябих, а то не доїдеш нині.

— Вони у мене й клусом бігають.

Ззаду на гарбі сиділа Оксана, затушкавши від сонця все обличчя хустковою. З вузької залишеної для очей щілини вона дивилась на Григорія, що сидів проти неї, дивилась байдужо й сувсро. Дарка, теж запнута й причепурена, звівши з гарби ноги, годувала довгою в прожилках груддю немовля, що засинало на руках. Докійка підскакувала на полудрабку, щасливими очима розглядаючи луки й стрічних по дорозі людей. Обличчя її веселе, торкнуте сонцем і круг перенісся ластовинням, мов промовляло: "Мені весело і гарно від того, що день, підсинений безхмарним небом, теж веселий і гарний: від тою, що на душі отакий самий спокій та чистота. Мені радісно, і більш я нічого не хочу". Пантелей Прокопович, натягаючи на долоню рукав б'язевої сорочки, витирав піт, що набігав з-під козирка. Зігнута спина його, щільно облита сорочкою, темніла мокрими плямами. Сонце наскрізь пронизувало сивий каракуль хмар, спускало на далекі срібні над-

Ч і

дінські гори, степ, займище і хутір віяло димчастих зломлених променів.

День перекипав у спеці. Обсмикані вітром хмарки повзли в'яло, не переганяючи волів Пантелея Прокоповича, що пленталися дорогою. Сам він важко підносив батога, помахував ним, мов би вагаючись: вдарити по гострих волячих крижах чи ні. Воли, видно, розуміючи це, не прискорювали ходу, так само повільно, помацки переставляли клішнюваті ноги, мотали хвостами. Куряно-золотистий з жовтогарячим полиском сліпак крутився над ними.

Луки, викошені коло хуторських гарманів, світлили блідо-зеленими плямами: там, де ще не зняли траву, вітрець кошлатив зелений з блискучою черню трав'яний шовк.

— Ось наша ділянка, — махнув батогом Пантелей Прокопович.

— Від лісу починатимемо? — спитав Григорій.

— Можна і з цього краю. Тут я глаголь вирубав лопатою.

Григорій розпряг знуджені воли. Старий, виблискуючи сергою, пішов шукати відзнаку — вирублену накраю глаголь.

— Беріть коси, — небавом гукнув він, махаючи рукою.

Григорій пішов, приминаючи траву. Від гарби по траві

потік за ним хвильний слід. Пантелей Прокопович перехристився на біленький стручок далекої дзвіниці, взяв косу. Горбатий ніс його блищав, мов свіжо-полякований, в западинах чорних щік томилася випарина. Він посміхнувся, разом викривши у вороній бороді незліченну кількість білих змочених слиною рясних зубів, і наміривсь косою, повертаючи зморшкувату шию праворуч. Саженне півколо знесеної трави лягло йому під ноги.

Григорій йшов за ним слідом, примруживши очі, стелив косою траву. Попереду розсипаною райдугою цвіли бабські завіски, але він шукав одну, білу з мережаною крайкою; оглядався на Оксану і, знову приміряючись до батьківського кроку, махав косою.

Оксана невідступно була в його думках; напівзаплющивши очі, в думках цілував її безсоромно та ніжно, проказував їй не знать звідки набігли на язик гарячі й німі слова, потім відкидав це, ступав разуючи — раз, два, три, пам'ять підсовувала уривки спогадів: "сиділи під вогкою копицею... в ян-долі гудів бугай... місяць над займищем... і з куща в калю-жину рідкі краплі отакечки ж — раз, два, три... гарно, ах гарно як!.."

Коло табору засміялися. Григорій оглянувся: Оксана, нахилившись, щось казала Дарці, що лежала під гарбою, та замахала руками, і знову обидві засміялися. Докійка сиділа на вії, тонесеньким голосом співала.

"Дійду до отого-о кущика, косу помантачу", — подумав

Григорій і відчув, як коса пройшла через щось мастке. Нахилився подивитись: з-під ніг з писком пошкултильгало в траву маленьке дике каченя. Коло ямки, де було гніздо, валялося друге, перетяте косою надвоє, інші кулюкаючи розсипалися по траві. Григорій поклав на долоню перерізане каченя. Жовто-брунате, десь недавнечко вилуплене з яйця, воно ще таїло в пушку живе тепло. На плискатому розкритому дзьобику рожевий пухірчик кровіці, бісеринка ока хитро примружена, дрібне

тріпотіння гарячих ще лапок. Григорій з раптовим почуттям пекучої жалости дивився на мертву грудочку, що лежала в нього на долоні.

— Що знайшов, Грицуню?..

По викошених ручках, підстрибуючи, бігла Докійка. На грудях у неї метлялися дрібно заплетені коски. Кривлячись, Григорій кинув каченя, злісно махнув косою.

По обіді баби почали громадити. Скошена трава в'яла і сохла, повіваючи густим дурманливим ароматом. Обідали похапцем. Сало та козацька присяга — відкидний кисляк, привезений з дому в торбі — весь обід.

— Додому їхати нічого, — сказав за обідом Пантелей Прокопович, — хай воли попасуться в лісі, а завтра, як підбере сонце росу, докосимо.

Смеркало, коли кинули косити. Оксана догребла останні ручки, пішла до табору варити кашу. Весь день вона злісно висміювала Григорія, дивилась на нього ненависними очима, ніби мстилася за велику незабутню кривду. Григорій, похмурий і якийсь злинялий, погнав воли напувати до Дону. Батько наглядав за ним та Оксаною весь час. Неприязно поглядаючи на Григорія, сказав:

— Повечеряєш, а потім стережи воли. Гляди, в траву не пускай. Сіряк мій візьмеш.

Дарка положила під гарбою дитину і з Докійкою пішла до лісу по хмиз.

Над займищем по чорному недосяжному небі вибочившись йшов визублений місяць. Над вогнем метелицею порошились метелики. Біля багаття на розстеленому рядні зібралися вечеряти. В польовому закуреному казані перекипала каша. Дарка подолом спідниці витерла ложки, гукнула на Григорія:

— Йди вечеряти!

Григорій в накинутому на плечі сіряку виліз з темряви, підійшов до вогню.

— Ти чого отакий похмурий? — усміхнулась Дарка.

— На дощ, видно, крижі ломить, спробував віджартуватись Григорій.

— Він воли стерегти не хоче, їйбо. — Докійка посміхнулася, сідаючи коло брата, заговорила з ним, але розмова якось не в'язалася. Пантелей Прокопович щиро сьорбав кашу, хрустів на зубах недовареним пшоном. Оксана їла, не зводячи очей, на жарти Дарчині неохоче посміхалася. Спелеляючи щоки, палив її неспокійний рум'янець.

Григорій устав перший, пішов до волів.

— Гляди, траву чужу волам не скошуй! — вслід йому крикнув батько і заглитнувся кашею — довго тріскучо кашляв.

Докійка надувала щоки, давлячись сміхом. Догорав вогонь. Тліючи хмиз обгортав тих, що сиділи, медвяним запахом припаленого листя.

Опівночі Григорій крадцем підійшов до табору, став кроків за десять. Пантелей Прокопович сипав на гарбу заливчасте хропіння. З-під попелу, мов те золоте павине око, виглядав незаллятий з вечора вогонь.

Від гарби відірвалася сіра запнута постать і зігзагами помалу рушила до Григорія. Не доходячи два-три кроки, спинилась. Оксана. Вона. Гулко й дрібно здвоїло в Григорія серце; присідаючи, ступнув наперед, відкинув полу сіряка, пригорнув до себе покірну, палку. В неї підгиналися ноги, тремтіла вся, стенаючись, видзвонюючи зубами. Кидьма

підхопив її Григорій на руки — так кидає вовк собі на хребтину зарізану вівцю, — плутаючись у полах розхристаного сіряка, задихаючись, побіг.

— Ой, Гри-и-ицю... Гри-цу-ню... Батько!..

— Мовчи!..

Вириваючись, дихаючи в сіряку кислим запахом овечої шерsti, заходячись гіркотою каяття, Оксана майже крикнула низьким наче стогін голосом:

— Пусти, чого вже тепер... Сама піду!

• X.

о XXI.

• ЧАСТИНА ДРУГА

о IX.

о XVIII.

• i.

о VII.

о XII

о XX

1

Чирик — взуття.

2

Григорій прийшов з вулиці після перших півнів. З сіней війнуло на нього запахом переислих хмелин і гострою сух-менню чебрецю.

Навшпиньках пройшов до світлиці, роздягнувся, бережно повісив святкові з випусками шаравари, перехристився й ліг. На підлозі перерізані хрестом віконної рями золоті дрімки місячного світла. В кутку під вишиваними рушниками тьмянний глянс посріблених образів, над ліжком на жердці тягуч-кий гуд потурбованих мух.

Задрімав було, та. в кухні заплакала братова дитина.

3

Шапочка на взір тюбітейки.

4

Надвечір зайшла гроза. Над хутором стала рудава хмара. Дін, скуйовджений вітром, кидав на береги часті гривасті хвилі. За левадами палила небо суха блискавка, гнітив землю рідким гуркотом грім. Під хмарою, розкрилатившись, кодував шуліка, його з криком переслідувало гайвороння. Хмара, віючи холодком, ішла вздовж Дону, з заходз . За займищем

5

Два дні перед Клечальною хуторяни ділили луки. На поділ ходив Пантелей Прокопович. Прційшов звідти в обіди, крекчучи скинув чирики, і, завзято чухаючи натруджені ходінням ноги, сказав:

— Дісталась нам ділянка коло Красного яру. Трава не яка то й добра. Верхній край до лісу доходить, де-не-де — пліхи. Пирійчик прохоплюється.

— Коли ж косити? — спитав Григорій.

— По святах.

Х.

'Не блакитним гарячим цвітом, а "собачим дурманом, блекотою придорожньою цвіте пізніе бабське кохання.

З косовиці переродилась Оксана. Мов би хто ознаку зробив на її обличчі, тавро випік.

Баби, зустрічаючись з нею, в'їдливо вищирялися, хитали головами вслід, дівчата заздрили, а вона погордо й високо несла свою щасливу, а стидку голову.

Незабаром про Грицьків зв'язок дізналися усі. Спочатку гомоніли про це пошепки, — вірили і не вірили, — та після того, як хутірський пастух Кузьма-кирпатий на зорі побачив коло вітряка, як лежали вони проти місяця в невисокому житі, каламутною прибіжною хвилею покотилися пересуди.

Дійшов поговор і до Пантелея Прокоповича. Якось у неділю пішов він до Мохова в крамницю. Народу — не протовпишся. Увійшов — так немов розступилися, почали посміхатися. Протиснувся до прилавку, де продавали мануфактуру. Крам взявся йому відпускати сам хазяїн, Сергій Платонович.

— Чого тебе давненько не виднѣ, Прокоповичу?

— Дільця всякі... Невправка в господарстві.

— Отакої. Сини бач які, а' невправка.

— Що ж сини: Петра он до таборів вїрядив, удвох з Грицьком і орудуємо.

Сергій Платонович надвоє розвалив круту гнідувату борідку, значущо скосив очі на натовп козаків.

— Та, голубе, ти що ж це замовчуєш?

— А що?

— Як що? Сина задумав оженити, а сам ані телень.

— Якого сина?,

— Таже Григорій у тебе не жонатий.

— Поки ще не збирався женити.

— А я чув, ніби в невістки береш... Степана Астахова Оксану.

— Я? Від живого чоловіка... Та ти, що ж, Платоновичу, жартуєш чи що?

; — Які жарти, чув від людей. *

Пантелей Прокопович розгладив на прилавку розгорнутий сувій матерії і, круто повернувшись, зашкутитьгав до виходу. Він попростував зразу додому. Ішов, по-бичачи нахиливши голову, стискаючи в'язку жилавих пальців у кулак, помітніш припадав на кульгаву ногу. Минаючи Астахівський двір, глянув через тин: Оксана вичепурена, помолоділа, похитуючи стегнами, йшла до куреня з порожнім відром..

— Ей, почекай но!..

.. Пантелей Прокопович чортом попер у фіртку. Оксана стала, піджидаючи його. Увійшли до куреня. Чисто виметена до-, лівка присипана червонуватим піском, на покуті на лаві вийняті з печі пироги. З світлиці пахне злежалим одягом — чомусь ганусовими яблуками.

До ніг Пантелея Прокоповича підійшов був полащитись рябомизий головатий кіт. Він згорбив спину і дружньо штовхнувся об чобіт. Пантелей Прокопович шваркнув його об лаву і, дивлячись Оксані в брови, крикнув:

— Ти що ж це?.. А?.. Не прохолов чоловіків слід, а ти вже хвіст набік! Грицькові кров спушу за це саме, а Степанові твому напишу!.. Хай знає!.. Ач ти, курва, мать твою суку, мало тебе били!.. Щоб від сьогодні й ноги твоєї не було в мене на подвір'ї. Шашлі заводити з хлопцем, а Степан прийде, та мені ж...

Оксана, звузивши очі, слухала. І раптом безстыдно майнула подолом, війнула на Пантелея Прокоповича запахом бабських спідниць і грудьми пішла на нього, кривляючись і скірячи зуби.

— Ти що мені, свекор? А? Свекор?.. Ти що мене навчаєш? Йди свою товстозадую навчай! На своєму дворі порядкуй!.. Я тебе, дідька кульгавого, клишоногого, й зблизька не бачу!.. Забирайся* звідси, не бундючись, мов півень, не злякаєш!..

— Стривай, дурна! ч

— Нема чого стривати!.. Іди, звідкіля прийшов! А Грицька твого захочу — з кістками з'їм і відвіту не знатиму!.. Ось на! Викуси! Ну, любий мені Грицько, ну? Вдариш, чи що?.. Чоловікові напишеш? Пиши, Іхоч наказному отаманові, а Грицько мій! Мій! Мій! Владаю ним і владатиму!

Оксана напирала на сторопілого Пантелея Прокоповича грудьми (билися вони під вузькою кохточкою, мов стрепет в сільці), палила його полум'ям чорних очей, сипала словами — одне від одного страшніші й безсоромніші. Пантелей Прокопович, здригаючи бровами, відступав до виходу, намацав поставлений у кутку костур і, махаючи рукою, задом відчинив двері. Оксана витісняла його з сіней, задихаючись викрикувала, 'казилася:

— За все життя за гірке відкохаю!.. А там хоч забийте!.. Мій Грицько! Мій!

Пантелей Прокопович, щось булькаючи собі в бороду, зашкутьльгав додому.

Грицька він знайшов у світлиці. Не кажучи й слова, дістав його костуром вздовж спини. Григорій, вигнувшись, повиснув на батьківській руці.

— За що, тату?

— За діло, со-ба-а-а-чий сину!..

— За що?

— Не капости сусідові! Не сором батька! Не тягайся, цуцик!— хрипів Пантелей Прокопович, таскаючи по світлиці Григорія, намагаючись видерти костура. ч

— Бити не дамся! — глухо сопнув Григорій і, стиснувши зуби, видер костура. Об коліно його — і хряп!..

Пантелей Прокопович сина по шиї тугим кулаком.

— На сході зашмагаю!.. Ах ти, чортове насіння, прокля-я-а-тий син! — сучив він ногами, наміряючись ще раз ударити,— з Мартою-дурепою оженю!.. Я тебе вивалашу!.. Ач, ти!..

На галас прибїгла мати.

— Прокоповичу, Прокоповичу!.. Прохолонь трошки!.. Стривай!..

Але старий розійшовся не жартома: підніс раза жінці, перекинув столика з швацькою машиною, і, навоювавшись, вилетів на двір... Не встиг Григорій скинути сорочку з роздертим у бійці рукавом, як двері гучно грюкнули, і на порозі знову буряною хмарию з'явився Пантелей Прокоповик.

— Женити собачого сина!.. — він по-конячому стукнув ногою, вперся поглядом у м'язисту спину Грицькову. — Оженю!..

Завтра ж поїду сватати. Дожив, що через сина в вічі' глузують!

— Дай сорочку одягнути, потім ожениш.

— Оженю!.. З дурною оженю!.. — Грюкнув дверима, по ганку проторохкотіли кроки і стихли.

XI.

За хутором Сетраковим у степу лавами вишикувалися вози з брезентовими будами. Невидано швидко виросло містечко, білодахове й акуратне, з рівними вуличками й невеличким майданчиком у центрі, де походжав вартовий.

Табори зажили звичайним для травня місяця щорічно-одноманітним життям. Ранками команда козаків, що вартувала на випасі коні, приганяла їх до табору. Заходило чистіння, сідлання, переклик, муштра. Гучно покрикував завідувач табору, штаб-офіцер, галасливий військовий старшина Попов, метушився військовий пристав, горлали, муштруючи молодих козаків, їх урядники. За горбком сходились в атаках, хитро оточували й обходили "ворога". Стріляли по цілі з дробівниць. З козаків молодші охоче змагались в рубанні, старші — відкручувались від занять.

Люди хрипли від спеки й горілки, а над довгими шерегами критих возів тік пахучий хвилюючий вітер, здалека свистіли ховрашки, степ манив далі' від житла та диму вибілених куренів.

За тиждень до виходу з таборів до Івана Томіліна приїхала жінка. Привезла домашніх пухких калачів, всяких гостинців і купу хутірських новин.

Другого дня вдосвіта поїхала. Повезла від козаків челяді й близьким вітання, накази. Тільки Степан Астахов нічого не переказував через неї. Напередодні захворів він, лікувався горілкою і не бачив не тільки, жінки Томіліна, а й цілий білий світ. На муштру не поїхав; на його прохання фельдшер кинув йому кров, поставив на груді тузін п'явок. Степан в самій спідній сорочці сидів під колесом своєї брички, — кашкет з білим чехлом мастився, витираючи коломазь — відставивши губу дивився, як п'явки, вп'явшись в опуклі півкулі його грудей, набухали чорною кров'ю, збільшувалися.

Поруч стояв полковий фельдшер, курил, проціджуючи крізь рідкі зуби тютюновий дим.

— Легшає? '

— Від грудей тягне. Серцю, либонь, просторіш...

— П'явки — перший лік!..

До них підійшов Томілін. Моргнув.

— Степане, слово сказати б хотів.

— Кажи.

, — Ходім на часинку. ,

Степан, крякнувши, підвівся, відійшов з Томіліним.

— Ну, викладай.

— Баба моя приїздила... Нині поїхала.

— А...

— Про твою жінку по хуторі подекують...

— Що?

— Славлять недобре.

— Ну?

— З Грицьком Мелеховим сплуталася. У відкрити.

Степан, полотніючи, рвав з грудей п'явки, давив їх ногою.

Останню розчавив, застібнув комір сорочки, ніби злякавшись чого, знову розстібнув... Білі, мов крейду їв, губи не знаходили спокою: тіпаючись, розлазилися в безглузду посмішку, їжились, збираючись у синювату грудку... Томіліну здавалось, що Степан жує щось тверде, неподатливе на зуби. Помалу на лиця повернулася краска, прихоплені зсередини закам'яніли непорушно губи. Степан скинув кашкет, рукавом розмазав по білому чехлу пляму коломазі, сказав дзвінко:

— Спасибі за вісті.

— Хотів попередити... Ти звиняй... Так, мовляв, і так вдома...

Томілін жалісливо ляскнув себе по голоші й пішов до нероз-сідланого коня. Табори в гамі голосів. Приїхали,, з рубання козаки.

Степан хвилину якусь стояв, розглядаючи зосереджено й суворо чорну пляму на кашкеті. На чобіт йому лізла здихаючи напіврозчавлена п'явка.

XII.

Залишалось півтора тижні до приходу козаків з табору.

Оксана шаленіла в пізньому гіркому своєму коханні. Не вважаючи на загрози батька, Григорій, таючись, уходив до неї з вечора і повертався світанком.

За два тижні він вимотався, мов кінь, що зробив надсильний пробіг. Від неспаних ночей брунатна шкіра його обличчя відбивала синню, з запалих орбіт стомлено дивились чорні сухі очі. Оксана ходила не запинаючи обличчя хусткою, жалібно чорніли глибокі ями під очима; припухлі, злегка вивернуті, жадібні губи її неспокійно й задирливо сміялись.

Такий незвичайний і одвертай був шалений їх зв'язок, так несамовито горіли вони одним безстидним полум'ям, людей не соромлячись і не таючись, марніючи й чорніючи з лиця на очах у сусідів, що тепер на них, зустрічаючись, чомусь стидалися люди дивитися.

Григорієві товариші, що перш кепкували з нього за той його зв'язок із Оксаною, тепер, зійшовшись, мовчали, в товаристві Григорія ніяково зв'язано почували себе. Баби, в душі заздрячи, судили Оксану, зловтішалися, чекаючи приходу Степана, лудились, поривані звірячою цікавістю. Навколо розв'язки плелися їх домисли.

Коли б Григорій ходив до жалмерки Оксани, удаючи, що ховається від людей, коли

б жалмерка Оксана жила з Григорієм, зберігаючи це у відносній таємниці і в той же час не цуралася б інших, то в цьому не було б нічого незвичайного, що, прикро впадає в вічі. Хутір погомонів би і перестав. Але вони жили майже не ховаючись, в'язало їх щось велике, неподібне до короткого зв'язку, і тому на хуторі вирішили, що це — злочинно, незвичайно, і хутір прижухнув, ницо вичікуючи: прийде Степан — вузла розв'яже.

В світлиці над ліжком напнутий мотуз. На мотузочку нанизані білі й чорні порожні, без ниток, коточки. Висять для краси. На них ночлігують мухи, від них же до стелі прядиво павутиння. Григорій лежить на голій прохолодній Оксаниній руці і дивиться під стелю на ланцюжок коточків. Оксана другою рукою, — загрубілими— від роботи пальцями — перебирає на закинутій, голові Григорія шерсткі, мов кінський волос, кучерки. Оксанині пальці пахнуть сиродоем; коли повертає Григорій голову, носом тикаючись Оксані під пахву, — хмелем невиййумуваним б'є в ніздрі гострий, солодкуватий баб'ячий піт.

У світлиці, крім дерев'яного фарбованого ліжка з різьбленими шишками по краях, стоїть коло дверей кована містка скриня з Оксаниним посагом та одягом. На покуті — стіл, церата з генералом Скобелевим, що мчить конем на схилені перед ним торочені прапори, два стільці, вгорі образи в паперових ясно-вбогих авреолях. Збоку на стінці засиджені мухами фотографії. Група козаків,—чубаті голови, випнуті груди з ланцюжками від годинників, оголені лізка палахів, — Степан з товаришами ще з дійсної служби. На вішалці висить неприбраний Степанів мундир. Місяць видивляється у віконну прорізь, недовірливо намагає дві білі урядницькі лички на наплічниках мундира.

Оксана зідхаючи цілує Григорія вище перенісся, на розвилку брів.

— Грицю, колосочку мій...

— Чого тобі?

— Лишилося дев'ять день...

— Ще не швидко.

— Що я, Грицю, робитиму?

— Хіба знаю.

Оксана стримує зідхання й знову пестить і розбирає сплутаний Грицьків чуб.

— Вб'є мене Степан... —не то питає, не то стверджує вона.

Григорій мовчить. Йому хочеться спати. Він насилу роздирає повіки, що вже злипаються, просто над ним міниться синню чорнота Оксаниних очей.

— Прийде чоловік, надісь, кинеш мене? Побойшся?

— Мені що його боятись, ти — жінка, ти й бійся.

— Зараз з тобою я не боюся, а серед дня роздумаюсь і острах мене бере...

Григорій позіхає, перекочуючи голову, каже:

— Степан прийде — це не штука. Старий он мене оженити збирається.

Григорій посміхається, хоче ще щось казати, але почуває,— рука Оксанина під його головою якось ураз в'яло м'якне, втискується в подушку і, дрігнувши, за мить знову дебелишає, стає, як і перше.

— Кого засватали? — приглушено питає Оксана.

— Лише збирається їхати. Мати казала, либонь, до Кор-шунових, їхню Наталку.

— Наталка... Наталка дівка гарна... Дуже гарна... Що ж, женись... Якось бачила її в церкві... Вбрана добре була...

Оксана говорить швидко, та слова розповзаються, не доходять до слуху, неживі й безбарвні слова.

— Мені її вроду за халяву не класти. Я б з тобою одружився.

Оксана рвучко висмикує з-під голови Григорія руку, сухими очима дивиться у вікно. На дворі жовтавий нічний холодок. Від повітки важка тінь. Сюрчать коники. Над Доном гудуть бугаї, похмурі басовиті звуки пнуться крізь одинарне віконце в світлицю.

— Грицю!

— Надумала що?

Оксана хапає неподатливі, скупі на ласку Грицькові руки, притискає їх до грудей, до холодних помертвілих лиць, кричить стогінливим голосом:

— Нащо ти, проклятий, прив'язався до мене? Що я робитиму?..' Гри-и-и-цьку!.. Душу ти мені виймаєш!.. Загинула я... Прийде Степан — як відвітуватиму?.. Хто за мене заступиться?..

Григорій мовчить. Оксана тоскно дивиться на його гарний хрящуватий ніс, на вкриті тінню очі, на німі губи... І враз прориває греблю стриманосте потік почуття: Оксана шалено цілує обличчя його, шию, руки, цупку, кучеряву порість на грудях. В проміжках, задихаючись, шепоче, і тремтіння її відчуває Григорій.

— Грицю, друженьку мій... Рідний... геть подаймося. Любий мій! Кіньмо все, ходімо. І чоловіка і все кину, аби ти був... На шахти підемо, далеко. Кохатиму тебе, жаліти... На

Парамонівських руднях у мене дядько рідний у стражниках 'служить, він нам допоможе... Грицю! Хоч словечко мов.

Григорій кутом переламує ліву брову, думає і несподівано розплющує гарячі свої, неруські очі. Вони сміються. Сліплять глумом.

— Дурна, ти, Оксано, дурна! Гомониш, а послухати нічого. Ну, куди я піду з господарства? Знов же на службу мені на той рік. Не годиться... Від землі я нікуди не рушу. Тут степ, дихнути є чим, а там? Минулої зими їздив я з батьком на станцію, так було пропав. Паротяги ревуть,, дух там важкий від горілого вугілля. Як народ живе — не знаю, може вони звикли до цього самого чаду... — Григорій спльовує і ще рдз каже: — Нікуди я з хутора не піду.

За вікном темнішає, на місяць налізла хмарка. Мерхне жовта, розіллята по дворі прохолода, стираються випрасо-вані тіні, і вже не розібрати, що бовваніє за тином: тогорічний порубаний хмиз, чи притулившись до тину бур'ян-дідуган.

У світлиці теж густішає темрява, мерхнуть Степанові урядницькі лички на козацькому мундирі, що висить коло вікна; і в сірім застоялім непросвітку Григорій не бачить, як в Оксани дрібно тремтять плечі і на подушці мовчки підстрибує стиснута долонями голова.

З того дня, як приїхала баба Томіліна, споганів Степан з обличчя. Висли на очі брови, долина глибока й сувора косо прорізала чоло. Він мало говорив з товаришами, з-за дрібниць спалахував і заходив у сварку, ні за віщо полаявся з вахмістром Плешаковим, на Петра Мелехова майже не дивився. Урвалася припона приязні, що перше єднала їх. Скипаючись важкою злобою йшов Степан під гору, мов кінь, що поніс вершника.

Додому повертались вони ворогами.

Як на те сталася okazія, що прискорила розв'язку непевних та ворожих відносин, що зайшли в них останнім часом. З таборів поїхали як і перше вп'ятьох. У бричку запрягли Петрового коня і Степанового? Христоня на "своєму їхав верхи. Томіліна трусила пропасниці, лежав він у буді під шинелею. Хведот Бодівськів лінувався поганяти, тому кучерував Петро. Степан ішов коло брички, малахаєм збиваючи ясночервоні голівки придорожного татарника. Падав дощ. Густий чернозем смолою крутився на колесах. Небо по-осінньому сизіло, повите в хгйари. Спустилася ніч. Вогнів хутору — хоч як придивлятися — не було видно. Петро щедро сипав коням батога. І ось тут то в темряві крикнув Степан:

— Ти, що, ж, мати твою... Свого коня жалуєш, а з мого батігVне сходить?

— Дивись пильніш. Чий не тягне, того й поганяю.

— Коли б я тебе не підпріг. Турки — вони тягущі...

Петро кинув віжки.

— Тобі чого треба?

— Сиди бо, не вставай.

— Отож, помовчав би.

— Ти чого до нього присіпався? — загудів Христоня, під'їжджаючи до Степана. Той промовчав. В темряві не видно було його обличчя. З півгодини їхали мовчки. Шаруділа під колесами грязь. Дрімотно видзвонював по брезентовій накривці сіяний на сито дощ. Петро, кинувши віжки, курих. Перебирав у думках всі ті образливі слова, котрі він під нову сутичку скаже Степанові. Його ятрило зло. Хотілося хльостко вилаяти цього падлюку Степана, поглузувати з нього.

— Посунься. Дай в халабуду пролізти. — Степан злегка штовхнув Петра, скочив на ступицю.

Саме тут несподівано шарпонуло бричку й вона спинилася. Ковзаючись у болоті, затопотіли коні, з-під підков посилались іскри. Гуркотнув натягнутий барок.

— Тпррр!.. — крикнув Петро, зіскакуючи з брички.

— Що там таке? — сполошився Степан.

Підскакав Христоня;

— Обломилися, чорти?..

— Засвіти вогонь.

— Сірники в кого?

— Степане, кинь сірники!

Попереду, схропуючи, бився кінь. Хтось витер сірника. Жовтогаряче кільце світла

— і знову темрява. Тремтячими руками Петро мацав спину впалого коня. Смикнув за повід.

— Но!

Кінь, зідхнувши, повалився набік, хряпнув дишель. Степан, підбігши тієї хвилини, засвітив щипку сірників. Кінь його лежав, підкидаючи голову. Передня нога по коліно стирчала в заваленій бабаковій норі.

Христоня, заметушившись, відчепив посторонки.

— Ногу йому визволяй!

— Розпрягай Петрового коня, мерщій!

— Стій, про-кля-тий! Т-пррр!..

— Він брикається, диявол. Оступись!

Насилу підвели Степанового коня на ноги. Вимазаний Петро держав його за повід, Христоня лазив у болоті навколішках, обмацуючи безживну підняту ногу.

— Мать, переломив... — пробасив він,

Хведот Бодівськів ляснув по тремтячій конячій спині долонею.

— Ану, проведи, може піде?

Петро потягнув до себе повіддя. Кінь стрибнув, не ступаючи на ліву передню, і заіржав. Томілін, одягаючи шинелю в рукава, тужно топтався навколо.

' — Вскочили, мать вашу!.. Загубили коня, ех!

Степан, що весь час мовчав, ніби цього й чекав: відштовхнувши Христоню, кинувся на Петра. Цілив у голову, та помилився — в плече попав. Зчепились. Впали в болото. Тріснула на комусь сорочка. Степан підбив під себе Петра і, притиснувши коліном голову, гатив кулаками. Христоня розтягнув їх, матюкаючись.

— За що?.. — відхаркуючи кров, кричав Петро.

— Прав, гадюко! Бездоріжжям не їздь!

— Петро випручувався з Христининих рук:

— Ну-ну-ну! Попручайся мені! — гудів той, одною рукою притискуючи його до брички.

В пару до Петрового коня припрягли низькорослу, але тягущу конячку Хведота Бодовськова.

— Сідай на мого! — наказав Степанові Христоня.

Сам поліз у буду до Петра.

Вже, опівночі приїхали на хутір Гниловський. Стали коло крайнього куренька. Христоня пішов проситись переночувати. Не звертаючи уваги на пса, що хапав' його за поли шинелі, він проплюхав до вікна, відхилив віконницю, пошкрябав нігтем шибку.

— Хазяїн!

Шарудіння дощу і залириста собача гавкотнява.

— Хазяїн! Гей, добрі люди! Пустіть ради Христа заночувати. Га? Служиві, з таборів. Скільки? П'ятеро нас. Ага, ну, спаси Христос.

— Заїзди!—'гукнув він, повертаючись до воріт.

Хведот завів на підвір'я коні. Спіткнувся через корито, кинуте серед двору,

вилаявся. Коні поставили під повіткою. Томілін, видзвонюючи зубами, поліз у хату. В буді залишилися Петро і Христоня.

На світанку зібралися їхати. Вийшов з хати Степан, за ним дріботіла древня горбата бабуса. Христоня, запрягаючи коні, пожалів її.

— Ех, бабуню, як тебе зігнуло! Мабуть, в церкві поклони класти зручно, трішки прихилилася — вже й підлога.

— Лебедику мій, отаманче, мені поклони бити, а на тобі собак вішати зручно...; Кожному своє. — Стара суворо посміхнулася, здивувавши Христоню рясною низкою нез'їдених дрібних зубів.

— Чи ти ба, яка зубаста, чиста тобі щука. Хоч би мені на —бідність подарувала десяток. Молодий от, а жувати нічим.

— А я з чим залишусь, хороший мій?

— Тобі, бабцю, кінські вставимо. Однаково помирати, а на, тому світі на зуби не дивляться: угодники — вони ж не з циганів.

— Верзи, верзи,—всміхнувся, вилазячи на бричку, Томілін.

Стара пройшла із Степаном під повітку.

— Которий?

— Вороний, — зідхнув Степан.

Стара положила на землю свій костур і чоловічим, упевнено-дужим порухом підняла коневі зіпсовану ногу. Скрюченими тонкими пальцями довго мацала скіпицю. Кінь шулив вуха, вищиряючи брунатну стріху зубів, присідав з болю на задні ноги.

— Немає полому, козаченьку, немає. Залиш, лікуватиму.

— Чи пуття буде, бабуню?

— Пуття? А хто ж його знає, хороший мій... Мабуть, що буде.

Степан махнув рукою і пішов до брички.

— Залишиш, чи ні?—'Мружилася вслід стара.

— Хай лишається.

— Вона його вилікує: залишив на трьох ногах,—візьмеш зовсім без ніг; Ветинара з горбом знайшов, — реготав Христоня.

XIV.

— ...Тужу за ним, рідна бабусенько. Вочу сохну. Не встигаю спідницю вшивати — щодень все ширша стає... Пройде повз двір, а в мене серце закипає... впала б долі, сліди б його цілувала... мо' причарував чим?.. Поможі, бабусенько! Женити його збираються... Поможі, рідненька. Що коштує — віддам. Хоч останню сорочку скину, тільки допоможи!

Ясними, в мережеві зморшок, очима дивиться баба Дроздиха на Оксану, хитає головою під гіркі слова оповідання.

— Чий же хлопець це?

— Пантелея Мелехова.

— Турків, чи що? . ' ,

— Його.

Баба жує запалим ротом, не квапиться з відповіддю.

— Прийдеш, молодичко, зарання завтра. Скоро на світ благословиться, прийдеш. До Дону підемо, до води. Тугу віділл'ємо. Соли візьми жменю з собою з дому. Такеньки.

Оксана запинає— жовтою хусткою обличчя і, зігнувшись, виходить за ворота.

Темна, постать її зникає в ночі. Сухо черкають підосви чи-риків. Замовкають і кроки. Десь, на краю хутора, б'ються і вигукують пісень.

Удосвіта Оксана, що й не спала крізь ніч, уже під Дрозди-шиним вікном.

— Бабусю! .

— Хто там? ;

— Я, бабусю. Вставай.

— Зараз одягнуся.

Завулком спускаються до Дону. Коло пристані, поблизу кладки мокне в воді кинутий передок гарби. Пісок у березі льодисто колький. Від Дону тече вогка, студена імла.

Дроздиха бере кістлявою рукою Оксанину руку, тїгне її до води.

— Соли взяла? Дай сюди. Христись на схід.

Оксана христиться. Злісно дивиться на щасливу рожевість сходу.

— Зачерпни води в жменю. Випий, — командує Дроздиха.

Оксана, вмочивши рукав кохти, напилася. Баба чорним

павуком розкарячилась над лінивою хвилею, присіла навпочіпки, зашептала:

— Студені ключі, із дна текучі... Плоть палаюча... Звірем в серце... Туга-пропасниця... і хрестом святим... — пречиста, пресвята... Раба божого Григорія;—доносилося до слуху Оксані.

Дроздиха посипала сіллю вогку піщану розсип під ногами, сипнула в воду, — рештки Оксані за пазуху.

— Плесни через плече водою. Мерщій!

Оксана вчинила. З тугою і злобою оглянула брунатні щоки Дроздихи.

— Все, або що?

— Іди, любя, позорюй. Усе.

Засапавшись прибігла Оксана додому. В оборі мукали корови. Мелехова Одарка, заспана й рум'яна, поводячи гарними дугами бровей,, гнала до череди свої корови. Вона, посміхаючись, оглянула Оксану, що повз пробігала.

— Здорова ночувала, сусідко?

— Хвалити бога.

— Куди спозаранку моталася?

— Тут в одне місце, за ділом.

Задзвонили до утрени. Розсипчасто й ламко падали мідно-голосі сплески. В провулку ляскав гарапником пастух.

Оксана, кваплячись, вигнала худобу і понесла в сінці цідити молоко. Витерла завіскою руки, з заковченими до ліктів рукавами, думаючи про щось своє, плескала молоком у запінений цідилок.

Вулицею різко зацокотіли колеса. Заіржали коні. Оксана поставила цеберку, пішла глянути в вікно.

До фіртки, притримуючи шаблю, йшов Степан. Випереджаючи один одного, бігли іверхи на майдан козаки. Оксана зібгала в пальцях завіску й сіла на лаву. На ґанкові кроки... Кроки в сінцях... Кроки під дверима...

Степан став на порозі, змарнілий і чужий.

— Ну...'

Оксана, вихляючись всім своїм великим, огрядним тілом, пішла назустріч.

— Бий! — протягуючи сказада вона і стала боком.

— Ну, Оксано...

— Не таюся, — гріх на мені. Бий, Степане!

Вона, вбравши голову в плечі, зщулившись, захищаючи руками лише живіт, стояла до нього обличчям. З тупого спотвореного жахом обличчя дивилися очі в чорних кругах, не моргаючи. Степан хитнувся і пройшов повз. Тхнуло запахом чоловічого поту і полинною дорожною гіркотою від непраної сорочки. Він, не скинувши кашкета, ліг на ліжко.. Полежав, повів плечем, скидаючи шабельтас. Завжди хвацько закру: чені руді вуса його кволо звисали вниз. Оксана, не повертаючи голову, збоку дивилась на нього. Часом здригалася. Степан поклав ноги на спинку ліжка. З чобіт в'язко тягнулося затверділе болото. Він дивився під стелю, перебираючи пальцями ремінну китицю щаблі.

— Ще не варила?

— Ні...

'— Збери чогось попоїсти.

Сьорбав з чашки молоко, обсмоктуючи вуса. Хліб жував довго, на щоках качалися обтягнуті рожевою шкірою жовна. Оксана стояла коло печі. З гарячим жахом дивилася на маленькі хрящуваті вуха чоловіка, що совалися, як їв, вверх і вниз.

Степан виліз з-за столу, перехристився.

— Розкажи, любухо, — коротко попрохав він.

Нахиливши голову, Оксана прибирала зі столу. Мовчала.

— Розкажи, як мужа чекала, честь мужову берегла? Ну?

Страшний удар по голові вирвав Оксані землю з-під ніг, кинув її до порогу. Вона стукнулась об одвірок спиною, глухо охнула.

Не лише бабу кволу та нем'язисту, а й огрядних корчуватих отаманців умів Степан валити з ніг зручним ударом по голові. Чи то жах підняв Оксану, чи стёршла бабська живуча натура, але вона відлежалась, віддихалась і стала рачки.

Закурював Степан серед хати і не добачив, як підвелась вона дибки. Кинув на стіл кисета, а Оксана вже й дверима грюкнула. Погнався.

Оксана, заюшена, вітром, понеслася до тину, що відділяв їхній двір від мелехівського. Коло тину Степан наздогнав її. Чорна рука його шулікою впала їй на голову. Між стиснуті пальці набилося волосся. Сіпнув і повалив на землю, в попіл— у той попіл, що Оксана, витопивши, щодня сипала під тином.

Що з того, що чоловік, заклавши руку за спину, обробляє власну жінку чобітьми?.. Ішов повз безрукий Олекса Шаміль, подивився, покліпав і розсунув кудлату борідку усмішкою: навіть дуже зрозуміло, за що частує Степан свою законну.

Спинився б Шаміль подивитися (хоч і кому цікаво) — до смерти заб'є, чи ні — та совість не дозволяє. Не баба ж він.

Здалека на Степана глянути — козачка людина витанцьовує. Так і подумав Грицько, побачивши з вікна світлиці, як підскакував Степан. А роздивився — і вискочив з куреня. До тину біг навшпиньках, щільно притиснувши до грудей занімілі кулаки; за ним слідом важко гупав чобітьми Петро.

Через високий тин Григорій мов той птах майнув. З розгону ззаду упарив зайнятого Степана. Той хитнувся і, повернувшись, посунув на Грицька мов той ведмідь.

Брати Мелехові билися шалено. Дзьобали Степана, мов стервятники падло. Кілька разів Грицько падав на землю, збитий Степановим олив'яним кулаком. Легкий був проти заматерілого Степана, але низенький в'юн — Петро вигинався під ударами, мов той очерет під вітром, а на ногах стояв міцно.

Степан поблискуючи одним оком (друге запливло опухом, на колір мов недостигла слива), відступав до ґанку.

Розборонив їх Христоня, прийшовши до Петра по вуздечку.

— Розійдись! — вимахував він клішнюватими руками. — Розійдись, а то до отамана!

Петро бережно виплюнув у долоню кров і половину зуба, сказав хрипко:

— Ходім, Грицько. Ми його іншим разом заскочимо...

— Хіба не попадешся ти мені! — загрожував з ґанку підсинений в багатьох місцях Степан.

— Добре, добре.

— І без доброго душу з тельбухами вийму!

— Ти в сурйоз чи жартома?

Степан швидко зійшов з ґанку. Грицько рвонувся йому назустріч, але Христоня, виштовхуючи його у фіртку, пообіцяв:

— Тільки зв'яжись — вимотаю, як цуцика!

З цього дня калмицьким вузликом зав'язалася між Мелеховими та Степаном Астаховим злоба.

Судилося Григорію Мелехову розв'язувати цей вузлик через два роки в Східній Прусії, під містом Столипігіом.

XV.

— Петрові скажи, щоб запрягав кобилу та свого коня.

Григорій вийшов надвір. Петро викочував з-під повітки бричку.

— Батько казав запрягати кобилу та твого.

— Без нього знаємо. Хай заткнеться! — керуючи дишлем, обізвався Петро.

Пантелей Прокопович, урочистий, мов титар на обідні, досьорбував борід, мочився гарячим потом.

Докійка метко пробігла по Григорію очима, десь в тінистому холодку вигнутих вій приховала дівочий свій смішок— усмішку. Іллівна, опецькувата й поважна, в ясножовтім святковім шалі, таячи в кутках вуст материнську тривогу, оглянула Григорія і до старого:

— Годі тобі, Прокоповичу, напихатися. Чисто зголоднів ти!

— Поїсти не дасть. От хапуля!

В двері просунув довгі пшенично-жовті вуса Петро.

— Прошу, фаїтона подано.

Докійка приснула сміхом і закрилась рукавом.

Пройшла через кухню Дарка, покрасувалася тонкими шнурочками брів, оглядаючи жениха.

За сваху їхала двоюрідна сестра Іллівни, зух-баба, удова тітка Василина. Вона перша вгніздилась на бричці, крутячи круглою, мов та галька на річці, головою, посміхаючись, з-під оборки губів показуючи криві чорні зуби. '

— Ти, Василенко, там не щирись, — попередив її Пантелей Прокопович, — можеш всю справу спаскудити через свою пащеку... Зуби бо в тебе п'яні в роті понасаджувані: один туди кривиться, другий аж навпаки...

— Ех, кумцю, не за мене сватають. Не я женихом.

— Так то так, а все ж не смійтеся. Надто бо зуби не тее... Чорнота сама, аж дивитись погано.

Василина кривдувалася, а тим часом Петро розчинив ворота. Григорій розібрав пахучі ремінні віжки, скочив на передок. Пантелей Прокопович з Іллівною — в заду брички поруч, стеменнісінько молоді.

— Батога їм дай! — крикнув Петро, випускаючи з рук повіддя.

— Грай, чортяко! — Грицько куснув губу і — батогом кря, що перебирав вухами.'

Коні натягнули посторонки, враз узяли з місця. ч

— Гляди! Зачеписья!.. — верескнула Дарка, але бричка круто вильнула і, підскакуючи на придорожній груді, заторохкотіла вздовж вулиці.

Звішуючись набік, Григорій гарячив батогом Петрового муштровика, що грав у запряжці. Пантелей Прокопович долонею держав бороду, опасаючись, що підхопить та й понесе її вітер.

— Кобилу шмагни! — поводячи по сторонах очима хрипів він, нахилиючись до Грицькової спини. Іллівна мережаним рукавом кохти витирала видушену вітром сльозу, блимаючи дивилась, як на спині в Григорія тріпотить, напинаючись від вітру горбом, сатинова синя сорочка. Зустрічні козаки оступалися, довго дивилися вслід. Собаки, вискакуючи з дворів, котились під ноги коням. Гавкання не чути було за гуркотом наново вшинованих коліс.

Григорій не шкодував ні батого, ні коней, і за десять хвилин хутір ліг ззаду, понад шляхом зелено закружилися садки останніх дворів. Коршунівський просторий курінь. Дощатий паркан. Григорій смикнув віжки, і бричка, урвавши залізне оповідання на півслові, стала коло фарбованих у дрібній різьбі воріт.

Григорій залишився коло коней, а Пантелей Прокопович пошкутильгав на ганок. За ним у шелестінні спідниць попливли червономакова Іллівна й Василина, що невблаганно міцно зшила губи. Старий поспішав, боячись втратити призапасену дорогою сміливість. Він спіткнувся об високий приступок, забив криву ногу і, морщачись від болю, буйно затупотів по вимитих сходах.

Увійшов він до куреня майже разом з Іллівною. Йому не вигідно було стояти поруч з жінкою, вона бо була вища за нього на цілу чверть, тому він ступив від порога крок наперед, підігнув, мов півень, ногу й, скинувши кашкета, пере-христився на чорний неясного письма образ.

— Здорові були!

— Хвала богові, — відвітував підвівшись з лави господар — невисокий ластатий пристаркуватий козак.

— Відбувай гостей, Мироне Григоровичу!

— Гостям завсігди раді. Мар'є, подай людям на що сісти.

Літня плоскогруда господиня змахнула з дзигликів порох, якого й не було, підсунула їх гостям. Пантелей Прокопович сів скраєчку, витираючи хусткою змокріле від поту смагляве чоло.

— А ми це до вас — за ділом, — почав він навпростець.

В цьому місці промови Іллівна та Василина, закотивши спідниці, теж сіли.

— Жалійся: за яким таким ділом? — усміхнувся хазяїн.

Увійшов Григорій. Зиркнув по сторонах.

— Здорові ночували.

— Хвалити бога, — протяжно відповіла хазяйка.

— Хвалити бога, — підтвердив і хазяїн, і крізь ластовиння, що вкривало його обличчя, проступила брунатна краска: тоді тільки здогадався він, по що приїхали гості.

— Скажи, щоб коні їх завели на двір. Хай їм сіна кинуть, — звернувся він до жінки.

Та вийшла.

— Дільце до вас невеличке маємо...—вів далі Пантелей Прокопович. Він ворухив кучеряву смолу бороди, шарпав хвилюючись сергу.

— у вас — дівка, відданиця, в нас — жених... Чи не знюхаємось бува? Взнати б кортіло — видаватимете ви її зараз чи ні? А то, мо' й породичалися б?

— Хто ж її зна... — почухав хазяїн залісілу голову. — Не думали, признатися, цими М'ясницями видавати. Тут справ прірва, а тут таки й годів їй не як то й багато. Вісімнадцята весна лише перейшла... Так бо, Мар'є?

— Такечки.

— Тепера саме час-тодина, що ж держати, — мало хіба перестарків у дівках сидить, — виступила Василина, гомзаю-чись на дзиглику (її колов украдений в сіnciaх та засунутий під кохту віник — за прикметою, старости, що вкрали у відданиці віник, не дістануть гарбуза).

— До нашої приїздили старости ще— напровесні. Наша не засидиться. Дівка, — нічого бога гнівити,—всім узяла: що на полі, що вдома...

— Трапиться гарний чоловік і видати можна, — протиснувся Пантелей Прокопович у бабську тріскотливу розмову.

— Видать не штука, — чухався хазяїн, — видати коли хоч можна.

Пантелей Прокопович подумав, що їм відмовляють, — загарячився:

— Воно, звичайно — діло хазяйське... Жених мов той ста

рець, він всюди просить. А коли ви, приміром, шукаєте, мо' купецького звання молодого, або-що, то вже зовсім навпаки, звиняйте. ,

Діло й зірвалось би: Пантелей Прокопович сопів і наливався буряковим соком, мати відданиці кудкудакала, мов та квочка на шулікову тіць, але слушної хвилини встряла Васирина. Посипала дрібною щонайтихшою скоромовкою, немов сіллю тією на ошпарене місце, і зв'язала розрив.

— І що вже там, любі мої! Раз діло таке зайшло, треба порішити його порядком і дитині своїй на щастя... Хоч би й Наталка — та таких дівок по світі пошукати! Робота вогнем в руках: що рукодільниця! Що хазяйка! І з себе, ви, люди добрі, самі, здорові, бачите, — розводила вона з приємною округлістю руками, звертаючись до Пантелея Прокоповича і надуті Іллівни. Воно й жених хоч куди. Гляну, аж серце в тугу вдариться, до чого ж на мого покійного Донюшку схожий і родина їх страх роботяща. Прокопович, кинь по окрузі — цілому світові відома людина і добродійник... Та хіба ж ми дітям своїм супротивники й лиходії?

Тік Пантелеєві Прокоповичу в вуха патокою свашин журливий голосок. Слухав він¹, видьоргуючи з ніздрів великим і вказівним пальцями жмутки чорного здичавілого у вічній пітьмі волосся, думав захоплений "Ач, чеше, диявол, язи-кастаї Ну, диви, мовч панчоуху в'яже. Закручує —т— встигай лишень добрати що й до чого. Інша баба заб'є й козака різними словами... Ач ти міль у спідниці!" — милувався він свахою, що розпластувалась у похвалах відданиці й рідні її, починаючи з п'ятого коліна.

— Що й казати, лиха ми своїй дитині не зичимо.

— Про те мова, що видавати, мов би й рано, — миротворне хазяїн, полискуючи усмішкою й ластовинням.

— Не рано! Істинний бог не рано! — умовляв його Пантелей Прокопович.

— Доведеться рано чи пізно розлучитися... — схлипнула хазяйка напівщиро, напівудавано. .

— Клич дочку, Мироне Григоровичу, глянемо.

— Наталко!

На дверях несміливо стала дівчина, смаглявими пальцями метушливо перебираючи бережок фартуха.

— Пройди, пройди! Ач засоромилась, — підбадьорила мати і всміхнулася крізь слізну муть.

Григорій, що сидів коло важкої — в блакитних злинялих квітах скрині, глянув на неї.

Під чорним стоячим пилом плетеного шалю сміливі сірі очі. На тугій щоці тремтіла від збентеження і стриманої усмішки неглибока рожева ямка. Григорій перевів погляд на руки: великі, роздавлені роботою. Під зеленою кохточкою, що обгорнула дебелий стоян тіла, наївно і жалко здималися вгору й нарізно невеличкі дівочьки-кам'яні перса, гудзичками випиналися гострі пипки.

Грицькові очі за мить перебігли всю її — від голови до високих гарних ніг. Оглянув, як баришник оглядає матку-кобилицю перед купівлею, подумав: "хороша" і зирнувся з її очима, просто в нього втопленими. Нехитрий, трохи збентежений, правдивий погляд Наче казав: "От я вся, яка є. Як хочеш, так і суди мене". — "Славна", — відповів Григорій очима й усмішкою.

— Ну, йди собі, — махнув хазяїн рукою.

Наталка, причиняючи за собою двері, глянула на Григорія, не ховаючи усмішки й цікавості. ' .

— От що, Пантелею Прокоповичу, — почав хазяїн зирнувшись із жінкою, — порадьтеся ви, і ми порадимось проміж себе, сімейно. А потім вже й вирішимо справу, будемо ми сватати, чи не будемо.

Сходячи з ганку, Пантелей Прокопович обіцяв:

— Наступної неділі набіжимо.

Хазяїн, проводячи їх до воріт, навмисне мовчав, мов нічого й не чув.

XVI.

Тільки дізнавшись від Томіліна про Оксану, збагнув Степан, виношуючи в душі тугу і ненависть, що, не зважаючи на погане життя з нею, на ту давню кривду, кохав він її важким, мов та ненависть коханням.

Ночами лежав він на возі, вкрившись шинелею, заломивши над головою руки, думав про те, як повернеться додому, як зустріне його жінка, і почував, немов замість серця копошиться в грудях волохатий тарантул... Обтягнувши очі посинілими повіками, лежав, плекаючи в думках тисячі подробиць розправи, і було таке почуття ніби на зубах зернистий і буйний пісок. Розплескав злобу в бійці з Петром. Додому приїхав в'ялий, тим то так легко й збулася Оксана.

З того дня прижився в Астаховському курені невидимий покійник. Оксана ходила навспинячки, говорила пошепки, але в очах, присипаний попільом жаху, ледве примітно жеврів вуглик, залишившись від пожежі, що Грицько запалив був.

Вдивляючись в неї, Степан скорше почував це, ніж бачив. Мучився. Ночами, коли на кухні над коміном засинала мушина згряя, і Оксана, з тремтячими губами стелила постіль, бив її Степан, затискаючи рота чорною кошлатою долонею. Випитував стидкі подробиці про зв'язок з Грицьком. Оксана кидалася на твердому, з запахом кожушини, ліжкові, важко дихала. Степан, притомившись катувати м'яке, мов закрутіле тісто, тіло, водив по обличчі її рукою, сліз шукав. Але щоки Оксанині були пламенисто сухі, рухались під пальцями Степана, стискаючи й розтискаючи щелепи.

— Скажеш?

— Ні,

— Вб'ю!

— Убий! Убий, ради Христа... Відмучусь... Не життя...

Зціпивши зуби, Степан закручував на жінчиних грудях прохолодну від поту тонку шкіру.

' Оксана здригалася, стогнала.

— Боляче, мо'? — веселішав Степан.

— Боляче.

— А мені, думаєш, не боляче було?

Засинав він пізно. Уві сні стискав і рухав чорними, пухлими в суглобах пальцями. Оксана, сп'явшись на лікоть, подовгу дивилася на гарне, змінене сном обличчя чоловікове. Опускаючи на подушку голову, щось шепотіла.

Грицька вона майже не бачила. Раз якось коло Дону зустрілася з ним. Григорій приганяв напувати воли, брався узвозом на гору, помахуючи червоненькою хворостинкою, дивлячись під ноги. Оксана йшла йому назустріч. Побачила і відчула, як похолоділо під руками коромисло і жаром обсипала кров скроні.

Згодом, згадуючи цю зустріч, вона мусіла присилювати себе, щоб впевнитися, що це було в'язки. Григорій побачив її, коли вона майже зрівнялася з ним. На вимогливий скрип відер підвів гол(}ву, двигнув бровами, і по-дурному посміхнувся. Оксана йшла, дивлячись через його голову на зелений, що дихав хвилями, Дін, ще далі — на гребінь піщаної коси. Краска витисла з очей її сльози.

— Ксанко! '

Оксана ступила кілька кроків і стала, схиливши голову, мов під ударом. Григорій злісно хльоснувши хворостиною відсталого муругого вола, сказав, не повертаючи голову:

— Степан коли виїде жито косити?

— Зараз... заїр'ягає.

— Вирядиш — іди в наші соняшники, на займище, і я прийду.

Поскрипуючи відрами, Оксана зійшла до Дону. При березі, жовтим пишним мереживом на зеленому подолі хвилі, зміїлася піна. Білі чайки-рибалки кишкаючи носились понад Доном.

Срібним дощем сипала над поверхнею води мільга-риба. По той бік, за пробілля піщаної коси велично й суворо здіймались сиві під вітром голови старих тополів. Оксана, набираючи воду, впустила відро. Підіймаючи лівою рукою спідницю, забрела по коліно. Вода залоскотала натерті підв'язками литки і Оксана вперше після приїзду Степана засміялася тихо й непевно.

Оглянулася на Грицька: так само помахуючи хворостинкою, ніби відганяючи оводнів, поволі брався він узвозом.

Оксана пестила мутним від набіглих сліз поглядом його міцні ноги, що впевнено топтали землю. Широкі Грицькові шаравари, забраті в білі вовнячі панчохи, червоніли випусками. На спині в нього, коло лопатки, метлявся клапоть допіру подертої брудної сорочки, жовтів смаглявий трикутник оголеного тіла. Оксана цілувала очима цю

манюню, що колись належала їй, латочку любого тіла; сльози падали на зблідлі усміхнені губи.

Вона поставила на пісок відра і, зачіпляючи дужку кінцем коромисла, побачила на піску слід, витиснутий гостроносим Грицьковим чириком. Крадькома оглянулась — нікого, тільки на далекій, пристані купається дівтора. Присіла навпочіпки і прикрила долонею слід, потім скинула на плечі коромисло і, посміхаючись з себе, заспішила додому.

Над хутором затягнуте серпанковою імлою йшло сонце. Десь під кучерявим табунцем білих хмарок сяла глибока, прохолодна, лучна синява, а над хутором, над розпеченими залізними дахами,, над безлюддям куряних вулиць, над дворами з жовтим, спаленим сухменем трави висіла мертва спека.

Оксана, розплескуючи з відер воду на порепаїу землю, похитуючись, підійшла до ґанку. Степан у крислатому брилі запрягав коні в косарку. Поправляючи шлею на кобилі, що дрімала в хомуті, позирнув на Оксану.

— Налий воДи в боклагу.

Оксана, вилила в боклагу відро, обпекла руки об залізні склепані обручі.

— Льоду б треба. Нагріється вода, — сказала дивлячись на мокру від поту спину чоловіка.

— Піди візьми в Мелехових. Не ходи!.. — крикнув Степан згадавши.

Оксана пішла зачинити кинуту навстіж фіртку. Степан, спустивши зіниці, ухопив батіг.

— Куди?..

— Фіртку причинити.

— Вернись, падлюко... Сказано — не ходи!

Вона швиденько підійшлаі до ґанку, хотіла повісити коромисло, але тіпнувшись руки відмовилися служити,—коромисло покотилось по сходах.

Степан кинув на передок брезентовий плащ; сідаючи, розправив віжки.

— Ворота відчини.

Відчинивши ворота, Оксана насмілилась спитати:

— Коли приїдеш?

— Надвечір. Склався косити з Анікушкою. Харчів йому віднеси., З кузні приїде — поїде на поле.

Дрібні колеса косарки, повискуючи, врзаючись в сірий плюш пороху, викотились за ворота. Оксана ввійшла в хату, постояла, притискаючи долоні до серця, і, накинувши хустку, побігла до Дону.

"А що як вернеться? Що тоді?" — обпалила думка. Стала, ніби під ногами побачила глибокий яр, глянула назад і — мало не ристю понад Доном до займища.

Тини. Городи. Жовта мар соняшників, що заглядають сонцю в вічі. Зелена в пробілому цвіті картопля. От шамі-лівські баби, запізнившись, доплюють картопляну ділянку, зігнуті в рожевих сорочках спини, короткі змахи сапої падають на сіру ріллю. Оксана, не переводячи духу, дійшла до Мелехівського городу. Оглянулась і, скинувши

петлю відчинила ворітця. Втоптанною стежкою дійшла до зелених шта-хетів сояшничиння... Пригинаючись, залізла аж у гущавину, вимазала обличчя золотистим квітковим пилком і, підбираючи спідницю, присіла на розшиту березкою землю.

Прислухалась: тиша, аж у вухах дзвонить. Десь угорі самотньо гуде чміль. Порожняві, в щетинястому пушку со-яшничини мовчки смокчуть землю.

З півгодини сиділа, мучаючись непевністю — прийде чи ні, — хотіла вже йти, підвелась трохи, поправляючи під хусткою волосся, коли це протягло заскрипіла фіртка. Кроки.

— Ксанко!

— Сюди йди...

— — Ага, прийшла.

Шелестячи листям, підійшов Григорій і сів поруч. Помовчали.

— В чому це в тебе щока?

Оксана рукавом розмазала жовтий пахучий порошок.

— Мабуть і з сояшника.

— Іще ось тут, коло ока...

Витерла. Стрілася погляди. І, відповідаючи на Грицькове німе запитання, заплакала.

— Не сила. Пропала я, Грицю.

— Чого ж він?

Оксана злісно сіпнула комір кохти. 'На оголених зарожевілих дівоцьки-міцних персах вишнево-сині часті синці.

— Не знаєш чого?.. Б'є щодня!.. Кров 'висмоктує!.. І ти теж гарний... Напаскудив, як пес, і набік... Всі ви... — тремтячими пальцями застібала кнопки і перелякано, — чи не образився, — дивилася на Григорія, що відвернувся.

— Винуватого шукаєш? — перекусуючи зілинку протягнув він.

Спокійний голос його плеснувся на Оксану окропом.

— Хіба ти не винний? — крикнула запалисто.

— Сучка не схоче, так і пес не скоче.

Оксана закрила лице долонями. Дошкульним розрахованим ударом впала образа.

Кривлячись, Григорій збоку подивився на неї. В долині, між вказівним та середнім пальцями, просякалася в неї сльоза.

Кривий запорошений в хащах сояшників промінь просвічував прозору крапельку і сушив залишений нею на шкірі вогкий слід.

Грицько не переносив сліз. Він неспокійно засовався по землі, розлючено скинув з холоші брунатну комаху, і знову коротко зиркнув на Оксану. Вона сиділа, не змінивши пози, лише на тильному боці долоні замість однієї вже три слізні протинки котилися наввипередки.

— Чого заходишся? Образив? Оксанко! Стривай но... Зажди, хочу щось сказати.

Оксана відірвала від вогкого обличчя руки.

— Я по пораду прийшла... За що ж ти?.. І так гірко... а ти...

"Лежачого вдарив..," — почервонів Григорій.

— Ксанко... збрехнув слово, ну, не ображайся...

— Я не нав'язуватись прийшла... Не бійсь!

В цю хвилину вона сама вірила, що не за тим прийшла, щоб нав'язуватися Григорію; але, як бігла понад Доном до займища, думала, не усвідомлюючи виразно:

Григорій зідхнув, — кінське з вихрипом вийшло зідхання, — і ліг горілиць гріючи лопатки гарячою землею.

— От що, Оксано, — заговорив він повільно, розставляючи слова — смутно, — 'так от, — ссе десь у грудях... Я надумав...

Над городом, повискуючи; поплив скрип гарби.

— Соб, лисий. Цабе! Цабе!..

Оклик здався Оксані такий голосний, що вона ниць¹ впала на землю. Григорій, підносячи голову, прошепотів:

— Хустку скинь. Біліє. Як би не побачили.

Оксана скинула хустку. Гарячий вітер, що струмив між сояшниками, затріпав на шії кучерки золотистого* пуху. Стихаючи поверескувала гарба, віддаляючись.

— Я от що надумав, — почав Григорій і пожвавішав, — що сталося, того ж не повернеш, чого ж тут винуватого шукати? Треба якось далі проживати...

Оксана, нашорошившись, слухала, чекала, ламала відняту в комахі билинку. Глянула Григорію в обличчя — впіймала сухий і тривожний блиск його очей.

...Надумав я, давай з тобою прикінчимо...

Хитнулась Оксана. Скрюченими пальцями вчепилася в жилаву березку. Роздуваючи ніздрі, чекала кінця речення. Вогонь жаху і нетерпіння жадібно лизав їй обличчя, сушив у роті слину. Думала скаже Григорій: "...прикінчимо Степана", але він досадливо облизав пересохлі губи (важко рухались вони), сказав:

— ...Прикінчимо цю історію. А?

Оксана встала і, натикаючись грудьми на жовті голівки сояшників, пішла до ворітець.

— Оксано! — придушено покликнув Григорій. Протягло заскрипіли ворітця.

Григорій скинув кашкета, щоб не видно було червону околичку, мружачись, подивився Оксані вслід. Не вона йшла, хвацькою якоюсь, хитливою ходою, а інша — чужа й незнайома.

XVII.

За житом — не встигли ще звести на тік — підспіла їй пшениця. На глинкуватих місцях, на пагорбах жовтів і скручувався. підгораючи лист, пересихало, відживши своє, стебло.

Врожай,—хвалилися люди, — добрий. —Колос дорідний, зерно важке, пухле.

З весни йрихопило хліба східнім суховієм, тому стебло низьке вийшло, порожнє. Солома — нікудишня.

Пантелей Прокопович, порадившись із Іллівною, поклав, що як посватають у Коршунових, відкласти весілля до крайнього Спаса.

По відповідь ще не їздили: тут косовиця надійшла, а тут свята чекали.

Косити виїхали в п'ятницю. В косарці йшло троє коней. Пантелей Прокопович підтесував на гарбі люшню, готував ходи хліб возити. На косовицю виїхали Петро з Григорієм.

Григорій ішов, тримаючись за передок, на якому сидів Петро, супився. Від нижньої щелепи, навскоси до вилиць, тремтливо качалися жовна. Петро знав, що це — вірна ознака того, що Григорій кипить і здатний на всякий безглуздий вчинок, але, посміхаючись у пшеничні свої вуса, піддрочував брата:

— їйбо розказувала!

— Ну, й хай, — мурчав Григорій, прикушуючи пухнастий волосок вусини.

— Іду, — каже, — з городу, чую в Мелехівських сояшниках, .мов би людські голоси.

— Петро, кинь!

— Та-а-ак... голоси. "Я це, мовляв, заглянула через тин..."

Григорій зчаста заблимав очима, посірів з лиця.

— Покинеш? Ні?

—, От, чудний, дай бо доказати!

— Гляди, Петро, поб'ємось,—погрозив Григорій відстаючи.

Петро поворушив бровами і пересів задом до коней, обличчям до Григорія, що йшов ззаду.

— Заглянула, мовляв, через тин, а вони, голуб'ята лежать пригорнувшись. —"Хто?"—"питаю, а вона: — "Та Оксанка Астахова з твоїм братком". "Я кажу..."

Григорій ухопив-за держално короткі вила', що лежали на задку косарки, і кинувся до Петра... Той, кинувши віжки, плигнув з сидіння, вильнуv наперед до коней.

— Тю, навіжений!.. Сказився!.. Тю! Тю! Диви на нього!..

Вищіривши, мов той вовк, зуби, Григорій кинув вила.

Петро впав на руки, і вила, пролетівши над ним, на вершок увійшли в кремнясту суху землю, задрижали видзвонюючи.

Потемнілий Петро держав за повіддя схвильовані криком коні, лаявся.

— Вбити міг би, наволоч!

— І вбив би!

— Дурень ти. Чорт скажений. От у батька вдався, нестем-нісінський черкесяка!

Григорій висмикнув вила й пішов слідом за косаркою.

Петро поманив його пальцем.

— А йди лишень до мене! Дай но вила!

Він передав у ліву руку віжки і взяв вила за вибілений зубець.

Вперіщив зненацька Григорія вздовж спини.

— Протягнути треба б було! — пожалкував оглядаючи Григорія, що відскочив убік.

За хвилину, закурюючи, глянули один одному в вічі й зареготали.

Христонина жінка їхавши з возом іншою дорогою, бачила, як Грицько запустив вилами в брата. Вона стала на возі, на жито, що коливалося під ногами, але не могла роздивитися, що відбувалось у Мелехових, — застила косарка та коні. Не встигли

в'їхати в провулок, гукнула сусідці:

— Климівно! Побіжи, скажи Пантелею туркові, що їхні хлопці коло Татаровської могили вилами попоролися. Зчепились, а Грицько — він же скажений! — як садоне Петра вилами вбік, а цей, тим часом його. Там крові тієї натекло — страх!

Петро вже захрип⁴ кричати на збуділі коні і залиvisto посвистував. Григорій спираючись чорною від пороху ногою в поперечину, спихав з косарки наметені крилами вали... Коні до крові посічені мухами, крутили хвостами і недружньо натягали посторонкй.

На С'тепу ген-ген аж до блакитних бережків виднокола, копошилися люди. Стрекотіли, чечекали ножі косарок, плямували степ вали скошеного хліба. Перекривляючи погоничів, свистіли в горбках бабаки.

— Іще два загони — і закуримо, — крізь свист крил і перестук ножів крикнув, обертаючись, Петро. Григорій кивнув головою. Обвітрені порепані губи важко було розтуляти. Він зручніше перехвачував вила, щоб легше було скидати важкі ворохи хліба, поривчасто дихав. Мокрі від поту груди свербіли. З-під бриля стікав гіркий піт, попадаючи в очі, їв як мило. Спинивши коні, напилися, й закурили.

— Шляхом хтось верхи біжить, — дивлячись з-під долоні промовив Петро.

Григорій вдивився і вражений підняв брови.

— Батько немов.

— Очманів ти! Чим же він пожене, коні в косарці ходять.

— Він.

— Обігнався, Грицьку!

— їйбо, він!

За хвилину виразно було вже видно коня, що скакав швидким чвалом і вершника.

— Батько... — переполошений затоптався на місці Петро.

— Певне дома щось... — висловив Григорій спільну думку.

Пантелей Прокопович, не доїжджаючи сажнів із сто, придержав коня, потрусив ристю.

— Ге-ре-шма-га-ю-у-у... собачі діти... — заревів він ще здалека і розмотав над головою ремінного гарапника.

— Чого він? — остаточно здивувався Петро, засовуючи до половини в рота пшеничного свого вуса.

— Ховайся за косарку! Істинний бог, шмагоне батоном. Поки розберемось, а він вишмагає... — посміхаючись сказав Григорій і на всякий випадок зайшов по той бік косарки.

Вмилений кінь біг по стерні труською ристю. Пантелей Прокопович бовтаючи ногами (їхав він без сідла, охляп), вимахував гарапником.

— Що ви тут накоїли, чортове насіння?

— Косимо... — розвів руками Петро і опасливо покосився на гарапника.

— Хто кого вилами поров? За що бились?

Повернувшись до батька спиною, Григорій пошепки лічив

розметані вітром хмари.

— Ти що? Якими вилами? Хто бився?.. — Петро, блимаючи, дивився на батька знизу вверх, переступав з ноги на ногу.

— Та як же, мати її курка, прибігла й горлає: "Хлопці ваші вилами попоролися". Га? Це як?.. — Пантелей Прокопович нестямно затрусив головою і, кинувши повід, зскочив з засапаного коня. Я в Симишкина Федька коня вхопив, та прожогом. Га?

— Та хто це казав?

— Баба!..

— Бреше вона, тату! Спала проклята на возі, й приверзлося їй таке.

— Баба! — верескливо закричав Пантелей Прокопович, знущаючись з власної бороди. — Климівна — курва! Ах ти, бо-ж-же ж мій!.. Зашмагаю сучку!.. — затупотів він ногами, припадаючи на ліву кульгаву.

Здригаючись від німого сміху лопатками, Григорій дивився під ноги. Петро не спускав очей з батька, погладжував пітну голову.

Пантелей Прокопович наскакався й принишк. Сів на косарку, проїхав, скидаючи два загони, і, лаючись, виліз на коня.

Виїхав на шлях, перегнав два вози з хлібом і закурив да хутора. На борозні залишився забутий дрібно плетений з чепурними китицями гарапник. Петро покрутив його в руках, головою похитав — і до Грицька.

— Було б нам з тобою, хлопче! Ач, це хіба гарапник? Це, брат, чисте каліцтво, голову відсікти можна!

XVIII.

Коршунови славилися за перших багатіїв на хуторі Татарському. Чотирнадцять пар волів, косяк коней, матки з При-вальських заводів, півтора десятки корів, сила гульової худоби, отара — з кілька сот овець. Та й так подивитись є на що: будинок не згірший від Мохівського, на шість кімнат — під бляхою, ошальований диллям. Дворові служби криті черепицею гарною та новою; сад — десятини півтори з левадою. Чого ще людині треба?

Тим то боязко і з затаєною неохотою їздив першого разу Пантелей Прокопович свататись. Коршунови для своєї дочки жениха не такого як Григорій могли підшукати. Пантелей Прокопович розумів це, боявся відмови, не хотів кланятися примхливому Коршунову, але Іллівна точила його, мов та іржа залізо, і під кінець зламала впертість старого. Пантелей Прокопович погодився і поїхав, клянучи в душі і Грицька, і Іллівну, і цілий світ заодно.

Треба було їхати вдруге по відповідь: чекали неділі, а тим часом під фарбованим мідянкою дахом Коршунівського куреня буяли глухі чвари.

По від'їзді старостів відданиця на запитання матері відповіла:

— Любий мені Грицько, а більш ні за кого не піду!

— Знайшла жениха, дурепо, — вмовляв батько, — тільки й гарного, що чорний, мов циган який. Та хіба я тобі, моя ягідко, такого женишка відшукаю?

— Не потрібні мені, тату, інші...—червоніла і ронила сльози Наталка, — не піду, хай хоч не сватають. А то хоч до Усть-Медведицького монастиря везіть...

— Бахур бабій, за жалмерками ганяє, — козирав батька останнім доводом, — слава на весь хутір пішла.

— Про мене нехай!

— Тобі нехай, а мені й поготів. Баба з воза... коли така річ.

Наталка старша дочка — була батькова улюбленка, тому не тіснив він її вибором. Ще минулими м'ясницями наїжджали старости здалека, з річки Цуцкана, багаті, не повернеш, старовіри-козаки; прибивалися і з Хопра старости і з Чира, але женихи Наталці не подобались, і тратилась марно старо-стівська хліб-сіль.

Миронові Григоровичу в душі Гридько подобався за козацьку відвагу, за любов до господарства й роботи. Він виділив його з натовпу станичних хлопців ще тоді, як на перегонах Грицько за джигітовку зняв перший приз, але йому здавалось кривдним віддати дочку за жениха небагатого та й ославленого. ч

— Працьовитий хлопець і з лкця гарненький... — шепотіла йому ночами жінка, поглажуючи його засіяну ластовинням та рудою щетиною руку, а Наталка, Григоровичу, за ним чисто висохла вся... Дуже до серця припав.

Мирон Григорович повертався спиною до жіничиних кістлявих холодних грудей, сердито бурчав:

— Відчепися, реп'яхі Видавай хоч за Пашку-дурня, про мене! От-то розумом бог покривдив! "З лиця гарненький..." — кривомовив він жінку, — що, ти з його морди врожай зніматимеш, чи що?..

— Та вже врожай...

— Та зрозуміло, нащо тобі його обличчя? Був би він чоловік. Та мені, признатися, й не годиться трошки видавати свою дочку до турків. Хоч би вже були люди, як люди... — пишався Мирон Григорович, підстрибуючи на ліжкові.

— Працьовита родина й заможна... — шепотіла жінка і, пригортаючись до дебілої спини чоловіка, заспокійливо гладила його руку.

— Е, чорт, відсунься, чи що! Чисто тобі місця немає. Що ти мене гладиш, мов тільну корову? А з Наталкою як знаєш. Видавай хоч за стрижену дівку!..

— Дитину свою жаліти треба. Бог з ним і з багатством... — сипіла в заросле волоссям вухо Мирона Григоровича.

Той сучив ногами, впливав у стінку й зхропував, ніби засинаючи.

Приїзд старостів захопив їх розполохом. По обідні підкотили вони тарантасом під ворота. Іллівна, наступивши на підніжку, мало не перекинула тарантаса, а Пантелей Прокопович плигнув з сидіння молодим півнем; хоч і забив ноги, а й навзнаки не дав і молодецьки закутильгав до хати.

— Ось вони! Як чорти їх принесли! — охнув Мирон Григорович, виглядаючи в вікно.

— 'Лишенько моє, а я, як поралась, так і не скинула будню спідницю! — розкудкудакалась господиня.

— Гарна й так! Либонь не тебе ж сватають, кому ти потрібна, лишай кінський!..

— Зроду бешкетник, а під старість же дужче зваріював.

— Но-но, ти мені дери мовчака!

— Сорочку б чисту вдягнув, запітнилася он на Біині, і не сором? Ач, нечистий дух!—лаялася жінка, оглядаючи Мирона Григоровича, поки старости йшли двором.

—1 Дарма, вгадають надісь і в цій. Рогожку вдягну, і то не відсахнуться.

— Доброго здоров'я! — спотикаючись об поріг, кукурікнув Пантелей Прокопович і законфузився за гучний свій голос; діло направив тим, що з півфунта чорної шерсти, вирослої на бороді, запхав собі в рота і зайвий раз перехристився на образи.

— Здрастуйте, — привітав господар, чортом оглядаючи сватів.

— Годину бог дає...

— Хвала богові, держиться!

— Народ хоч трошки підпорається. >

— Це вже так!

— Та-а-ак.

— Агм...

— От ми й приїхали, значця, Мироне Григоровичу, з тим, щоб дізнатися, як ви проміж себе надумали, — чи зійдемося ми сватами, чи не зійдемося...

— Проходьте, будь ласка. Сідайте, ласкаві, — запрошувала господиня, кланяючись і обдуваючи подолом довгої рясної спідниці натерту цеглою долівку.

— Не турбуйтеся, будь ласка.

Іллівна сіла, шелестячи попліном підвернутої сукні. Мирон Григорович сперся на стіл, причепурений новою цератою, помовчав. Від церати неприємно тхнуло вогкою Гумою і ще чимось; поважно гляділи покійні царі та цариці з каймистих кінців, а насередині красувалися найясніші панянки в білих капелюхах і засліджений мухами, цар Микола Олександрович.

Мирон Григорович перервав мовчанку:

— Що ж... Вирішили ми дівку віддати. Породичаємось, коли зійдемося.

На цім слові Іллівна звідкись з невідомих глибин своєї люстринової з буфами на рукавах кохти — звідкись, мов би з-за спини, витягла високу паляницю й жвакнула її на стіл.

Пантелей Прокопович хотів для чогось перехриститись, та зашкарублі клішнюваті пальці, склавшись для хреста і піднявшись до половини належної путі, змінили форму: великий чорний нігтяний палець проти волі хазяїна несподівано просунувся між вказівним та середнім, і цей безстидний вузлик пальців злодійкувато майнув за відтобурчену полу синього чекменя, а звідтіля витяг вхоплену за шийку червоноголову пляшку.

— Отож тепера, любі ви мої сватоньки, помолімося богові, випиймо і поговорімо про наших діточок і про умову...

Пантелей Прокопович, зворушено блимаючи, дивився на засіяне холодним ластовинням обличчя свата й ласкаво ляпав широкою, мов кінське копито, долонею в зад пляшці.

За годину свати сиділи так тісно, що смолянисті кільця Мелехівської бороди торкали рівні руді пасма бороди Кор-шунівської, Пантелей Прокопович солодко дихав

солоним огірком і умовляв.

— Дорогий мій свате, — починав він гучливим шептом, — любий мій сватоньку! — зразу підносив він голос до крику, — свате! — ревів він, показуючи чорні притуплені зуби-сміюнци, — вкладка ваша дуже навіть непереносна для мене! Ти здумай, дорогий свате, здумай, як ти хочеш мене скривдити: Гетри з ґальошами — раз, шуба дінська — два, дві сукні шерстяні: — три, хустка шовкова — чотирі. Це ж роз-зор!..

Пантелей Прокопович широко розводив руками, шви на плечах його лляб-козачого мундира тріщали, і пасмами здіймався порошок. Мирон Григорович, знизивши голову, дивився на залиту горілкою та росолом з-під огірків церату. Прочитав угорі закручений вибагливим рисунком напис: "Самодержцы. российские". Повів очима нижче: "его императорское величество государь император Николай..." Далі лягла картопляна лушпайка. Вдивився в малюнок: обличчя царевого не видно, стоїть на ньому порожня горілчана пляшка. Мирон Григорович, побожно блимаючи, намагався роздивитись форму пишного під білим пасом мундира, але мундир було рясно запльовано огірковим склизьким насінням. З кола безбарвно однакових доньок самовдоволено позирала імператриця в крислатому капелюсі. Стало Мирону Григоровичу прикро до сліз. Подумав: "Дивишся зараз надто погордо, мов гуска з кошика, а от доведеться доньку видавати заміж — тоді я гію-див-лю-ся-а... Либонь тоді застрибаєш!"

Під вухом його великим чорним чмелем гудів Пантелей Прокопович. Підвів на нього в каламутній слизоті очі, прислухувався:

— Нам, щоб справити для твоєї, а тепер воно все одно і моєї, дочки... для моєї і твоєї доньки таку викладку... знову ж гетри з ґальошами і шуба дінська... нам треба худобинку з обори вигнати і продати.

— Шкода? — стукнув Мирон Григорович кулаком.

— Не та okazія, що шкода...

— Шкода? і

— Стривай, свате...

— А коли шкода — під три чорти!

Мирон Григорович повів розчепіреною пітною рукою по столі, згріб на підлогу чарки.

— Твоїй же доньці жити доведеться й наживати!

— І не-хай! А вкладки клади, інакше не свати!..

— Худобинку з двору зганяти... — крутив Пантелей Григорович головою. Серга тіпалася в вусі, скупі поблискуючи.

— Вкладка повинна бути!.. У неї свого одягу скрині, а ти

мене-е вшануй, коли до серця, вона; вам припала!.. Така наша козацька поведенція. В старовину було, а' нам на старовину потрапляти...

— Вшаную!...

— Вшануй.

— Вшаную!..

— А наживати — хай, молоді наживають. Ми нажили і живемо не гірше від людей,

матері їх чорт, хай вони наживуть собі! '

Свати сплели бороди різномасним тином. Пантелей Прокопович заїв поцілунок в'ялим несоковитим огірком і' заплакав від багатьох, злитих воедино почувань.

Свахи, обнявшись, сиділи на скрині, глушили одна одну тріскотнявою голосів. Іллівна палала вишневим рум'янцем, сваха її зеленішала з горілки, мов та притиснута морозом лісова грушка-зимовка.

— ...Дитина, таких і на світі немає! Була б тобі покірлива та шаноблива, ця вже з-під влади не вийде. Слово, люба свашенько, наспроти боїться сказати.

— І-і-і-, моя матінко, — перепиняла її Іллівна, лівою рукою підпираючи щоку, а правою піддержуючи під лікоть ліву,— скільки разів казала йому, бісовому синові. Минулої неділі якось увечері лагодиться йти, тютюн у кисет сипле, а я й кажу: "Ти коли ж її кинеш, анциболе клятий? Доки мені такого сорому на старості зазнавати? А;ї він, Степан, в'язи тобі колись скрутить!.."

З кухні в світлицю крізь верхню щілину в дверях зазірав-Митько, внизу шушукались дві молодші Наталчині сестрички.

Наталка сиділа в дальній кутній кімнаті на лежанці, сушила сльози вузьким рукавом кохточки.

Лякало її нове життя, що стояло коло порога; томила невідомість.

У світлиці докінчували третю пляшку горілки; зводити жениха з нареченою вирішили на першого Спасу.

XIX.

В "Коршунівському курені передвесільна метушня. Нареченій нашвидку дошивали дещо з білизни. Наталка вечори просиджувала, виплітаючи женихові традиційного шарфа з козячого димчастого пуху та пухові рукавички.

Мати її Луківна гнулася до темного над швацькою машиною — допомагала швачці, взятій із станиці.

Митько приїздив з батьком та наймитами з поля, не вмиваючись і не скидаючи з намоzolених ніг важкі польові чирики, проходив до Наталки в світлицю, підсідав. Виварювати воду з сестри було для нього величезною приємністю.

і

— Плетеш? — коротко питає він і підморгує на пухнасті китиці шарфа.

— Плету, а тобі що?

— Плети, плети, дурна, а він, замість подякувати, морду тобі наб'є.

— За що?

— Нізащо, — я Грицька знаю, друзяки з ним. Це такий пес — вкусить і не скаже за що.

— Годі брехати! А то я його не знаю!

— Я бо краще знаю. До школи разом ходили.

Митько важко й удавано зідхав, розглядав подряпані вилами долоні, низько гнув високу спину.

— Пропадеш ти за ним, Наталко! Сиди краще в дівках.

Чого в ньому гарного знайшла? Ну? Страшний, — конем не наїдеш, дуркуватий якийсь... ти придивись: по-га-ний

хлопець!

Наталка сердилася, ковтала сльози, хилила над шарфом жалісне обличчя.

— А .головне, — сухота у нього є... — безжально єхидствував Митько. — Чого ж ти кричиш? Дурна ти, Наталко. Відкинься! Я зараз засідлаю коня і поїду сказати: мовляв, не забувайтеся більше...

Визволяв Наталку дід Гришака: входив він до світлички, пробуючи шишкуватим костуром міцноту підлоги й розгладжуючи жовту коноплю звальної бороди; тикаючи в Митька костуром, питав:

— Ти чого, поганцю, заявився сюди, га?

— Відвідати зайшов, дідуню, — виправдувався Митько.

— Відвідати? Га? Я тобі, поганцю, кажу забиратися відсіля. Кроком руш!

Дід вимахував костуром і підступав до Митька, нетвердо переставляючи висохлі, як билинка, ноги.

Дід Гришака топтав землю шістдесят дев'ять років. Брав участь у турецькій кампанії, був за ординарця в генерала Гурка, впав у неласку і був відісланий у полк. За бойові заслуги під Плевною і Рощичем мав два Георгія та георгіївську медаль. Був односум з Прокопом Мелеховим і, доживаючи в сина, користуючись на хуторі загальною повагою за ясний до старости розум, непідкупну чесність та хлібосольство, останки життя витрачав на спогади.

Влітку від сходу до заходу сонця сидів на призьбі, креслив костуром по землі, схиливши голову, думав невиразними образами, уривками думок, що пливуть крізь імлу забуття неясними відблисками спогадів...

Від потрісканого козирка козацького злинялого кашкета падала на чорні повіки заплющених очей чорна тінь; від тіні зморшки щок видавалися ще глибшими, сива борода міні* лася сизотою. По пальцях, перехрищених над костуром, по п'ястях рук, по опуклих чорних венах ішла чорна, мов чернозем у долині, повільна кров.

Рік від року холоділа кров. Скаржився дід Гришака Наталці— улюбленій онуці:

— Вовняні панчохи, а не гріють мені ніженьки. Ти мені, дитино, виплети ключками.

Що ти, дідусю, таже тепер літо! — сміялася Наталка і, підсідаючи на призьбу, дивилась на велике зморшкувате й жовте дідове вухо.

— Так що ж, моя дитинонько, хоч воно й літо, а кров, мов земля вглибу, холодна.

Наталка дивилась на мережу жил на дідовій руці, згадувала: у дворі копали криницю, і вона — тоді ще дівча — вичерпуючи цебром вогку глину, робила важкі ляльки й корови з розсипчастими рогами. Вона яскраво поновляла в пам'яті почуття, від доторкування руками до мертвої, ледянистої землі, добутої з п'ятисажневої глибини, і вже з острахом дивилася на дідові руки в брунатному, на колір мов глина, старечому ластовинні.

Здавалось їй, що по дідових руках тече не весела червона кров, а буросиня глинкувата земля.

— Боїшся померати, дідуню? — питала вона.

Дід Гришака крутив тонкою, в зморшках і жилах шиєю, ніби випростуючи її з стоячого коміра зношеного мундира, ворухив зеленою сивизною вусів.

— Виглядаю смертоньку, як дорогого гостя. Час уже... і пожив, і царям послужив, і горілки попив на своєму віку,— додав він, посміхаючись білозубим ротом і здригаючи зморшками очей.

Наталка гладила дідові руки й відходила, а він, все також зігнувшись, дряпаючи землю витертим коло держална костуром, сидів на призьбі в сіренькому залатаному мундирі; і молоді й задикуваті сміялися червоні петлиці на тугому стоячому комірі.

Звістку про те, що Наталку сватають, прийняв із зовнішнім спокоєм, але в душі сумував і злостився: Наталка за столом підсовувала йому кращий шматок, Наталка прала йому білизну, цирувала, плела панчохи, й латала шаравари та сорочки,— тому дід Гришака, дізнавшись, й дивився днів зо два на неї суворо та гостро.

— Мелехови—добрі козаки. В одному полку служили з небіжчиком Прокопом. Молодецький був козак. А онуки як? Га?

— І онуки нічогенькі, — уникливо відповідав Мирон Григорович.

— Грицько то непоштивий, поганець. Якось іду з церкви, зустрівся зі мною і не поздоровкався. Старі нині не в якій шані...

— Він ласкавий хлопчисько, — оступилася Луківна за майбутнім зятем.

— Га? Ласкавий, кажеш.? Ну що ж, щастя, боже. Аби Наталці по душі був...

В заручинах дід Гришака участі майже не брав, на хвилинку виліз із світлички, посидів за столом, з зусиллям процідив крізь звужену горлянку чарку горілки і, зігрівшись, почувуючи, що п'яніє, пішов собі.

Два дні мовчки поглядав на стривожено-щасливу Наталку, жував ротом/ рухав пасмами білих з прозеленню вусів; потім видно пом'якшав.

— Наталко! — окликнув якось.

Наталка підійшла.

— Ти що ж, онучко, рада, надісь? Га?

— Я й сама не знаю, дідуню, — призналася Наталка.

— Ну-ну... ну-ну... Чи ба... Ну, Христос з тобою. Дай бог,—і з досадою і гіркотою дорікнув. — Не дочекалася, поганко, поки помру, тоді б і вийшла... без тебе гірке буде мені життя.

Митько, підслухавши з кухні їх розмову, сказав:

— Ти, діду, може ще сто років проживеш, а вона чекатиме? Штукар з тебе.

Дід Гришака почервонів аж зчорнів, і зайшовся. Застукав костуром, ногами.

— Ци-и-и-ть, поганцю, собачий сину! Геть!.. Геть!.. Ах ти, нечистий дух!.. Підслухав, уражий!..

Митько утік надвір, посміюючись, а дід Гришака довго обурювався, лаяв Митька, і ноги його, взуті в, вовняні короткі панчохи, тремтіли в колінах.

Дві молодші Наталчині сестрички, Маришка — підліток років на дванадцять, і Гріпа — восьмилітня пройда й мазуха, — нетерпляче чекали дня весілля.

Стриману радість висловлювали й наймити, що постійно жили в Коршунових.

Вони чекали щедрого від хазяїна частування і сподівалися на пару вільних під час гульні днів.

Один з них, високий — мов той журавель над колодязем — богучарський українець з дивним прізвиськом Геть-Баба, у півроку раз запивався. Пропивав усе з себе й заробіток. Давно вже ссало його знайоме млосьне почуття нуді, але він стримувався, зв'язуючи початок запою з весіллям.

Другий, плюгавий і смаглявий козачок із станиці Мигу-линської, на ім'я Михей, жив у Коршунових недавно; зруйнований пожежею став у наймити і, заприятелювавши— з Геть-ком (так скорочено звали Геть-Бабу), почав час від часу випивати. Він дуже кохався в конях; хильнувши, плакав, розмазуючи сльози по гостренькому безбородому обличчі, чіплявся до Мирона Григоровича:

— Хазяїне! Голубе ти мій! Видаватимеш дочку—Михейку в поїжджани допусти. Ото проїду, — видно буде! Крізь полум'я проскочу й волосинки на конях не обсмалю. В мене самого коні були... Ех...

Завсігди похмурий і відлюдкуватий Гетько чомусь прив'язався до Михея, виварював з нього воду все одним жартом:

— Михею, чуєш? Ти з якої станиці? — питав він його, потираючи довгі аж до коліна руки; і сам же відповідав, змінюючи голос:

— "Мигульовський".—А що ж це ти такий х... ський?—"Та в нас уся порода така".

Він незмінно і хрипко реготав на постійно повторюваний жарт. Ляскав себе долонями по довгих сухих — аж дзвеніли— гомілках, а Михей ненависно оглядав виголене Гетькове обличчя, борлак, що тріпотів на горлі, і лаяв його "сичем" та "коростою".

Весілля призначили на перші м'ясниці. Залишалось три тижні. На першу пречисту приїздив Григорій відвідати наречену. Посидів у світлиці за'Круглим столом, полускав насіння й горіхів з дівчатами — дружками нареченої — і поїхав... Наталка його проводила. Під повіткою, де стояв коло ясел Грицьків кінь, засідланий новісінським чепурним сідлом, шмигнула рукою за пазуху й, червоніючи, дивлячись на Григорія закоханими очима, сунула йому в руку м'який, що таїв ще тепло дівочих її грудей матерчатий жмуточок. Приймаючи подарунок, Григорій осліпив її білиною своїх вовчих зубів, спитав:

— Це що?

— Там побачиш... кисет вишила.

Григорій нерішучо пригорнув —її, хотів поцілувати, та вона з силою вперлася руками йому в груди, гнучко перекинулася назад і з острахом метнула очима на вікна.

— Побачать!

— А хай.

— Соромно...

— Це попервах, — пояснив Григорій.

Вона держала поводи, Григорій, мружачись, ловив ногою зазубрене стремено. Він

зручніше вмовстився на подушці сідла й поїхав з двору. Наталка відчинила ворота, з-під долоні дивилася вслід: Григорій сидів по-калмицьки, злегка звисившись на лівий бік, хвацьки помахуючи малахаєм.

"Одинадцять день залишилось", — вираховувала в думці Наталка, зідхнула і засміялась.

Сходить гостролиста зелена пшениця, росте; за півтора місяці грак сховається в ній з головою, і не видно; ссе з землі соки, виколоситься, набрякне зерно пахучим і солодким молоком; потім завітuye! золота краска вкриє колос. Вийде господар у степ — дивиться, не натішиться. Де не візьметься череда, зайшла в хліб, витолочила дорідне колосся. Там, де валялася—кружини прим'ятого хліба... прикро¹⁶, й гірко дивитись.

Так і з Оксаною: на визріле в золотому розквіті почуття наступив Григорій. важким сировим чириком. Спoпiлив, спoгaнив, і край.

Порожньо і дико, мов на забутому затравілому лебедею та бур'яном току, зробилося на душі в Оксани після того, як прийшла з Мелехівського городу, з сояшників.

Ішла і жувала кінці хустки, а горло розпинав крик. Увійшла в сіни, впала на долівку, задохнулася в сльозах, у муці, в чорній порожнечі, що ринул'а в голову... А потім минулося. Десь на денці серця ссало й нудило.

Таже прямиться спашований хліб. Від роси, від сонця підноситься втолочене в землю стебло; спочатку гнеться, мов людина, що підірвалася надсильною працею, потім вирівнюється; підносить голбву, і знову світить йому день і знову хитає вітер...

Ночами, нестямно пестячи чоловіка, думала Оксана про іншого і спліталася в душі ненависть з великим коханням. В думках ішла молодиця на нове безчестя, на передшу ганьбу: поклала відбити Григорія в щасливої Наталки, що не знала ані лиха, ані радости любовної. Ночами передумувала силу думок, блимала сухими очима в темряву. На правій руці важіла уві сні голова Степана, гарна з кучерявим довгим чубом набік. Він дихав напіврозкритим ротом, чорна рука його, позабута на жінчиних грудях, ворушила потрісканими від роботи пальцями. Думала Оксана. Прикидала. Передумувала. Одне тільки вирішила твердо: Грицька відняти у всіх, залити коханням, володіти, як перше.

І на денці серця ссало щось гостреньке, мов залишене бджолине жало, точило сукровичний біль.

Це ночами; а вдень топила Оксана думки в клопоті, в метушні господарській. Зустрічала денебудь Грицька і, блід-ніючи, несла повз уродливе, що стужилось за ним, тіло, з безсоромним закликem дивилася в темну дичавину його очей.

Відчував Грицько після зустрічі з нею тьмянливу тугу. Без причини злостився, зганяв злість на Докійці, на матері, а найчастіше брав шаблю, уходив на задній двір і, вмиваючись

потом, рухаючи ґулями вилиць, рубав понатикані в землю товсті хворостинки. За тиждень нарубав купу. Пантелей Прокопович лаявся, виблискуючи сергою і жовтими білками очей:

— Нарубав, диявол паршивий, на два тини вистарчило б! Чи ти ба, джигіт який винявся, мати твоя курка. Он у шелюг їдь і джигітуй... Стривай, хлопче, підеш на службу, там нарубаєшся... Там вашого, брата швидко об'їздять...

XXI.

У поїзд по молоду налагодили чотири парокінні підводи. Святково зодягнені люди товпилися на Мелехівському дворі коло бричок;

Дружко-Петро — в чорному сурдуті й блакитних з випусками шараварах, лівий рукав його перев'язаний двома білими хустками, під пшеничними вусами постійна тверда усмішка. Він — коло жениха.

— Ти, Грицьку, не бійся! Голову держи, як той півень, що насупився!

Коло бричок безладдя, галас.

— Де ж підженишник подівався? Час вже виїздити.

— Куме!

— Га?

— Куме, ти на другій бричці поїдеш. Чуєш, куме?

— Колиски почіпляли на бричках?

— Дарма, не розтрусишся і без колисок. М'яка!

Дарка, в малиновій шерстяній спідниці, гнучка й тонка, мов та верболозина, поводячи підфарбованими бровами, штовхала Петра.

— Час їхати, кажи татові. Там уже заждалися тепер.

Пошептавшись з батьком, що не знає звідки пришкутильгав, Петро наказав:

— Сідай! На мою бричку п'ятеро з женихом. Онисько, ти за кучера.

Розмістилися. Багрова й урочиста Іллівна відчинила ворота. Чотири брички підхопили вулицею навипередки.

Петро сидів поруч Григорія. Проти них вимахувала мережаною хусткою Одарка. Вибієни й груддя рвали голоси, що завели пісні. Червоні околички козацьких кашкетів, сині та чорні мундири та сурдуги, рукава в білих перев'язях, розсипана райдуга бабських шалевих хусток, барвисті спідниці, серпанкові шлейфи куряви за кожною бричкою. Весільний поїзд.

Анікей, сусіда Мелехових, що доводився Григорію, братом у других, правив кіньми. Звішуючись, мало не падаючи з передка, він ляскав батогами, верещав, і запітнілі коні рвали посторонки, витягуючись у струну.

— Сип їм! Сип!..—горлав Петро.

Безвусий скопцюватий Анікей підморгнув Григорію, морщачи голе баб'яче обличчя тонкою усмішкою, звискував і шмагав коні бдтогом.

— Бе-ре-жись!..—прогримів, переганяючи їх, Ілля Ожогин, дядько молодого пої матері. За його спиною розглянів Григорій щасливе смаглощоче обличчя Докійчине.

— Ні, стривай!.. — гукнув Анікей, скочив на рівні ноги, і пронизливо свиснув.

Коні кинулися скакати щодуху.

— Впа-па-па-де-ещ!.. — верещала Дарка, підскакуючи, обіймаючи руками лакові Анікеєві чоботи.

— Держись!.. — ухав збоку дядько Ілько. Голос його танув в суцільному стогоні коліс.

Інші дві брички, доверху набиті барвистими купами галасливого люду, бігли дорогою поруч. Коні в китайчаних, блакитних, блідорожевих полонках, у паперових квітах, у стрічках заплетених в гриви й чубки, в брязкоті бубонців, слалися над грудкуватою дорогою, ронячи жмуття мила, і попонки над вмленими мокрими спинами хляпали, рябі-лйся, тріпочучи під вітром.

Коло Коршунівських воріт поїжджай виглядала ватага дітвори. Побачили куряву на дорозі й майщлпи в двір.

— їдуть!

— Мчать!..

— Ви-и-и-дно!.. — оточили зустрінутого Гетька.

— Що згуртувались? Гетьте, вражі горобці! Зацвірінькали,— аж глушно!

— Хахол-мазниця, давай з тобою дражниться. Хахол!.. Хахол!.. Дігтяр!..

Заверещала дітвора, плигаючи навколо лантухово-широ-ких штанів Гетька. Той, нахилиючи голову, наче в криницю заглядаючи, оглядав галасливу дітвору, і чухав довгий тугий живіт, поблажливо посміхаючись.

Брички з гомоном в'їхали в двір. Петро повів Григорія на ґанок, слідом потекли поїжджани.

З сіней до кухні двері замкнені. Петро постукав.

— Господи Ісусе Христе, помилуй нас.

— Амінь, — відкликнулися з-за дверей.

Петро стукав і проказував аж тричі, йому глухо відповідали.

— Дозвольте зайти?

— Просимо.

Двері розчинилися. Свашка — хрищена мати Наталчина — гарна з себе вдовиця, зустріла Петра, вклоняючись із тонкою малиною посмішкою на вустах.

— Прийми, дружко, на добре здоровля.

Вона подала Петрові шклянку з мутним, неivistояним квасом. Петро розгладив вуса, випив і крехнув під загальний стриманий сміх.

— Ну, свашенько, й почастувала!.. Отрицай, ягідко моя ожінова, я тебе не так почастую, ще наплачешся!..

— Даруйте, ласкаві будьте, — кланялася свашка, обдаровуючи Петра вигостреною, з лукавцем усмішкою.

Поки дружко з свашкою змагалися, прикладки проклада-'ючи, родичам молодого, за умовою, піднесли по три чарки горілки..

Наталку, вже зодягнену в шлюбну сукню та фату, вартували коло столу. Маришка у витягнутій руці держала качалку, Грипа, бризкаючи з черешнинок очей визивним завзяттям, трусила посівкою.

Зіпрілий, хмільний від горілки Петро з поклоном підніс їм у чарці по коповику. Свашка підморгнула Маришці, та по столі качалкою.

— Мало. Не продамо молоду!..

Ще раз підніс Петро дзвінке в чарці срібло.

— Не віддамо! — лютували сестри, штовхаючи ліктями понурену Наталку.

— Годі вже! І так сплочено-пересплочено.

— Збавляйте, дівцата, — наказав Мирон Григорович і посміхаючись протиснувся до столу. Руда голова його, пригладжена топленим коров'ячим маслом, тхнула потом і гнойовою пріллю.

— Родичі молодої встали з-за столу, звільняючи місце.

Петро сунув Григорію в руку край хустки, скочив на лаву, повів його поза столом до молодої, що сиділа на покуті. Другий край взяла Наталка пітною від збентеження рукою.

За столом плямкали, роздираючи варену курятину руками, витираючи руки об волосся. Анікей гриз курячу кобаргу, по голій бороді стікав за комір жовтий жир.

Григорій з притаєним ж;алем поглядав на свою та Натал-чину ложки, зв'язані хусточкою, на локшину, що парувала в полив'яній мисці. Йому хотілося їсти, неприємно і глухо урчало в животі.

Дарка призволилася, сидячи поруч з дядьком Ільком. Той, общипуючи ядерними іклами бараняче ребро, певне шептав Дарці непристойності, бо вона, звужуючи очі, здригаючи бровами, червоніла й посміхалася.

їли довго й добре. Запах смолистого чоловічого поту змішувався з їдким та пряним баб'ячим. Від злежалих у скринях спідниць, сурдутів і шалів тхнуло нафталіном і ще чимсь солодко тьмяним — так пахнуть старечі заяложені пере-додниці.

Григорій скося поглядав на Наталку. І тут уперше помітив, що верхня губа в неї пухлувата, звисає над нижньою козирком. Помітив ще, що на правій щоці, нижче вилиці, ліпиться брунатна родинка, а на родинці дщ золотисті волосинки, і від цього чомусь відчув прикрість. Згадав Оксанину точену шию з кучерявими пухнастими закрутками волосся і виникло таке почуття, наче насипали йому за комір сорочки на пітну спину колючої сінної потерти. Понемжився, з притлумленою тугою оглянув людей, що плямкали, хлюпали, жерли.

Коли виходили з-за столу, хтось, дихаючи взваром та ситою кислотою пшеничного хліба, нахилився до нього, всипав за халяву жменю пшоно: для того, щоб від лихого ока не сталося молодому якоїсь напасти. Всю дорогу назад пшоно муляло ногу, тугий комірець сорочки душив горло, і Григорій у холодній шаленій злобі, шепотів подумки лайку.

XXII.

Перепочивши в Коршунових, коні, добираючись до Меле-хівського двору, бігли щодуху. На ремінних шлеях клуботи-лася піна.

Підпилі погоничі гнали немилосердно.

Поїзд зустріли старі. Пантелей Прокопович, виблискуючи черню бороди, викладеної сріблом сивизни, держав образ, Іллівна стояла, поруч, кам'яніли застиглі тонкі її губи.

Григорій з Наталкою підійшли під благословення, засипані виновим хмілем та зерном пшениці. Благословляючи пустив Пантелей Прокопович сльозу і заметушився, насупився, досадуючи, що люди були свідками такої його слабости.

Молоді зайшли в хату. Червона від горілки, їзди і соняшної спеки, Дарка вискочила на ганок, накинулася на Докійку, що бігла з кухні.

— Де Петро?

— Не бачила.

— До попа треба бігти, а він, проклятий, запропастився.

Петро, що надміру хильнув горілки, лежав на гарбі, знятій з передка, і стогнав; Дарка вчепилася в нього, мов той шуліка.

— Наже-е-ерся, ідоляка! До попа треба бігти!.. Вставай!

— Геть но! Не визнаю! Ти що за начальство? — слушно зазначив той, нишпорячи долі, згрібаючи в купу кур'як та переїди.

Дарка, плачучи, просунула йому в рот два пальці, придавила язика, що казна що плескав, допомогла облегчитися. Очманілому з несподіванки Петрові вилила на голову цеберку колодязної води, витерла насухо попоною, що сушилася поруч, провела до попа.

За годину Григорій стояв у церкві поруч похорошілої при світлі свічок Наталки, тискав у руці восковий стрижень свічки, водячи по густій стіні народу сліпими очима, проказував подумки одне в'їдливе слово. "Відгуляв... 'відгуляв". Ззаду покашлював опухлий Петро, десь у натовпі мигтіли Докій-чині очі; чийсь мов би знайомі, а й незнайомі обличчя; доносився розбіжний хор голосів і протяжні проголоси диякона. Байдушість обгорнула Григорія. Він ходив круг наля, наступаючи гугнявому о. Вісаріонові на п'яти стоптаних чобіт; спинявся, коли Петро непомітно шарпав його за полу сурдута; дивився на струмчасті кіски вогнів і боровся з соннотою, що налягала на нього.

— Заміняйтесь обручками, — сказав о. Вісаріон, теплувато глянувши Григорієві в вічі.

Замінялися. "Скоро скінчиться?"—спитав Григорій очима, спіймавши збоку Петрів погляд. І той ворухнув кутками губів, гасячи усмішку: "Скоро". Потім Григорій тричі цілував вогні, без смаку, жінчині губи, в церкві чадно засмерділо погашеними свічками, до виходу зачовгали сунучи до притвору люди.

Держачи в своїй руці шаршаву велику руку Наталчину, Григорій вийшов на паперть. Хтось насунув йому на голову кашкета. Війнув теплий полиновий вітрець з півдня-. Із степу тягло нічною прохолодою. Десь за Доном синьо звивалася блискавка, надходив дощ, а за білою огорожею, зливаючись з гамом голосів, зазивно й ніжно подзеленькували бубонці на конях,, що переступали з ноги на ногу.

XXIII.

Коршунови приїхали вже після того, як молодих повезли до церкви. Пантелей Прокопович до цього виходив за ворота, вдивлявся вздовж вулиці, але сіра дорога, промережена порослю колючок, була наголо вилизана безлюддям. Він переводив

погляд за Дін. Там примітно жовтів ліс, визрілий китчастий очерет стомлено хилився над задонським озерцем, над осокою.

Передосіння, тужна, синя дрімотність, зливаючись з сутінками, обгортала хутір, Дін, крейдяні приярки, задонс кі ліси, що танули в фіялковій димці, степ. За поворотом на шлях на перехресті тонко вимальовувався гострокутній верх каплички.

До слуху Пантелея Прокоповича доплив ледве чутний перестук коліс і собаче гавкання. З майдану на вулицю вихопилися ДВІ брички. На Передній, ПОХИТУЮЧИСЬ В КОЛИСЦІ, СИ' діли поруч Мирон Григорович із старою, насупроти їх дід Гришака в свіжому мундирі з Георгіями та медалями. Правив Митько, недбайливо сидючи на передку, не показуючи осатанілим від гону, ситим, вороним коням підіткнутого під сидіння батога. На другій Михай, падаючи назад, пересмикував віжки, намагався перенести коней з чвалу на клус, Дрвгастеньке безброве обличчя Михеєве крилося фіялковим рум'янцем, з-під тріснутого надвое козирка рясно сипався піт.

Пантелей Прокопович розчинив ворота, і брички одна по одній заїхали в двір..

З ґанку гускою попливла Іллівна, замітаючи подолом гнойову грязь, занесену на приступки.

— Прохаємо, любі сватоньки! Зробіть честь нашому бідному куреню!—вгинала вона дебелий стан.

Пантелей Прокопович, набік хилиючи голову, широко розводив руками:

— Ласкаво прохаємо, сватоньки! Проходьте. — Він гукнув, щоб випрягали коні, і пішов до свата.

Мирон Григорович тер долонею шаравари, зчищаючи порох. Поздоровкавшись пішли до ґанку. Дід Гришака, розтрушений, небувалою їздою, відстав.

— Проходьте, сватоньку, проходьте!— прохала Іллівна.

— Нічого, дякуємо... пройдемо.

— Чекали-виглядали вас, заходьте. Докійко, дай віника сватові почистити мундира. Курява нині, аж дихнути нічим.

— Так точно, суша... Тому й курява... не турбуйтеся, свахо, я ось тільки...—дід Гришака, вклоняючись недогадливій свасі, задкував до сараю і зник за фарбованим боком віялки.

— Причепилася до старого, дурепа! — накинувся Пантелей Прокопович, зустрічаючи Іллівну коло ґанку.—"Старому потреба, а вона... тьху, господи, ну й дурна!.. "

— А я звідки знала? — зніяковіла Іллівна.

— Повинна розуміти. Ну, годі вже. Йди, проводи сваху.

За накритими столами нетверезий гуд підпилих гостей.

Сватів посадовили в світлиці за стіл.-Незабаром приїхали з церкви молоді. Пантелей Прокопович, наливаючи з сулії, прослізився.

— Ну, сваточки, за наших дітей. Щоб воно все по-гар-ному, як ми сходились... і щоб вони в щасті та при здоровлі своє життя проживали...

Дідові Гришаці налили боклату чарку і вилили половину в рот, закошлячений прозеленню бороди, половину за стоячий комір мундира. Пили цокаючись. Пили й так. Галас ярмарковий. Далекий родич Коршунових, старий отаманець Никифор Коловейдин, що / аж край столу сидів, підносячи розчепірену руку, ревів:

— Гірко!

— Гі-і-р-ко-о!..—підхоплювали за столом.

— Ох, гірко!..—обзивалася напхом напхата кухня.

Суплячись, Григорій цілував прісні жінчині губи, водив по сторонах зацькованим поглядом.

Червона гарячка облич. Каламутні в хмілю, соромицькі погляди й усмішки. Смачно жвакаючи, роти пускають на розшиті скатерки п'яну слину. Гульба — одне слово.

Никифор Коловейдин щирив щербату пашу, підносив руку.

— Гірко!.. — на рукаві його блакитного отаманського мундира брижилися три золоті викрутки-нашивки за поверхстро-кову службу.

— Гі-і-і-р-ко!..

Григорій з ненавистю вдивлявся в щербатий рот Коловей-дина. В того в порожню між зубами шпарину при слові, "гірко" рурочкою вилазив слизуватий багровий язик.

— Цілуйтеся, тетірки-ятірки... — шипів Петро, ворущачи кісками намоклих у горілці вусів.

У кухні Дарка, підпила і рум'яна, завела пісні. Підхопили. Перекинули до світлиці:

Ось і річка, ось і міст,

Через річку — перевіз...

Плелися голоси, і, випереджаючи інших, стрясаючи шибки, вигримляв Христоня:

Ой, хто б нам підніс,

А ми ви-пи-и-ли б.

А в спальні заливний бабський виск:

Загубив — розгубив я свій голосок.

І в допомогу чийсь старечий, деренькучий, мов той обруч на діжці, чоловічий голосок:

Загубив, ух, розгубив, ух,

Я свій голосок,

Ой, по чужих садках літаючи,

Гірку ягідку-малину дзьобаючи.

— Гуляймо, люди добрі!..

— Баранинки покуштуй!

— Прийми лапу но... чоловік он, він дивиться.

— Гір-ко-о-о!..

— Дружко розв'язний, ач зі свахою як поводитьсья.

— Ну ні-і-і, ти нас баранинкою не частуй... Я, може, чечугу їм?.. І їстиму, вона бо сита.

— Куме Прокопе, вдармо стременну.

— Так по зябрах і пішов вогонь... —

— Семене Гордійовичу!

— Га?

— Та пішов ти під. раз... вим'я суче!

В кухні задвигтіла вгинаючись підлога, затарахкотіли закаблуки, впала шклянка, дзенькіт її потонув у загальному галасі. Григорій глянув через голови тих, що сиділи за столом, у кухню: під ухання та виск колували баби. Трясли дебелими задами (худорлявих не було, на кожній по п'ять-сім спідниць), махали мережаними хустками, трясли танцюючи, ліктями.

Вимогливо різнула слух трьохрядка. Гармониста заграє козачка з басовими переливами. '

— Круг звільніть! Круг!

— Потісніться гостеньки! — вмовляв Петро, штовхаючи у {}озіпрілі від танку бабські черева.

Григорій, пожвавівши, підморгнув Наталці.

— Петро зараз козачка втне, диви!

— З ким це він?

— Не бачиш? З матір'ю твоєю.

Луківна взялася в боки, в лівій руці хусточка.

— Шквар, або що, а то я!..

Петро, дрібно перебираючи ногами, пройшов до неї, зробив колінце напрочуд, і прозадкував на місце. Луківна підбрала поділок, неначе збираючись через калюжу ступиги, вибила дрібушки носком, пішла під ухвальний гомін, викидаючи ноги по чоловічому.

Гармониста пустив на нижніх ладах найдрібніші дрібушечки, змили ці дрібушечки Петра з місця, і, ухнувши, вдарив він навприсядки, ляскаючи долонями по халявах, закусивши зубами кінчик вуса. Ноги його тріпотіли, виробляли невловиму частуху колін, на лобі, не встигаючи за ногами, метлявся вогкий від поту чуб.

Григорію заступали погляд спини тих, що збилися коло дверей. Він чув тільки тріскотіння кованих закаблуків так мов соснова дошка горіла, та спонукливі поклики п'яних гостей.

Під кінець танцював Мирон Григорович з Іллівною, танцював діловито і серйозно, як і все, що він робив.

Пантелей Прокопович стояв на дзиглику, мотав кульгавою ногою, цмокав язиком. Замість ніг у нього танцювали губи, що не зазнавали спокою, та серга.

Билися в козачку і завязаті танцюристи, і ті, що не вміли й ніг зігнути як слід.

Всім гукали:

— А втни лишень!

— Сип дрібніш! Ех ти!

— Ноги легкі, та зад заважає!

— Сип, сип!

— НапГкрай гору бере!

— Дай звару, а то я!..

— Запалився, стерво! Танцюй, а то пляшкою!

П'янений дід Гришака обіймав ширококосну спину сусіди на лавці, брунжав по-комариному йому в вуха:

— Якого року присяги?

Сусіда його корчуватий, мов той дуб-перестарок, дідуган гудів, відмахуючись рукою.

— Тридцять дев'ятого, синку.

— Котрого? Га?— настовбурчував дід Гришака зморшкувату скойку вуха.

— Тридцять дев'ятого, .казано тобі.

— — Чий же будете? З яких?

— Вахмістр бакланівського полку Максим Багатирьов. Сам з хутора... з хутора Красний Яр.

— Родич Мелеховим?

— Як?

— Родич, кажу?

— Еге, дідом довожуся.

— Полку то бакланівського?

Старий згаслими очима дивився на діда Гришаку, катаючи по голих яснах непрожовану лустку, хитав головою.

— Значця Кавказьку кампанію відбували?

— З самим небіжчиком Баклановим, царство йому небесне, служив, Кавказ підкоряли... До нашого полку йшов козак о-який... Приймали Гвардійського зросту, однак сутулих... котрі довгоруки і в плечах знов же — теперешній козак поперек ляже... Ото, синку, які народи бували... їх превосходительство, покійний генерал "в авулі Челенджійському одного разу зболили мене малахаєм...

— А я в турецькій кампанії побував.... Га? Побував, еге ж. — Дід Гришака прямив зсохлі груди, побрязкуючи Георгіями...

— Зайняли ми цей авул на світанку, а опівдні сурмить сурмач тривогу.

— Довелось й нам цареві білому послужити. Під Рошичем бій був, а наш полк 12-й донський козачий, зітнувся з їхніми яничарами.

— Сурмить ото сурмач тривогу...—веде своєї баклано-вєць, не слухаючи діда Гришака.

— Яничари їхні навзірець отоманців. Еге ж, — дід Гришака гарячиться, сердячись махає рукою. — Службу при своєму цареві несуть, і на головах у них білі торби. Га? Білі торби на головах.

— Я й кажу своєму полчанинові: "Це, Тимохо, відступатимемо, тягни килим із стінки, ми його в тороки..."

— Два Єгорія маю! Нагороджено за бойові героїства!.. Турецького майора живцем заповонив...

Дід Гришака плаче і стукає сухим кулачком по гучній і ведмежкуватій спині діда бакланівця; але той, вмокуючи шматок курятини замість хріну у вишневий кисіль, мляво дивиться на скатерку, залляту локшиною, шамшить проваленим ротом:

— Ото, синку, на який гріх поплутав нечистий. — Очі дідові з мертвою настирливістю дивляться на білі зморшки скатерки, неначе бачить він не скатерку, залляту горілкою і локшиною, а снігові сліпучі брижі кавказьких гір.

— До цього зроду не брав чужого... бувало займемо черкеський авул, в саклях майно, а я не заздрю... Чуже сіреч від нечистого... А тут на ж тобі... Впав у вічі килим... з китицями... От, думаю, попона коневі буде...

— Ми цієї всякої всячини поназдивлялися. Теж побували на заморських краях. — Дід Гришака намагається зазирнути сусідові в вічі, але глибокі очниці заросли, мов той байрак бур'яном, сивими пасмами брів та борода; не докопається дід Гришака до очей, навколо сама тільки щетиняста непро-лазь волосся.

Він береться на хитрощі; він хоче притягти увагу свого сусіди ударним місцем свого оповідання, а тому починає без попередньої підготовки прямо з середини:

— І командує осавул Терсинцев: "чотовими колонами галопом арш-арш!"

Дід баклановець ураз скидує головою, мов муштрований кінь, зачувши сурму, і впускаючи на стіл вузлуватий кулак, шепоче:

— Списи до бою, шаблі з піхов, бакланівці!.. — Тут голос його раптом міцнішає, мерклі зіниці блищать і запалюються колишнім, загашеним через старість вогнем. — Бакланівці — молодці!..—'реве він, роззявляючи пащу з жовтими голими яснами, — в атаку... марш-марш!..

І смисленно й молодо дивиться на діда Гришаку і не витирає заялженим рукавом чекменя сльози, що лоскочуть бороду.

Дід Гришака теж жвавішає.

— Подав він нам отаку команду і махнув палашем. Поскакали ми, а яничари вишикувались отакечки,—він креслить на скатерці пальцем нерівний чотирикутник, — в нас палять. Двічі ми на них ходили — зіб'ють та й зіб'ють. Де не візьметься з флангу з лісочку їхня кіннота. Наш командир сотні подає команду. Завернули ми правим крилом, перешикувались—і на них. Вдарили. Стоптали. Яка кіннота ароті козаків устоїть? Ото ж бо й є! Побігли вони до лісу, виють... Бачу я, біжить поперед мене їхній офіцер карим конем. Молодецький такий офіцер, чорні вуса вниз, оглядаються на мене й пістоля з чохла виймає. А чохла до куль-баки приторочене... Стрельнув і не влучив. Тут торкнув я коня, наздоганяю його. Хотів зрубати, а потім роздумав.

Людина ж... Правою рукою обхопив його поперек, так він, прошу вас, так із сідла й вилетів. Руку мені покусав, а все ж взяв я його...

Дід Гришака, тріумфуючи, глянув на сусіду: той схиливши на груди величезну вугласту голову, заснув під галас, затишно схропуючи.

ЧАСТИНА ДРУГА

i.

Сергій Платонович Мохов здалеку веде свою родовідну.

За царювання Петра I йшла одного разу до Озову Доном царева баржа з сухарями й вогнепальним зіллям. Козаки злодійського городка Чигонаки, що вгніздився у верхоріччі Дону, недалеко від гирла Хопра, вночі напали на цю баржу, варту поснулу перерізали, сухарі й зілля пограбували, а баржу потопили.

, З царєвого наказу з Воронежа прийшло військо, злодійський той городок. Чигонаки спалило, козаків, причетних до розбійного на баржу нападу, нещадно в бою розбили, а полоненого осавула Якирку і з ним 40 козаків повісили на пливучих шибеницях, і щоб настрахати низові і збурені станиці, пустили шибениці ті наниз Доном.

Років за десять, на тому місці, де раніш диміли курені Чигонацької станиці, оселилися пришлі козаки та ті, що заціліли після розгрому. Знову виросла й оперезалася бойовими валами станиця. Отоді й прийшов до неї з воронізького наказу царський доглядач і око — мужик Мохов Микишка. Торгував він з рук різним потрібним у козацькій обихідці манаттям: черенками для ножів, тютюном, креміннями, скуповував і продавав крадене і разів зо два на рік їздив до Воронежа, нібито за крамом, а насправді доносив, що в станиці покищо спокійно, мовляв, і козаки на нове лиходійство не вжаються.

Від оцього Микишки Мохова й повівся був купецький рід Мохових. Міцно засіли вони на козацькій землі. Рясно посіялися й уросли в станицю, мов бур'ян-коПитняк — дери не видереш; свято пильнували напівзотлілу грамоту, котрою дарував прадіда воронізький воєвода; посилаючи до бунтівничої станиці. Може збереглася б вона й до наших часів, та під велику пожежу, ще за діда Сергія Платоновича¹ згоріла вона разом з дерев'яною шкатулкою, переховуваною на божнику. Дід зруйнувався, розтринькав усе добро, гуляючи в карти, знову сп'явся на ноги був, та пожежа злизола все, і Сергієві Платоновичу довелося починати знову. Поховавши параліжного батька, він із щербатим карбованцем

розпочав справу. Почав скуповувати по хуторах щетину та пух. Років із п'ять бідував, шахраював та утискав козаків околишніх хуторів за кожну копійку, а потім якось зразу виріс з Серьожки-шибаях) на Сергія Платоновича, відкрив у станиці ґальянтерійну крамничку, одружився з донькою напівбожевільного попа, взяв чималий за нею посаг і відкрив' мануфактурний магазин. На свій час узявся Сергій Платонович до мануфактури. З лівобережних станиць, де неродюча і тверда піскувата з кам'яним суглинком земля, на правий бік Дону з наказу військового правління почали переселятися козаки цілими хуторами. Виросла й забудувалася молода Краснокутська станиця; на межі з колишніми поміщицькими землями, по річках Чиру, Чорній та Флорівці, понад балками й видолінками, межуючи з українськими слободами, повилуплювалися нові хутори. По крам їздили верстов за п'ятдесят, а то й з гаком, а то ось вона, — крамниця із свіжими сосновими полицями, щільно набитими пахучою краминою. Широко, мов трирядну гармонь, розгорнув Сергій Платонович діло; окрім краму, торгував усім, щ© потрібне в сільському немудрому господарстві: шкіряний товар, сіль, гас. ґальянтерія. Останнім часом навіть сільськогосподарські машини

постачав. З Аксайського заводу косарки, рядові сівалки, плуги, віялки, сортировки—гарненько стояли собі попід прохолодною вліті крамницею. В чужому гаманці важко гроші лічити, але, видно, немалий прибуток давала торгівля спритному Сергієві Платоновичу. Через три роки почав він хліб зсипати, а на другий рік після смерті першої жінки взявся будувати паровий млин.

У смаглявий кулачок, критий рідким і глянцево-чорним волоссям, міцно затиснув він хутір Татарський і околичні хутори. Що двір — то й вексель у Сергія Платоновича; зелененький з жовтогарячим бережком папірець — за косарку, за справлені доньці потрібки (надійшов час дівку захміж вц-давати, а напарамонівській зсипці притискають з ціною на пшеницю, — "дай набір Платоновичу!"), та хіба мало за що... На млині дев'ятеро робітників, у крамниці семеро та ще на дворі челяді четверо, — от їх і двадцять ротів, що жують з купецької ласки. Від першої жінки залишилося у нього двоє дітей: дівчинка Ліза та хлопчик — на два роки молодший за неї, в'ялий, золотушний Володимир. Друга жінка — суха, вузькокісна Ганна Іванівна була бездітна. Вся запізнїла, невилита материнська любов і зажита жовч (вийшла вона за Сергія Платоновича, доживаючи 34 рік свій), мов з цебра, пролилася на покинуті діти. Нервова вдача мачушина негарно відбивалася на вихованні дітей, а батько при— 1

діляв їм уваги не більш, ніж конюхові Микиті або куховарці. Справи й поїздки з'їдали весь гулящий час: то до Москви, то до Нижнього, то до Урюпинської, то по станичних ярмарках. Без догляду зростали діти. Нечутлива Ганна Іванівна не намагалася проникнути в таємниці дитячих душ, не до" цього було за великим господарством,—тому й вирости брат із сестрою чужі одне одному, різні вдачею, неподібні до рідних. Володимир ріс замкнений, в'ялий, із поглядом з-під лоба і недитячою серйозністю. Ліза, що проводила час свій у товаристві покоївки та куховарки, розпусної, бувалої баби, рано глянула на зворотний бік життя. Жінки збуджували в ній нездорову цікавість, і вона — тоді ще вугластий і соромливий підліток, — покинута сама на себе, зростала, мов той кущ дикої вовчої ягоди в лісі.

Збігали неквапливі роки.

Старе, як водиться, старілося; молоде урунювалося.

І от якось за вечірнім чаєм дивом здивувався Сергій Платонович, поглянувши на доньку (Лисавета, що до того часу скінчила гімназію, встигла вирівнятися в показну непогану дівчину); подивився, і блюдо з бурштиновим чаєм заплигло в руках: на покійницю матір схожа. "Господи, ото схожість!" — Лізко, ану повернися! — Проглядів, що донька з мальства дуже й дуже нагадувала матір.

Володимир Мохов, гімназист п'ятої класи, вузький, хоробливо-жовтий хлопчик, ішов млиновим двором. Він з сестрою недавно приїхали на літні вакації, і Володимир, як завжди, по приїзді пішов на млин подивитися, потинятися в натовпі обсипаних борошнуватим порохом людей, послухати рівний гомін вальців, шестернів, шелестіння пливких пасів. Йому лестив, шанобливий шепіт завізників-козаків.

— Хазяйський наслідник...

Обережно обминаючи купи гною та підводи, розсипані по дворі, Володимир дійшов

до фіртки й згадав, що не був у машиновому відділі. Повернувся.

Коло червоної нафтової цистерни, що стояла коло входу до машинового, вальцувальник Тимофій, вагар, прозваний "Валет", і помічник вальцувальника, молодий білозубий хлопчик Давидко, закасаючи по коліна штани, місили велику купу глини.

— А-а-а, хазяїне!.. — глумливо привітався до нього Валет.

— Здорові були!

— Доброго здоров'я, Володимире Сергійовичу!

— Що це ви?..

— А от глину місимо, — з зусиллям витягуючи ноги з в'язкої, що тхнула гноєм, гущі, злісно посміхнувся Давидко. —

Батенько твій шкодує карбованця — баб найняти, на нас їздить. Жмикрут у тебе батько! — додав він, з чв'яжканням переставляючи ноги.

Володимир почервонів. Він почував до Давидка, що завжди посміхався, до його зневажливого тону, навіть до білих, завжди змочених слиною зубів непереможну неприязнь.

— Як жмикрут?

— Так. Скнурий страх який! З-під себе їсть, — просто пояснив Давидко й посміхнувся.

Валет і Тимофій ухвально посміхалися. Володимир відчув укол образи. Він холодно оглянув Давидку.

— Ти що ж... виходить, невдоволений?

— Залізь но, поміси, а тоді визнаєш. Який же дурень буде вдоволений? Татка б твого сюди заправити, черево струсило б!

Хитаючись, Давидко важко ходив по колі, високо задирав ноги і тепер уже незлобиво й весело посміхався. Наперед смакуючи приємне задоволення, Володимир тасував думки. Потрібна відповідь знайшлася.

— Гаразд, — роздільно сказав він, — я перекажу татові, що ти невдоволений із служби.

Він скоса глянув на обличчя Давидкове й уразився справленим вражінням: Давидкові губи жалісно і вимушено всміхалися, обличчя інших насупилися. Хвилину якусь усі троє мовчки місили глину.

Давидко нарешті відірвав очі від своїх брудних ніг і улес-ливо-злісно сказав:

— Я ж пожартував, Володю... Ну, жартома сказав...

— Я перекажу татові, що ти казав.

Відчуваючи на очах сльози образи і за себе, і за батька, і за Давидчину жалісну усмішку, Володимир пішов повз цистерну.

— Володю!.. Володимире Сергійовичу!.. — перелякано крикнув Давидко й виліз із глини, спускаючи штани просто на закаляні аж по коліна ноги.

Володимир зупинився. Давидко підбіг до нього, важко дихаючи.

— 'Не кажіть татові. Жартома сказано було... Пробачте мені, дурневі... їйбо без наміру!.. Жартома!.. "

— Гаразд. Не скажу!.. — кривлячись вигукнув Володимир і пішов до фіртки. Жалість до Давидка взяла гору. З почуттям полегшення він ступав коло штахетного білого паркану. З кузні, що примостилася в кутку млинового двору, чути було грайливий перестук молотка: раз по залізі — глухий та м'який, два рази з підскоком по дзвінкому ковадлу.

— Нащо чіпав?—донісся до слуху Володимира приглушений Валетів бас. Не чіпай, воно й не смердітиме.

"Ач наволоч", — злостячись, подумав Володимир, — "па-щикуює... сказати чи не сказати?"

Оглянувшись, побачив передшу білозубу Давидчину посмішку і твердо поклав: "Скажу!"

На майдані коло крамниці стояв прив'язаний до стовпа, запряжений у гарбу кінь. З даху пожежні дітвора ганяла сіру цвирінькливу хмару горобців. З тераси лунав звучний баритон студента Бояришкина і ще чийсь голос — надтріснутий, хрипкуватий.

Володимир зійшов на ґанок, над ним заколихалося листя дикого винограду, що буйно заплітало ґанок і терасу, звисало з блакитного різьбленого карніза зеленими пінистими шапками.

Бояришкін махав голеною фіялковою головою, говорив, звертаючись до молодого, але бородатого вчителя Баланди, що сидів коло нього.

— Читаю його, і дарма, що я син козака-хлібороба і до всіх упривілейованих кляс відчуваю цілком природну злобу,— тут, уявіть, мене страх який жаль пориває за цією віджилою верствою. Я сам мало не стаю шляхтичем та поміщиком, з захопленням вдивляюсь в їхній ідеал жінки, болю їх інтересами, — словом, казнащо! От, любий мій, що то є геній! Можна й віру зламати.

Баланда мняв китицю шовкового пояса і, іронічно всміхаючись, розглядав на поділках своєї сорочки червоні, вишивані волічкою взори. Ліза валялася в кріслі. Розмова її, очевидно, ані трохи не цікавила. Вона завсідними, що щось загубили і чогось шукали, очима нудливо дивилася на фіял-кову, подряпану голову Бояришкина.

Вклонившись, Володимир пройшов далі, постукав до батька в кабінет. Сергій Платонович на прохолодній шкіряній канапці гортав червнену книжку "Русского богатства". Долі валявся пожовклий кістяний ніж.

— Тобі що?

Володимир втягнув голову в плечі, нервово обсмикнув на собі сорочку.

— Я йшов з млина... — почав він нерішучо, але згадав сліпучу Давидчину посмішку, й, дивлячись на кругле батькове черево, обтягнуте чесучовим жилетом, уже рішучіш продовжував:

— ...і чув, як Давидко говорив...

Сергій Платонович вислухав уважно, сказав:

— Звільнимо. Йди, — і крехчучи, нахилився до ножа.

Вечорами в Сергія Платоновича збиралася хутірська інтелігенція: Бояришкін — студент Московської технічної школи; худий, зсохлий з величезного самолюбства та

сухоти, учитель Баланда; його соживиця—вчителька Марта Гераси-мівна— все молода собі кругла дівчина, в якої раз-у-раз непристойно вилазила нижня спідниця, поштмайстер—чудакуватий, запліснівілий, з запахом сургуча й дешевих парфумів старий парубок. Зрідка наїздив з свого маєтку молодий сотник Євген Листницький, що гостював у свого батька, поміщика шляхтича. Вечорами пили чай на терасі, точили нікчемні розмови, і, коли обривались в'ялі розмовні нитки, хтось із гостей накручував дорогого в інкрустаціях хазяйського грамофона.

Зрідка, великими святами, любив Сергій Платонович туману пустити: запрошував гостей і частував дорогим вином, свіжим осетровим кав'яром, виписаним для цього з Батай-ська, найкращими закусками. Поза тим жив тісно. Одне, в чому не відмовляв собі, — це в книжках. Любив Сергій Платонович читати і до всього доходити власним чіпким, мов березка, розумом.

Спільник його, білявий, з гострою борідкою і потаємними шпаринками очей, Омелян Костевич— Атьопін заходив рідко. Був він жонатий з колишньою усть-медведицькою черницею, наплодив з нею за 15 років спільного життя восьми дітей і більшість часу проводив удома. З полкових писарів виліз Омелян Костевич у люди, звідти ж приніс у родину притихлий душок підлабузництва, підлещування. Діти в йот присутності говорили пошепки, ходили навшпиньках.. Щоранку, вмившись, шикувалися в їдальні, під чорною висячою труною величезних дзиґарів, мати стояла ззаду, і скоро з спальні долітало сухе покашлювання батькове, починали різноголосно й фалшиво: "Спаси, господи, люди твоя", потім "Отче наш".

Омелян Костевич встигав одягнутися до кінця молитви,, виходив, мружачи шпаринки капустианих очей, по-архієрей-ськи витягував м'ясисту голу руку.' Діти підходили по черзі і цілували. Омелян Костевич цілував жінку в щоку, говорив, нетвердо вимовляючи літеру "ч":

- Палажецко, запарила цайок?
- Запарила, Омеляне Костевичу.
- Налий поміцніше.

Крамничну бухгалтерію провадив він. Плямив сторінки під буйними наголовками: "дебет" — "кредит" писарським в кучериках письмом. Читав "Биржевые ведомости", без потреби защемляючи шишкастий ніс золотим пенсне. Із службовцями поводився чемно.

- Іване Петровичу, відпустіть чоловікові тавричанського ситчичку.

Жінка звала його Омеляном Костевичем, діти — таткомг а крамарчуки — Цацою.

Двоє священників—панотець Вісаріон і благочинний отець

Паикратій — з Сергієм Платоновичем не водилися, були в них давні порахунки. Один з одним теж недружньо жили. Опришкуватий клявзник п. Панкратій уміло шкодив ближнім', а вдовий п. Вісаріон, що жив з українкою-ключницею, через сифіліс гугнявий, з натури привітний, цурався й не любив благочинного за непомірну гордість та каверзну вдачу.

Всі, крім учителя Баланди, мали на хуторі власні будинки. На майдані красувався

обшитий диллям, фарбований на-синьо домище Мохова. Проти нього на самій пуповині майдану розкарячилася крамниця з крізними дверима й злиня-лою вивіскою:

ТОРГОВИЙ ДІМ МОХОВ С. П. ТА АТЬОПІН о. к.

До крамниці примикала присадкувата, довга з підвалом комора, саженів зо двадцять від неї — цегляна обручка церковного муру і церква з банею, подібною до визрілої зеленої цибулини. По той бік церкви — вибілені, казенно-суворі стіни школи і два чепурні будинки: блакитний з таким же палісадом — панотця Панкратія—і брунатий (щоб не подібний був) ,з різьбленим парканом і широким ґанком — панотця Вісаріона. Навскоси двоповерховий безглуздо-тонкий будиночок Атьопіна, за ним пошта, солом'яні та залізні дахи козацьких куренів, схиляста спина млина, з бляшаними іржавими півнями на даху.

Жили, закрившись від усього білого світу зовнішніми і внутрішніми, на прогоничах, віконницями. Звечора, коли не йшли гостювати, зачековували прогоничі, спускали з ланцюгів собак, і по німому хуторі тільки й тарахкотіло дере-в'яним язиком калатало нічного сторожа.

И.

Наприкінці серпня Митько Коршунов випадково зустрівся коло Дону з донькою Сергія Платоновича, Лисаветою. Він допіру приплив з-за Дону і, примикаючи до корча баркас, побачив фарбований легенький човен, що легко карбував течію. Човен плів з-під гори, керований до пристані, веслував на нім Бояришкін. Гола голова його виблискувала потом, на лобі й скронях нап'ялися гілочки жил.

Митько не зразу пізнав Лисавету. На очі їй падала від брилика сиза тінь. Загорілими руками вона притискувала до грудей пук жовтого латаття.

— Коршунов, — закивала вона головою, побачивши Митька, — обдурив мене,

— Як то обдурив?

— А пам'ятаєш, обіцяв їхати зі мною рибалити?

Бояришкін кинув весла і випростав спину. Човен з розгону виліз носом на беріг, з хрустінням дроблячи прибережну крейду.

— Пам'ятаєш?—сміялася Ліза, вискакуючи з човна.

— Ніколи було. Робота, — виправдувався Митько і з перехопленим подихом стежив за дівчиною, що підходила до нього.

— Ні! Це неможливо!.. Я, Лисавето Сергійовно, відмовляюсь! От вам хомут і дуга, а я вам більше не слуга! Уважайте, скільки попоганяли цією проклятою водою. В мене криваві мозолі від весел. Нема краще, як материк!

Бояришкін твердо ступив на колючу кришену крейду довгою босою ступнею, витер піт з лоба верхом пом'ятого студентського кашкета. Не відповідаючи йому, Ліза підійшла до Митька. Той невміло стиснув простягнену йому руку.

— Коли ж поїдемо рибалити? — спитала, закидуючи голову, мружачи очі.

— Хоч завтра. Обмолотились, тепера можна.

— Обдуриш?

— Ну, ні!

— Рано зайдеш?

— Вдосвіта.

— Чекатиму.

— Прийду, їйбогу, прийду!

— Не забув, в яке вікно стукати?

— Найду, — посміхнувся Митько.

— Я, певне, незабаром поїду звідси. Хотілось би порибалити.

Митько мовчки крутив у руці іржавий ключ від баркаса й дивився їй в губи.

— Скоро?—опитав Бояришкін, розглядаючи на долоні мережану черепашку.

— Зараз поїдемо.

Вона помовчала і, чомусь посміхаючись, спитала:

— Це ж у вас якесь весілля було?

— Сестру видавали.

— За кого ж це? — і не чекаючи відповіді, всміхнулась незрозуміло й коротко. — Приходь же! — І знову, як тоді, першого разу, на терасі Мохівського будинку, усмішка жаг-нула Митька кропивним укусом.

Він провів її очима до човна. Бояришкін, розкарячившись, відштовхнув човна. Ліза з усмішкою дивилась через його голову на Митька, що грався ключем, кивала йому головою.

Відпливши сажнів із п'ять, Бояришкін спитав стиха:

— Що це за їден?

— Знайомий.

— Друг серця?

Митько, що чув їх розмову, за скрипом кочетів не дочув відповіді. Він бачив, як Бояришкін, налягаючи на весла, від-кидаючись, засміявся, але її обличчя не бачив, вона сиділа до нього спиною. Бузкова стрічка стікала з капелюха на оголений схил плеча, тремтіла від безсилового вітру, танула, дратувала Митьків затуманений погляд. —

Митько, рідко ходивши рибалити вудками, ніколи не збирався з таким пориванням, як цього вечора. Він набрав кізяку і зварив на городі пшоняну кашу, нашвидку перев'язав перепрілі зав'язки гачків.

Михей, дивлячись на його збори, попростав:

— Візьми мене, Митро. Одному незручно.

— Впораюся й сам.

Михей зідхнув.

— Давно ми з тобою не їздили. Тепера подержав би са-занка з півпуда.

Митько, кривлячись від пари, що гарячим стовпом біла з казанка з кашею, промовчав. Скінчивши збори, пішов до світлиці.

Дід Гришака сидів коло вікна, крізь круглі в мідній оправі окуляри мусолив очима євангелію.

— Дідусю! — окликнув Митько, підпираючи плечем одвірок.

Дід Гришака лупнув очима поверх окулярів.

— Га?

— Збуди мене після перших півнів.

— Куди ото спозаранку?

—> Рибалити.

Дід, що любив рибу, про око засперечався.

— Батько казав—'Коноплі молотити завтра. Нічого байдикувати. Чи ти ба, рибалка!

Митько відштовхнувся від одвірка, схитрував:

— Про мене. Кортіло рибкою похастувати діда, а коли коноплі—значить, не піду.

— Стривай, куди ж ти? — сполошився дід Гришака, скидаючи окуляри. — Я порозуміюсь із Мироном, піди вже, чи що. Рибкою поласувати непогано, завтра саме середа. Збуджу, йди, йди, дурень! Чого щирішся?

Опівночі дід Гришака, придержуючи одною рукою хол-щові спідні, другою, що держала костура, намагаючи дорогу, спустився по приступках. Прошкарбав по дворі до комори білою трясучою тінню і кінцем костура ткнув Митька, що сопів на повсті. В коморі пахло допіру змолоченим хлібом, мишатиною й кислим, застоялим, павутинним запахом пустки:

Митько спав коло засіки на повсті. Розчухався нескоро.

Дід Гришака спочатку легенько штовхав його костуром, шепотів:

— Митю! Митько!.. Гей, бузувіре, Митько!

Митько густо сопів, підбирав ноги. Розлютившись, дід ткнув тупий кінець костура Митькові в живіт, почав свердлити, мов" свердлом. Охнувши, Митько вхопив костура й прокинувся.

— Сон йолопський! Лишенько, як спиш! — лаявся дід.

— Мовчи, мовчи, не гуди, — шепотів Митько спросоння, шукаючи долі чирики.

Він дійшов до майдану. На хуторі заспівали другі півні. Йшов вулицею, повз будинок попа Вісаріона, чув, як у курнику, б'ючи крильми, протодияконівським басом загорлав півень і переляканим шептом закудкудахтали кури.

На нижній приступці під крамницею дрімав сторож, уткнувшись носом у кожушане тепло коміра. Митько підійшов до Мохівського паркану, поклав вудки й кошика з припасом, легенько ступаючи, щоб не почули собаки, зійшов на ґанок. Поторкав клямку на дверях — замкнено. Переліз через бильця й підійшов до вікна. Віконниці напівзачинені. З чорної шпарини солодко пахне дівочим, теплим уві сні тілом і невідомими солодкими пахощами.

— Лисавето Сергійовно!

Митькові здалося, що він казав надто голосно. Почекав. Тиша. "А що як помилився вікном? Що як сам спить? Ото вскочу!.. Покладе з рушниці", думав Митько, затискаючи в жменю віконну ручку.

— Лисавето Сергійовно, вставай рибалити!

"Коли помилився вікном — ото рибальство буде".

— Вставай або що! — роздратовано сказав Митько й просунув голову до кімнати.

— А? Хто? — перелякано й тихо обізвалася з темряви.

— Рибалити підеш? Це я. Коршунов.

— А-а, зараз.

В кімнаті зашаруділо. Сонний теплий голос її, здавалось, пах рутою. Митько бачив щось біле, що шелестіло, рухаючись по кімнаті.

"Ех, добре б з нею позорювати... А то рибалити... Сиди там, бовваній",—неясно думав він, вдихаючи запах спальні.

У вікні з'явилося її обличчя, пов'язане білою косинкою. Вона посміхалася.

— Я через вікно. Дай мені руку.

— Лізь, — допоміг Митько.

Спираючись на його руку, вона близько глянула йому в вічі.

— Швидко я?

— Нічого. Встигнемо.

Пішли до Дону. Вона терла рожевою долонею злегка при-иухлі очі, казала:

— Солодко я спала. Треба б ще поспати. Рано надто йдемо.

— Самий раз буде.

Спустились до Дону першим від майдану завулком. За ніч звідкілясь прибула вода, і баркас, примкнутий до корча, що вчора лежав на сухому, хитався, пойнятий водою.

— Розбуватись треба, — зідхнула Ліза, міряючи очима віддаль до баркаса.

— Давай перенесу? — запропонував Митько.

— Незручно... я краще розбуюся.

— Зручніш буде.

— Не треба, — забентежилась.

хМитько лівою рукою обняв її ноги вище колін, і легко піднісши, потьопав по воді до баркаса. Вона мимоволі обхопила смаглявий твердий стовп його шиї, засміялася буркотливо й тихо.

Коли б не спіткнувся Митько об камінь, на якому хутірські баби вибивали праниками білизну, не було б випадкового® короткого поцілунку. Охнувши вона дотулилася до потрісканих Митькових вуст і Митько став за два кроки від сірої стінки баркаса. Вода заливалась йому в чирики, холодила ноги.

Відімкнувши баркас, він з силою штовхнув його від корча, вскочив на ході. Обгрібався коротким веслом стоячи. За кормою люлюкаючи, струмилася, плакала вода. Баркас піднятим носом м'яко різав течію, прямуючи на той бік. Дзеренчали, підскакуючи, вудлища.

— Куди ти правиш? — спитала, оглядаючись назад.

— На той бік.

Під піщаною кручею баркас пристав. Не питаючи, Митько взяв її на руки й поніс у кущі прибережного глоду. Вона кусала йому обличчя, дряпалася, разів зо два придушено скрикнула і, почувавши, що тратить сили, заплакала злісно, без сліз.

Повертались годині о дев'ятій. Небо обгортала жовторуда імла. Танцював Доном вітер, гривастив хвилі. Гасав, перехоплюючись через поперечні хвилі, баркас, і піністі холодні бризки піднятої з глибини води обдавали висотане блідістю обличчя

Лисаветине, стікали й висли на віях та прядках волосся, що вибилося з-під косинки.

Вона стомлено мружила спустошені очі, ламала в пальцях стебельце занесеної до баркаса квітки. хМитько веслував, не дивлячись на неї, під його ногами валялись невеличкий сазан і чабак, з застиглим у смертній конвульсії ротом і вилупленим, в жовтогарячій окрайці, оком. На обличчі Мить-ковім проступала провинність, задоволення едналося з тривогою...

— Я повезу тебе до Семенової пристані. Звідти тобі ближче, — сказав їй, повертаючи баркас за течією.

— Гаразд, — пошепки погодилась вона.

На березі, безлюдно, припорошені крейдяною курявою городні тини над Доном мліли опалені гарячим вітром, напоювали повітря припаленим запахом хмизу. Важкі подзьобані горобцями шапки сояшників, достигши, никли до землі, ронили насіння. Займище смарагділо отавою. Віддалеки вибрикували лошата, і протяжний сміх привішених бубонців ніс до Дону південний гарячий вітер.

Митько підняв рибу й простягнув Лисаветі, коли виходила з баркаса.

— Візьми улов. На!

Вона перелякано майнула віями, взяла.

— Ну, я піду.

—* Що ж...

Пішла, тримаючи у відкинутій руці нанизану на шелюжину рибу, жалісна, без недавньої самовпевненості й веселости, загублених у глоді.

— Лисавето!

Вона повернулась, ховаючи в заломі брів досаду й здивовання.

— А вернись лишень на часинку.

І коли підійшла ближче, сказав, досажуючи на своє бентеження:

— Не догляділи ми з тобою... Спідниця бо ззаду... Плямка... Малесенька вона...

Вона зашарілася й залилась краскою аж до плечей.

Митько, помовчавши, порадив.

— Іди задвірками.

— Однаково... Через майдан же йти. Хотіла ж чорну спідницю вдягти, — прошепотіла з тугою і несподіваною ненавистю, оглядаючи Митькове обличчя.

— Дай листком обзеленю! — просто запропонував Митько і здивувався сльозам що навернулись їй на очі.

Вітровим шелестінням-перешіптуванням поплазувала хутором новина: "Митько Коршунов до Сергія Платоновича доньки підсипався!" — гомоніли баби на прогоні світанком, проганяючи череду корів, під вузьенькою, що плаває в сірому поросі тінню колодязного журавля, проливаючи з відер воду, коло Дону на плитнях саморідного каміння, праникуючи випране плахіття.

— Ото ж бо без рідної неньки.

— Самому й дихнути ніколи, а мачуха крізь пальці дивиться...

Якось сторож Давидко безпальий розказував. "Дивлюся опівночі, а в крайнє вікно

добивається чоловік. Ну, думаю, злодій до — Платоновича. Підбігаю, значить.—Що за їден? Поліцаю, сюди! А це ж він і є, Митько!— Дівчата нині, трясця їм, пішли...

— Митько моему Микишці розписував: "свататиму, мовляв".

— Хай хоч трохи смарклю витре!

— Присилував її, чувати, згвалтував...

— І-і-і, кумасю, сучка не схоче, то й пес не скоче.

Текли вулицями й завулками чутки-чуточки... Мазали досі чисте ім'я дівчини, мов ті нові ворота густим дьогтем...

Впала неслава на записілу голову Сергія Платоновича, мов той трям з рештовання на людину, що повз іде, і придавила —до землі.

Два дні не виходив ані до крамниці, ані на млин. Челядь, що містилася внизу, з'являлася тільки перед обідом.

На' третій день запрягли Сергієві Платоновичу в бігунки сірого в яблуках жеребця, поїхав до станції, велично й неприступно киваючи головою зустрічним козакам. А слідом за ним прошелестіла з двору полискуючи лаком віденська коляса. Кучер Омелян, слинячи прикипілу до посивілої борідки вигнуту люлечку, розібрав синій шовк віжок, і пара вороних, виграючи, зацокали вулицею. За кручею Омеляно-вої спини виднілася бліда Лисавета. Легеньку валізку держала в руках і невесело посміхалася: махала рукавичкою Володимирові та мачусі, що стояли коло воріт. Пантелей Прокопович, шкутильгаючи з крамниці, поцікавився, звертаючись до дворака Микити:

— Кудаж вирушила панянка?

І той, розуміючи цю нехитру людську цікавість, відповів:

— До Москви, в науку, курси проходити.

Другого дня сталася подія, перекази про яку довго переминали і коло Дону, і під тінню колодязних журавлів, і на прогоні... Смерком (із степу прокуріла вже череда) прийшов до Сергія Платоновича Митько (навмисно припізнівся, щоб не бачили люди). Не просто собі прийшов, а сватати доньку його Лисавету.

До цього бачився він з нею разів з чотири, не більше. Під час останньої зустрічі між ними відбулась така розмова:

— Виходь за мене заміж, Лисавето, а?

— Дурниці!

— Жалітиму, кохатиму... Працювати в нас є кому, будеш коло вікна сидіти, книжки читатимеш.

— Дурний ти!

Митько образився і замовкнув. Пішов того вечора додому рано, а вранці заявив здивованому Миронові Григоровичу.

— Тату, одружи.

— Перехристись!

— Справді, не жартома говорю.

— Приспічило?

— Киньте бо...

— Котра ж зачепила, чи не Мартонька часом?

— Засилай старостів до Сергія Платоновича.

Мирон Григорович акуратно розложив на лаві чоботарський струмент (лагодив він шлеї), хахикнув.

— 'Ти, синку, нині веселий, бачу.

Митько уперся на своїм, як той бугай в стінку, батько скипів:

— Дурень! У Сергія Платоновича капіталу понад сто тисяч: купець, а ти?.. Іди звідси, не придурюйся, а то от шлеєю оперішу жениха цього!

— У нас дванадцять пар волів, статок он який, знов же він мужик, а ми козаки.

— Геть! — коротко наказав Мирон Григорович, що не любив довго розводитись.

Митько зустрів співчуття тільки в діда Гришаки. Той приплентався до сина, цокаючи костуrom по підлозі.

— Мироне!

— Ну?

— Чом протишся? Коли хлопцеві припало якраз...

— Тату, ви — чисто дитина, істинний бог! Вже Дмитро дурний, а ви надиво..;

— Цить! — пристукнув дід Гришака. — Хіба ми їм нерівня? Він за честь повинен узяти, що за його доньку син козака сватається. Віддасть з руками і з тельбухами. Ми люди по всій окрузі знані. Не злидні які, а господарі! Тож бо й є! їдь, Мирошко, годі там! У посаг млин хай дає! Проси!

Мирон Григорович запихкав і пішов надвір, а Митько вирішив дочекатися вечора й піти самому — знав, що батькова впертість, як в'яз на корінні: гнутись — гнеться, а зламати і не намагайся.

Дійшов до парадного, посвистуючи, а тут сторопів. Потоптався і пішов через двір. На ганкові запитав у покоївки, що гриміла накрахмаленим фартухом.

— Сам удома?

--- Чай п'ють. Почекай. {

Сів, почекав, викурив цигарку, і послинивши пальці, погасив, а недокурка густо розмазав по підлозі. Сергій Платонович вийшов, обмітаючи з жилетки крихти сухаря, побачив і сплюснув брови.

— Проходьте.

Митько перший увійшов до прохолодного, що пах книжками та тютюном, кабінету, відчув, що тієї сміливосте, якою зарядився з дому, вистарчило якраз до порога кабінету.

Сергій Платонович підійшов до столу, крутнувся на верескливих заклабуках.

— Ну? — пальці його за спиною дряпали спідню дошку писемного столу.

— Прийшов довідатись... — Митько пірнув у холодну слизоту очей, що свердлили його, і мов з холоду знизав плечима, — 'може віддасте Лисавету?

Розпач, злоба, боягузство видушили на зняковілому Мить-ковому обличчі піт, скупий мов росяна вогкість у засуху.

В Сергія Платоновича тіпалася ліва брова і ширилась, вивертаючи бордовий низ, верхня губа. Витягуючи шию, він весь хилився вперед.

— Що?.. Щ-о-о-о?.. Мер-зот-ни-ку!.. Геть!.. До отамана тебе! Ух, ти, сучий син! Пас-ку-до!..

Митько, посмілішавши від чужого крику, стежив за приливом сизої крови, що напірала на щоки Сергія Платоновича.

— Не вважайте за образу... Думав вину свою покрити.

Сергій Платонович закотив набухлі від крови й сліз очі й кинув під ноги Митькові чавунну масивну попільницю. Вона рікошетом ударила Митька в коліно лівої ноги, але він стійко стерпів біль і, рвонувши двері, викрикував, щирячись, нахабніючи з образи та болю:

— Воля ваша, Сергіє Платоновичу, як хочете, а я від щирого серця... Кому вона отака здалася? От і думалося неславу прикрити... Атож надкусаний кусень, кому він потрібний? Собака і той не їсть.

Сергій Платонович, прикладаючи до губ зіжмакану хусточку, йшов за Митьком крок-у-крок. Він загородив дорогу через парадний хід, і Митько вибіг на двір. Отутечки Сергій Платонович тільки оком моргнув Омелянові-кучерові, що стовбичив серед двору. Поки Митько шпортався коло тугого засува на фіртці вихопилися з-за рогу комори чотири випущені собаки й, побачивши Митька, майнули по чисто заметеному дворі.

З Нижнього з ярмарку привіз Сергій Платонович 1910 року пару чорних кучерявих цуценят, суку й песика. За рік вимахали в бичка річняка, спочатку рвали на бабах, що ходили повз Мохівський двір, спідниці, потім навчилися валяти бабів на землю і кусати їм литки, і тільки тоді, як загризли до смерти панотця Панкратія теличку та пару Атьопинських підсвинків, Сергій Платонович наказав узяти їх на ланцюг. Спускали собак ночами та раз на рік, на весні на парування.

Митько не встиг повернутися, як передній, на окличку

Баян, кинув йому лапи на плечі і зімкнув пащу, ув'язивши зуби у ватяному сурдуті. Рвали, тягнули, клуботалися чорною грудю. Митько відбивався руками, пильнуючи не впасти. Мельки бачив, як Омелян, розсіваючи з люльки іскри,, потяг наниз і грюкнув фарбованими дверима.

На ріжку ґанку, притулившись спиною до ринви, стояв Сергій Платонович, сукав біленькі кулачки, порослі глянце-витим шерстким волоссям. Хитаючись, вирвав Митько засув і на закривавлених ногах витягнув за собою рикливий, гарячо-смердючий псятиною собачий клубок. Баянові він понівечив горло, задушив, а від решти ледве відбили його козаки, що повз проходили.

III.

(

Наталка Мелеховим до вподоби припала. Мирон Григорович дітей школив, не зважаючи на' свої достатки й на те, що крім них були наймити, примушував працювати, привчав до діла. Працьовита Наталка припала старим до душі. Іллівна, що потай не дуже то полюбила старшу невістку — чепуруху Дарку, прихилилася до Наталки з

перших днів.

— Поспи, поспи, моя дитинко. Чого скочила? — ласкаво бубоніла вона, переставляючи по кухні дебели ноги. — Іди, поспи, без тебе впораємось.

Наталка, що вставала на світанку, щоб допомогти поратися, ішла в світлицю досипати.

Суворий дома Пантелей Прокопович і той мовляв жінці:

— Чуєш, бабо, Наталку не буди. Вона й так удень рук не згортає. Збираються з Грицьком орати. Дарку, Дарку шмагай. Ледача баба, порчена... Рум'яніться та брови чорнить, матері її ковінька!

— Хай хоч перший рік покохається, — зідхала Іллівна, згадуючи своє спрацьоване життя.

Григорій трохи звик до нового свого становища, при звичаївся і тижнів через три з жахом і злістю усвідомив, що не вконець відкинувся від Оксани, залишилося щось, як від викришеного гнилого зуба корінці. Міцно приросло те, на що він женихаючись нерозважно рукою помахував, — мовляв, загоїться, забудеться... А воно от і не забулося й' кровоточить на згадку. Ще перед одруженням на току якимось, молотивши, запитав Петро.

— Грицьку, а як же з Оксаною?

— А що?

— Мабуть, жаль кидати?

— Я кину — хтось підніме, — сміявся тоді Грицько.

— Ну, гляди, — жував Петро пожований вус, — а то оженишся та не добрий час...

— Тіло запливливє, а діло забутливє, — віджартувався Грицько.

А воно і не так склалося, і ночами, з обов'язку милуючи жінку, гарячивши її молодю своєю любовною загарливістю, зустрічав Грицько з її боку холодок, збентежену покірливість. Була Наталка неохоча до втіх чоловікових, породивши наділила її мати байдужою, повільною кров'ю, і Григорій, згадуючи шалену в коханні Оксану, зідхав:

— Тебе, Наталко, батько мабуть, на кризі зачинав... Дуже ледяниста ти.

А Оксана при зустрічі п'яно всміхалася, темніючи зіницями, пускала в'язку ткани слів:

— Здоров, Грицуню! Як живеш-любишся з молодю жіночкою?

— Живемо... — збувався Григорій непевною відповіддю і намагався швидше втекти від ласкавого Оксаниного погляду.

Степан, видимо, помирився з жінкою. Рідше почав бувати коло шинку і на току якимось увечорі, віючи збіжжя, вперше за час розбрату, запропонував:

— Заспіваймо, Оксанко, пісні?

Присіли, притулившись до купи обмолоченої порошної пшениці. Степан завів служивської. Оксана грудним повним голосом дипікантувала. Гарно співали, як першими роками подружнього життя. Тоді, бувало, їдуть з поля, прикриті малиною полою вечірньої зорі і Степан, похитуючись на возі, тягне старовинної пісні, протяжно-

тужну, мов здичавілий у безлюдді, зарослий подорожником степовий шлях. Оксана, поклавши голову на опуклі півкола чоловікових грудей, підголошує.

Хуторські діди здалека прислухаються до пісні.

— Голосиста жінка Степанові видалася.

— Ач, ведуть... красно!

— В Степана ж і гортань, чисто дзвін!

І діди, вдивляючися з призьб у порохнявий багрянець заходу, перемовлялися через вулиці:

— Низової співають.

— Цюю, полчок1) у Грузії склав.

' — Тим то її покійний Кирилко любив!

Григорій вечорами чув, як Астахови заводили пісень. На молотінні (тік їх сусідив із Степановим током) бачив Оксану як і перше впевнену, наче щасливу. Так, принаймні, здавалось йому. ,

Степан з Мелеховими не вітався. Походжав по току з вилами, рухав, працюючи, широкими вислими плечима, зрідка 2 кидав дружині жартівливе слівце і Оксана сміялася, граючи з-під хустки чорними очима. Зелена спідниця її мигтіла, немов той дощ, перед заплющеними очима Григорія. В'язи його крутила невідома сила, повертаючи голову в бік Степанового току. Він не помічав, як Наталка, допомагаючи Пантелееві Прокоповичу насаджувати упосад, перехоплювала кожний його мимовільний погляд своїм тужним, ревним поглядом; не бачив того, як Петро, ганяючи по колу коні, поглядаючи на нього, кирпатив обличчя непомітною, про себе, усмішкою..

Під глухий перегуд-стогін розп'ятої під кам'яними катками землі думав Грицько неясні думки, намагався і не міг піймати склизщд шматочки думок, що не давалися до свідо-мости.

З ближніх і далеких токів повзли й танули на займищі звуки, молотіння, крики погоничів, посвист батогів, татакання віялкових барабанів. Хутір, ситий від врожаю, млів під вересневим прохолодним сугрівом, випроставшись понад Доном, мов бісерна гадюка поперек шляху. В кожному дворі, обнесеному тинами, під кожним дахом кожнісінького куреня вилом вирувало своє окремішне ловнокровне гірко-солодке життя: дід Гришака, застудившись, слабував зубами; Сергій Платонович, перетираючи в долонях роздвоєну бороду, на самоті з собою пілакав і скрипів зубами, розчавлений ганьбою; Степан викохував в душі ненависть до Грицька і по ночах уві сні шкрябав залізними пальцями клаптяну ковдру; Наталка; тікаючи до повітки, падала на кізьяки, трусилася шулячися, оплакуючи заплъоване своє щастя; Дристоню, що пропив на ярмарку телицю, мучила совість; зідхав Грицько, томлячись невеселим передчуттям і болем; Оксана, милуючи чоловіка, слізьми заливала незгаслу до нього ненависть.

Звільнений з млина Давидка-вальцівник цілими ночами просиджував у Валета в саманній завозницькій і той, виблискуючи злими очима, казав:

— Ні-і-і-і, жар-ту-єш! їм швидко жили переріжуть! На них одної революції мало.

Буде їм дев'ятсот п'ятий рік, тоді поквитаємось! По-кви-та-є-мося!.. — загрожував він рубцюватим пальцем і плечима поправляв накинтий наопашки піджак.

А над хутором пливли дні, сплітаючися з ночами, минали тижні, Повзли місяці;віяв вітер, на погоду гула гора, і, засклений осінньою прозоро-зеленою блакиттю, байдуже линув до моря Дін. 3

В кошелі відвіз на базар чотири пари годованих качок, продав; у крамниці купив жінці ситцю в квітчастих розводах і зовсім налагодився їхати (впираючись в обід ногами, за1-супонював), — коли це підійшов до нього чоловік сторонній, не станичний.

— Здорові були, — привітався до Хведота, прикладаючи смагляві пальці до крисів чорного капелюха.

— Здрастуй! — вичікуючи процідив Хведот, мружачи калмицькі очі.

— Ви звідкіля?

— З хутора, не тутешній.

— Аз якого будете хутора?

— З Татарського.

Сторонній чоловік дістав з бокової кишені срібну з човником на покришці цигарницю, частував Хведота цигаркою, розпитував далі.

— Великий ваш хутір?

— Спасибі вам, покурив. Хутір наш? Здоровий хутір. Мабуть дворів з триста.

— Церква є?

— Авжеж.

— А ковалі є?

— Ковалі тобто? Є й ковалі.

— А при млині слюсарня є?

Хведот загнуздав знуділого коня, неприязно оглянув чорний капелюх і на великому білому обличчі зморшки, що втикалися в коротку чорну бороду.

— А вам чого треба?

— А я на ваш хутір перебираюся жити. Допіру був у станичного отамана. Ви порожняком їдете?

— Порожнем.

— Заберете мене? Тільки я не сам, жінка зі мною та дві скрині, пудів на вісім.

—* Забрати можна.

Поєднавшись за два карбованці, Хведот заїхав до Пріськи бублешниці, в якій стояв на квартирі чоловік, що найняв його, вмовив худорлявеньку біляву жінку, поставив у задку воза ковані скрині.

Виїхали з станиці. Хведот прицмокуючи, помахував на свого маштака волосяними віжками, крутив вугластою головою з пласким карком: його кортіла цікавість. Пасажири його смирененько сиділи ззаду, мовчали. Хведот спочатку попросив закурити, а потім уже й спитав:

— Ви звідки ж прибуваєте до нашого хутора.

— З Ростова. %

— Тамтешній рожденець?

— Як ви кажете?

— Питаю: родом' звідки?

— А-а... Так-так, тамтешній; ростівський.

Хведот, зводячи бронзові вилиці, дивився в далекі хаші степового бур'яну: Гетьманський цілях стелився під узвіз, і на гребні в брунатному бур'яновому сухостої, за півверстви від дороги калмицьке зірке око Хведота вгледіло ледве помітні голівки 'дудаків.

— Рушнички немає, а то б заїхали на дудаків. Он вони ходять... —зідхнув показуючи пальцем.

— Не бачу, — признався пасажир, підсліпувато блимаючи.

Хведот провів очима дудаків, що спускалися в балку, і повернувся обличчям до їздців. Пасажир був середній йа зріст, худорлявий/ близько поставлені до м'ясистого перенісся очі світлили хитрістю. Розмовляючи, він часто всміхався, козирком випинав верхню пухлу губу. Жінка його, закутавшись у плетену хустку, дрімала. Обличчя її Хведот не роздивився.

— За якою ж потребою їдете до нашого хутора на мешкання?

— Я—слюсар, хочу майстерню відкрити. Столярюю.

Хведот недовірливо оглянув його великі руки, і пасажир, перехопивши цей погляд, додав:

— До того ж я ще агент від кампанії "Зінгер" для роз- повсюдження швацьких машин.

— Як же ви прозиваєтесь? — поцікавився Хведот.

— Моє прізвище Штокман.

— Не руський, виходить?

Ні, руський. Дід з німців походив.

За короткий час Хведот дізнався, що слюсар Штокман Йосип Давидович працював раніш на заводі "Аксай", потім на Кубані десь, потім у південо-східніх залізничних майстернях. Крім цього ще купу подробиць чужого життя випитав цікавий Хведот.

Поки доїхали до скарбового лісу, вичерпалась розмова. З придорожньої криниці напоїв Хведот спітнілого маштака і осовілий від трусіння та їзди почав куняти. До хутора залишилось верстов із п'ять.

Хведот примотав віжки, звівши ноги приліг 'зручніш. Задрімати йому не пощастило.

— Яке в вас життя? — спитав Штокман, підскакуючи і вихлячись на своєму сидінні.

— Живемо, хліб жуємо.

— А козаки, як загалом, задоволені з життя?

— Хто задоволений, а хто й ні. Усім не догодиш.

— Так, так... — погоджувався слюсар і, помовчавши, ставив далі криві, що ховали за собою щось, запитання.

— Добре живуть, кажеш?

—> Живуть справно.

— Служба, мабуть, обтяжує? А?

— Служба, кажете?... Звикли ми, тільки й поживеш, що на дійсній.

— Погане те, що справляють все самі козаки.

— Та як же, трясця їх матері, — пожвавішав Хведот і боязко глянув на жінку, що одвернулася у бік. — З цим начальством біда... Виходжу на службу, продав воли—коня справив, а його взяли й забракували.

— Забракували? — удавано здивувався слюсар.

— Еге ж, учисту, — ґандж, кажуть, у ногах. Я й туди я й сюди: змилюйтесь, кажу, ноги ж у нього як у призового жеребця, але ходить він півнячою риссю... Проходка в нього, півняча. Ні, не визнали. А це ж роз-з-орі

Розмова пожвавішала. Хведот захопившись скочив з воза, охоче почав розказувати про хуторян, лаяти хутірського отамана за неправильний розподіл луків, вихваляти порядки в Польщі, де полк його стояв, коли відбував, дійсну службу. Слюсар гостреньким поглядом зведених укупу очей нишпорив по Хведотові, що ступав поруч з возом, кутив легкий тютюн з кістяного з обідцями мундштука й часто посміхався; але коса поперечна зморшка, що рубцювала біле схиле чоло, рухалася повільно й важко,, наче штовхав її зсередини хід якихось захованих думок.

Доїхали до хутора надвечір.

Штокман, за порадою Хведотовою, пішов до удови Ли-керки Попової, найняв у неї дві кімнати під квартиру.

— Кого привіз із станиці?.. — питали у Хведота: сусідки, дочекавшись його коло воріт.

— Агента.

— Якого такого агела?

—* Дурні, ех, дурні! Агента, сказано вам, машинами торгує. Вродливим так ррздає, а поганим таким-о, як ти, тітко Маріє, за гроші.

— Ти' вже, Диявол клішнюватий, гарний. Пика калмицька!.. На тебе конем не наїдеш: злякається.

— Калмик та татарин перші люди в степу, тож бо й є, тітонько!—уходячи відбивався Хведот.

Оселився слюсар Штокман у зизуватої та язикатої Ли-керки, не встиг і переночувати, а на хуторі вже баби плескали:

— Чули, кумасю?

— А що?

— Хведотка-калмик німця привіз.

— Ну-ну?...

— От тобі матір божя! В капелюсі, а на прізвище Штопол, чи Штокал...

— Мабуть з поліцаїв?

— Акцизний, любонько.

— І-і-і, матінко, брешуть люди. Він, подекують, булгахтир, все одно, як попа

Панкрдтія синок.

— Пашко, збігай, голубе, до Ликерки, спитай у неї потихеньку, мовляв: "Тьотю, кого до тебе привезли?"

— Мерщій, дитино!

Другого дня приїжджий з'явився до хутірського отамана

Федір Маницьків, що носив отаманську насіку третій рік, довго крутив у руках чорний цератовий пашпорт, потім крутив і роздивлявся писар Єгор Жарков. Ззирнулися, і отаман, за старою вахмистерською звичкою, владно повів рукою.

— Живи.

Приїжджий відкланявся і пішов. Тиждень з дому носа не показував, жив, мов той ховрах у норі. Постукував сокирою, майстерню опоряджав у літній заваленій кухні. Проходила до' нього бабська ненаситна цікавість, тільки дітвора цілими днями невідступно бовваніла над тинами, розглядаючи стороння із звірчою безсоромною цікавістю.

V.

Григорій з жінкою виїхали орати за три дні до Покрови Пантелей Прокопович трохи прислаб. Спираючись на костур, повискуючи з болю, що ламав поперек, вийшов вирядити орачів.

— Ці дві ділянки згори, Грицьку, що за толокою коло Червоного видолинку.

— Ну-ну. А що під Таловим яром ділянка, з цією як? — пошепки питав Григорій, що перев'язав горло, бо захрип на рибальстві.

— Після Покрови. Зараз і тут вистарчить. Півтора круги⁴). Під Червоним не жадує.

— Петро не приїде допомогти?

— Вони з Даркою до млина поїдуть. Треба нині, змолоти, бо завізно.

Іллівна сунула Наталці в кохту м'яких калачів, шепотіла:

— А ви недовго. Не припізнуйтеся.

— Ні, мамо, ми рано повернемось.

— Докійку взяла б поганяти воли?

— Впораємось і вдвох.

— Ну, гляди, ягідко, Христос з тобою.

Вигинаючи тонкий стан під важким ворохом мокрог© шмаття, Докійка пройшла через двір до Дону полоскати.

— Наталю, любцю, там в Червоній долині горобиног© щавлю сила, 'нарви!

— Нарву, нарву.

— Цить, цокотухо! — махав Пантелей Прокопович костуром.

Три пари волів потягли шляхом перевернутий приорювач, черкаючи затверділу від осіннього сухостою й суші черству землю. Григорій раз-у-раз поправляв хустку, що муляла шию, йшов понад дорогою, кашляв. Наталка йшла поруч, на спині в неї тіпалася торба з харчами.

В степу за хутором стигла прозора тиша. За толокою, за згорбленим узгірком. розчісували землю плугами, свистіли погоничі, а тут — понад шляхом — блакитна

просивінь' низького полину, скубане овечими зубами придорожнє буркун-зілля та дзвінка скляна стинь заходілого неба, перекраєна самоцвітними нитками бабиного літа.

Петро з' Даркою, вирядивши орачів, налагодилися до млина. Підвісивши в клуні решето, Петро довіював пшеницю. Дарка насипала в мішки і виносила на бричку.

Пантелей Прокопович запряг коні, дбайливо поправив упряж.

— Чи швидко?

— Зараз, — обізвався Петро з клуні.

На млині завізно. Двір рясно заставлено підводами. Коло ваги тиск. Петро кинув Дарці віжки і скочив з брички.

— На мій ярлик скоро?—спитав у Валета, що стояв коло ваги.

— Встигнеш.

— Який номер мелють?

— Тридцять восьмий.

Петро вийшов зносити мішки. Тим часом у вагарні почали лаятись.. Чийсь охриплий злий голос гавкав:

: т* Ти проспав, а тепер лізеш? Відступись, хахол, а то дзьобону.

Петро з голоса пізнав Якова Підкову. Прислухався. У вагарні надимався, випираючи з дверей крик.

Чітко ляснув удар, і з дверей зі збитим назад чорним картузом вивалився немолодий бородатий тавричанин.

— За що? — крикнув він хапаючись за щоку.

— Я тобі й воло вирву, матері твоєї грець!..

— Ні, стривай!

— Никифоре, сюди.

Яків Підкова (на службі кував коня; брикнувши, гепнув той копитом в обличчя Якова і, проломивши носа, розкраявши губи, відбилася на обличчі підкова, овальний шрам заріс, посинів, цятками чорніли сліди гострих шпеників, від цього і прізвище—Підкова) — бравий міцно збитий батареєць, вибіг з дверей, закасуєчи рукава. Ззаду його міцно вперіщив високий в рожевій сорочці тавричанин. Підкова хитнувся, але на ногах встояв.

Ш

—> Братця, крзаків б'ють!

З дверей млина на двір, застановлений возами, мов з рукава вперемішку посипали козаки і тавричани, що приїхали цілою валкою.

Бійка зав'язалася коло головного входу. Хряснули двері під натиском тіл. Петро кинув лантуха і, кркнувши, дрібними кроками потюпцїв до млина. Підвівшись на возі, Дарка бачила, як Петро втесався в середину, збиваючи хто підвернеться; охнула, коли Петра на руках донесли до стіни й кинули під ноги. З-за рогу машинової, вимахуючи шворнем, біг уприскочку Митько Коршунов.

Той самий тавричанин, що ззаду вдарив Підкову, вирвався з купи, за спиною його

підбитим пташиним крилом теліпався відірваний рожевий рукав. Низько пригинаючись, черкаючи руками землю, він добіг до першої підводи і легко вивернув голоблю. Над млиновим подвір'ям протягло й хрипко пливло.

— А-а-а-а-а...

— Гу-у-у-у...

— А-я-я-а-а-а-а!..

Хряск. Стукіт. Стогін. Гудіння...

Трое братів Шуміліних прибігли з дому. Безрукий Олекса впав на фіртці, заплутавшись ногами в кинутих кимсь віжках, скочив, застрибав через зімкнуті дишла підвід, притискаючи до живота порожній рукав відірваної лівої руки. В брата його Мартина вилізла з білої панчохи убрата холоша; нахилився, хотів заправити, але коло млина розітнулося виття. Чийсь крик злетів високо над спадистим дахом млина, мов звихрена нитка павутиння. Мартин розхилився і кинувся доганяти Олексу.

Дарка дивилась з воза, задихаючись, ламаючи пальці; навколо верещали та вили баби, неспокійно стригли вухами коні, ревли притискаючись до возів воли... Повз прошкутильгав, плямкаючи губами, блідий Сергій Платонович, під жилеткою круглим яйцем ходив живіт. Дарка бачила, як Митьку Коршунова підкосив голоблею тавричанин в розшматованій рожевій сорочці і зразу ж упав горілиць, пустивши розщеплену голоблю, а на нього ступив безрукий Олекса, що притулив до тавричанського карку свій олив'яний кулак. Перед очима Дарці різнобарвними клаптями майоріли окремі сцени бойовища: вона бачила і не здивувалась тому, що Митько Коршунов, стоячи навколюшках, затяв шворнем Сергія Платоновича, як біг той повз; вимахнув руками той і порачкував до вагарні; його топтали ногами, валили навznak... Дарка гістерично реготала, ламались у реготі чорні дуги її підфарбованих брів. Обірвала божевільний сміх, наткнувшись очима на Петра: хитаючись, вибрався він з гуч-ливого розгойданого натовпу і ліг під возом, харкаючи кров'ю. Дарка кинулась до нього з криком. А з хутора бігли козаки з дрючками, один вимахнув лютнею. Бойовище набувало страшених розмірів. Билися не так, як під п'яну руку коло шинку, або навкулачки на масляну. Коло дверей вагарні лежав з пробитою головою молодий тавричанин; розводячи ногами, зануряв голову у чорну загуслу кров, криваві бурульки врлося падали на обличчя; видно, відходив своє по блакитній веселій землі...

Тавричан, що згрудилися овечим гуртом, відтіснили до завізної. Зле закінчилась би справа, коли б старий тавричанин не додумався: скочивши до завізної, він вихопив з печі іскрясту головешку і вибіг із дверей. Біг до комори, де ховали помітне, понад тисячу пудів хліба. З-за плеча його серпанком звивався дим, вилітали тьм'яні в денному світлі іскри.

— Запа-лю-ю-ю-ууу.— 'Дико зарів, підносячи до очеретяного даху тріскучу головешку.

Козаки подалися й стали. Сухий поривчастий вітер віяв зі сходу, відносив дим від даху завізної до тавричан, що згрудилися в купу.

Одну добру іскру в сухий злежалий очерет даху, і за димом піде хутір..і

Гам глухий і короткий пройшов по рядах козаків. Дехто задкуючи відходив до млина, а тавричанин, вимахуючи головешкою, сіючи вогняні краплі з сизого диму, вигукував:

— Спалю, туди разтуди!.. Спа-лю-ю-юууу! Геть з двору!..

Синій у багатьох місцях понівеченого свого обличчя Яків

Підкова — призвідник бійки — перший залишив подвір'я млина... За ним збігли квапливо й швидко.

Тавричани, покидавши лантухи, запрягли в брички коні і, стоячи розмахуючи вузлами ремінних віжок, шмагаючи коні батогами, вирвалися з двору й заторохкотіли вулицею за хутір.

Безрукий Олекса — серед двору, метляється на сухорлявому животі порожній зав'язаний укінці рукав сорочки, постійною конвульсією тіпається око й щока.

— На коні, козаки!...

-г— Наздогнати!..

— Далі як до шпиля не втечуть!..

Митько Коршунов скособочившись кинувся було з двору. Помітна метушня знову прохвилювала між козаків, що збиралися коло млина, але в цю мить від машинової швидкими кроками підійшов ніким не помічений раніш, незнайомий у чорному капелюсі чоловік, стругаючи натовп лезами зведених укупу гостреньких оченят, підніс руку.

— Стривайте!..

— Ти хто такий? — звів тремтливі брови Підкова.

— Звідки зірвався?

— Тягни його!..

— Га!..

— Тю-ю-ю!..

— Стривайте, станичники!..

— Куций собака тобі станичник!..

— Мужик!

— Личак!

— Дай йому, Яцько!

— По дивилках його!.. По дивилках!..

Чоловік усміхався збентежено, але не боязко скинув капелюха, жестом бозмірної простоти витираючи лоба, посмішкою обеззброїв украй.

— В чому справа?—махнув він складеним капелюхом, показуючи на чорну, всмоктану землею кров коло дверей вагарні.

— Хахлів били, — мирно відповів безрукий Олекса і підморгнув щокою та оком.

— Та защо били?

— За чергу. Не;(залазь уперед, — пояснив Підкова, виступаючи наперед, широким рухом витираючи червону шмар-клю під носом.

— Наклали на пам'ять!

— Ех, наздогнати б... В степу не запалиш.

— Побоялись, а, либонь, не насмілився б?

— Чоловік у розпалі підпалив би, напевне.

— Хахли, вони куди сердиті, — посміхнувся Панаско Озеров.

Чоловік махнув капелюхом у його бік.

— А ти хто?

Той зневажливо чвиркнув крізь щілину щербатого рота і, простеживши за летом слинної петлі, відставив ногу.

— Я то козак, а ти не з циганів часом?

— Ми з тобою обоє руські.

— Брешеш! — роздільно вимовив Панаско.

— Козаки від руських походять. Знаєш про це?

— А я тобі кажу, — козаки від козаків ведуться.

— За старих часів від поміщиків тікали кріпаки, оселялися над Доном, їх і прозвали козаками.

— Йди но ти, чоловіче, своєю дорогою, — стискаючи запухлі пальці в кулак, стримано-злісно порадив Олекса безрукий і заблимав частіше.

— Сволота оселилась!.. Чи ба, погань яка, на мужиків захотів перекинути!

Хто він такий? Чуєш, Опанасе?

Приїхав тут якийсь. У Ликерки зизуватої квартирує.

Момент слухний для гонитви минув. Козаки розходились, жваво обговорюючи відбуту сутичку.

Вночі, верст за вісім від хутора, в степу кутаючись у колючий дебелий сіряк, Григорій тужливо казав Наталці:

— Чужа ти якась... Ти, як цей місяць: не холодиш і не грієш. Не люблю я тебе, Наталко, ти не гнівайся. Не хотів гомоніти про це, та ні, видно так не прожити... І шкода тебе — за ці ж дні й зріднились, а немає в серці нічого.... Порожньо. От як зараз у степу...

Наталка дивилась вгору на недосяжне зоряне займище, на тінисту прозору габу хмари, що пливла над ними, мовчала. Звідти з чорноблакитної горішньої порожнечі срібними дзвінками кликали за собою запізнілі в леті журавлі.

Тужно, мертвенно пахли віджилі трави. Десь на горбі миготіла червона плямка—орачі розгнітили багаття...

Перед світом Григорій прокинувся. На сіряку на два вершки лежав сніг. В миготливій незайманій блакиті свіжого снігу млів степ і чіткі синіли коло стану плутані сліди зайця на первозимку.

VI.

З давніх часів повелося так: коли дорогою на Міллерово їхав козак один, без товаришів, то досить було йому при зустрічі з українцями (українські слободи починалися від хутора Нижне-Яблонівського й тяглись аж до Міллерово на 75 верст) не звернути з дороги, українці били його. Тому їздили на станцію по кілька підвід разом і

тоді вже, зустрічаючись з українцями в степу, не боялися зайти в сварку.

— Ей, хахол! Звертай з дороги! На козачій землі живеш, сволочугу, та ще й з дороги звертати не хочеш?

Не солодко бувало й українцям, що привозили до Дону на парамонівську зсипку пшеницю. Тут бійки починались без всякої причини, просто тому, що українець, а раз українець— треба бити.

Не одне сторіччя тому дбайлива рука посіяла на козачій землі насіння національної ворожнечі, зрощувала та плекала його, і насіння гнало багату прорість: в бійках лилася на землю дінська блакитна козацька кров хазяїв і червона — воронізьких пришельців — руських та українців. Через два тижні після бійки на млині на хутір приїхали становий пристав та. слідчий.

Штокмана викликали на допит першого. Слідчий, молодий з козацької шляхти, урядовець, риючись в теці спитав:

— Ви де жили до приїзду сюди?

ч

— В Ростові.

— 1907 року за що одбували кару у в'язниці?

Штокман блиснув тхорячими очима на теку й косий, у лупі, проділь на схиленій голові слідчого.

— За розрухи.

— Угу-м... Де ви працювали тоді?

— В залізничних майстернях.

— Фах?

— Слюсар.

— Ви не з жидів? Не вихрист?

— Ні. Я гадаю...

— Мені не цікаво знати, що ви гадаєте. На заслання були?

— Так, був.

Слідчий підвів голову від теки, пожував виголеними в пу-пиришках губами.

— Я вам пораджу виїхати звідси — і про себе: "Проте я сам подбаю про це".

— Чому, пане слідчий?

На питання питанням:

— Про що мали розмову з місцевими козаками в день бійки на млині?

— Власне...

— А, ну, можете бути вільні.

Штокман вийшов на терасу Мохівського будинку (в Сергія Платоновича завжди спиналося начальство, обминаючи, розправу) і, всміхаючись (а навскосй лоба лежала зморшка), оглянувся на половинчасті фарбовані двері. 5

поважні—в срібній сивизні борід—діди, молодші—з різно-масними бородами та безбороді — козаки тіснились до ку-раготів, брунчали з кожушаної тепліні комірків. Писар мережив папір густими рядками, отаман заглядав йому через плече, а по

нахолоділій кімнаті управи приглушеним гулом:

— Сіно нині...

— Отож... На луках — паша, а з степу самий буркун.

— Бувало, за старих часів до Різдва в попасі.

— Калмикам добро.

— Екхе-м.

— В отамана то вовчий ожерелок, ач голову не поверне.

— Карк наїв, кабан-диявол!

— Тю, свате, чи не зиму лякаєш? Ну й кожух... .

— Циган тепера хутро продав.

— Святками ночують оце цигани в степу, а вкриватись нічим, волоком обгорнувся, забрало до тонкої кишки — прокинувся циган, пальця в чарунку просунув і до матері: "Ху, матусю,—'Каже,— ото на дворі холод!.."

— Крий, боже, — ожеледь зайде.

— Волів кувати не минеться.

— Рубав я білотал коло чортової яндови, годящий.

— Захаре, матню застібни... відморозиш—баба з двору нажене.

— Гов, Авдійовичу, ти, чи що, громадського бугая пораяєш?

— Відмовився: Параска Мрихина взялась... Я, мовляв, удова, все веселіш. Владай, кажу, в разі приплід...

— Ехха-ха-ха!

— Ги-ги-гии!..

— Панове старики! Як із хмизом?.. Тихшіш!

— В разі, кажу, приплід з'явиться... за кума, значить...

— Тихше! Прохаємо!

Сход почався. Отаман, погладжуючи запітнілу насіку, викрикував прізвища роздатників, димився паром, обдирав мізинцем бурульки з бороди. Ззаду, коло грюкотливих дверей, пара, тиск, голосне сякання.

— На четвер не. можна призначити рубанку! — намагався перекричати отамана Іван Томілін і тер червоні вуха, кособочачи голову в синьому артилерійському кашкеті.

— Чом би?

— Вуха відірвеш, гармаше!

— Ми йому волячі пришиємо.

— В четвер половина хутора по сіно на дільніці збирається. Бач, розсудили!..

— З неділі поїдеш.

— Панове старики!

— Чого там!

— Час добрий!

— Гу-у-у-у!..

— Го-го-го-ооо!..

— Г-а-а-а-а!..

Старий Матвій Кашулін, перегинаючись через хиткий стіл, гнівливо верещав, тикав у бік Томіліна ясеневим рівним костуром.

— Почекаєш з сіном!.. Дарма!.. Як громада... Ти зроду поперек стаєш. Мрлодий, дурень, братіку!.. От! Ач ти!.. От!..,

— Ти сам до старости розуму в сусідів запозичаєш...—Висовуючи голову з задніх лав, безрукий Олекса частив, блимав оком, конвульсійно тіпав дірявою щокою.

Він шість років ворогував із старим Кашуліним за шматок переораної землі. Бив його щрвесни, а землі зайняв у нього Матвій Кошулін з горобину чверть,—заплющившись, переплюнути можна.

— Замовч, корч!

— Шкодую, що далеко— —звідси не дістану, а то б я тебе тикнув, аж червону шмарклю пустив би.

— Ач ти, мать твою, моргун косорукий!..

— Цитьте ви, зчепилися!..

— Геть, на двір, там і заводьтеся. Авжеж.

— Кинь, Олексо, бач старий наївжився, аж папаху на голові ' ворушиться.

— А він що ж...

— Завтра в вухо йому насцищ, а зараз нишкни.

— В холодну їх, котрі бешкетують!..

Отаман вплюснув кулака в. стіл, що аж вереснув.

— Зразу десятських покличу! Мовчать!

Стихаючи, гомін прокотився до задніх лав і вшух.

— У четвер, як розвидниться, виїжджати на рубанку.

— Як ви, панове старики?

-г-4В час добрий!

— Магайбі!

— Нині старих не дуже слухають...

— Дарма, слухатимуть. Хіба управи не знайдемо? Мій Санько, як різнив його, був у бійку кинувся, за груди хапався. Я його відразу шмагонув: "Зараз же заявлю отаманові і дідам, відшмагаємо..." Посмирнішав, ліг мов травиця під водою.

— А ще, панове старики, одержано від станичного отамана наказ. Отаман перевів голос і покрутив головою: стоячий комір мундира, задираючи підборіддя, врізався йомувлшю.— Цієї суботи до станиці молодим на присягу. Щоб на вечір були в станичній управі.

Коло крайнього від дверей вікна Пантелей Прокопович по-журавлиному підгинаючи кульгаву ногу, стояв поруч із

сватом. Мирон Григорович в розхристаному кожусі сидів на підвіконні, мружачи очі, посміхався в гніду бороду. На коротких білявих віях його пушився іней, брунатне велике ряботиння налилося від холоду кров'ю, посіріло. Коло них, переморгуючись, посміхаючись, стояли молодші козаки, а в середині, засунувши назад синьоверху отаманську, з срібним перехрестям, папаху, похитувався на носках одноліток Пан-

телея Прокоповича нестарілий, вічно налитий, мов яблуко-антонівка, рум'янцем Авдійович на окличку "Брех".

/ Служив Авдійович колись у лайб-гвардії Отаманського полку. На службу пішов Синіліним, а повернувся... Брехом.

Він перший з хутора потрапив до Отаманського полку, і дивне сталося з козаком: ріс хлопець, як і всі, змалку не хватало в нього— клепки, а з служби прийшов—і пішло колесом. З першого ж дня, скоро повернувся, почав розказувати дивні історії про службу свою при царському дворі і про свої дивовижні в Петербурзі пригоди. Очманілі слухачі спочатку вірили, роззявивши роти приймали на віру, а потім і виявилось, що брехун Авдійович такий, яких хутір від заснування свого не бачив—з нього одверто сміялись, але він не червонів, спіяманий на потворній своїй брехні (а може й червонів, та за постійним рум'янцем не розібрати), і брехати не кидав. Під старість цілком зваріював. Притиснуть до стінки—образиться, в бійку лізе, а мовчать, посміхаються—горить в небу⁴ вальщині, глуму не помічає.

Був на господарстві путящий і працьовитий козак, робив усе з розумом, де-не-де і з хитринкою, та як заходила розмова про отаманську його службу... тут уже кожне просто руками розводило, присідаючи на землю від реготу, що вивертав нутро.

Авдійович стояв усередині, хитався на розтоптаних в кругляк повстяниках, оглядаючи козаків, що товпилися навколо, говорив поважно й басовито.

— Нині козак зовсім не той. Дрібний козак і нікудишній. Угрій котрого—надвоє переб'єш. Так, словом,—і зневажливо посміхаючись, придавлював повстяником плювок,—мені довелося в станиці Вешенській подивитись на мертві кістяки, ото було козацтво—це так...

— І де ж розкопав їх, Авдійовичу? — спитав голощокий Оникій, штовхаючи ліктем сусіду.

— 'Ти, односуме, не бреши вже заради близького свята.

Зморщив Пантелей Прокопович горбатий ніс і потягнув у вусі сергу.

Він не полюбляв брез?унця.

— Я, брате, зроду не брешу, — з притиском промовив Авдійович і з здивованням оглянув Оникія, що тремтів мов у пропасниці. — А бачцв мертвячі кістки, як будинок ставили мому шурякові. Зачали фундамент класти, відкопали могилу... Отже за старих часів тут коло Дону, коло церкви, і кладовища були.

— Що ж кістяки?—незадоволено спитав Пантелей Прокопович, збираючись іти.

— Ручйна-о,—розвів Авдійович граблясті руки.—Голова— їйбогу, не брешу—як польський казан.

— 'Ти, Авдійовичу, краще розказав би молодим, як ти в Санкт-Петербурзі розбійника спіймав,—запропонував Мирон Григорович і підвівся з підвіконня, запинаючи кожуха.

— Що там розказувати,—заскромничав Авдійович.

— Розкажи!

— Просимо!

— Зроби честь, Авдійовичу!

— Воно, бач, як трапилося,—відкашлявся Авдійович і дістав з шараварів кисета. Всилавши на зігнуту долоню щіпку тютюну, кинув у кисет два аміяки, що випали звідти, обвів слухачів щасливими очима.—З фортеці втік заарештований злочинець. Туди-сюди шукати—немає. Всі власті з ніг збилися.

"Згинув—і край! Вночі викликає мене вартовий офіцер, при ходжу... Та-ак... "Іди, каже, до покоїв їхньої імператорської величності, тебе... сам государ-імператор требує". Я, звичайно сторопів, входжу. Ставку фронт, а він, милостивець, ручкою мене по плечі поляскав і каже: "От що, каже, Іване Авдійо-вичу, втік перший для нашої імперії злочинець. В землю закопайся, а відшукай, інакше, і на очі не з'являйся".—"Слухаю, ваша імператорська величність"—кажу. Та-ак... братця мої, була мені заморока... Взяв я з царської стайні трійку найкращих коней і марш-марш,—Авдійович закурюючи оглянув похнюплені голови слухачів, жвавіючи заgrimів з навислої хмари диму, що обгортала його обличчя: — день жену, ніч жену, аж на третій день під Москвою дігнав. До карети його, лебедика, і тим слідом назад. Приїжджаю опівночі, весь у болоті—прямо йду до самого. Мене це .всякі—різні князі з графами не пускають, а'я йду. Так... Стукаю. "Дозвольте ваша імператорська величність, зайти".—"А це хто такий?— питає.—Це я кажу,—Іван Андрійович Синилін". Знялася гам колотнеча,—чую сам кричить: "Марье Федоровно, Марье Фе-доровно! Вс+авай мерщій, наставляй самовара, Іван Авдійович приїхав!"

Гроном гуркотнув у задніх лавах регіт. Писар, читавши оголошення про худобу, що пропала та приблудилася, спіткнувся на фразі "ліва нога по чиколоток у панчосі". Отаман мов той гусак витягнув шию, розглядаючи натовп, що коливався в реготі.

Авдійович зірвав папаху, суплячись розгублено перебігав очима з одного на другого.

— Стривайте!

— Охо-ха-ха-ха!..

— Ох, сме-е-ертонь-ко!.. '

— Гик-гик-ги-и-гик!..

— Авдійовичу, пес лисий, ох-о-хо!..

— Наставляй само-о-вар!.. Авдійович приїхав! Ну й ну!

Сход почав розходитись. Протяжно безперервно стогнали дощаті промерзлі східці ганку.

На затоптаному коло управи снігу топтались, гріючись у боротьбі, Степан Астахов й високий цибатий козак — власник вітряка-голяндки.

— Через голову мірошника! — радили козаки, що оточували їх.

— Витруси з нього ґрис, Степане!

— Ти попід сили не перехватуй! Ач який догадливий!— гарячився підскакуючи, мов горобець, старий Кашулін і в захопленні не помічав ядерної світлої— крапинки, що соромливо повисла на пипці його сизого носа.

VIII.

Пантелей Прокопович повернувся зі сходу і зразу пройшов у прихатень, кімнату, що він займав із старою. Іллівна ці дні трохи не здужала. На водянисто-пухлому обличчі її відбивалися втома й біль. Вона лежала на високо збитій перині, привалившись спиною до подушки, поставленої сторч. На тупотіння знайомих їй кроків повернула голову з давнішньою, прижитою на її обличчі суворістю, глянула на чоловіка, спинила щогляд на мокрих від подиху кучерах бороди, що тіснили рот Прокоповича, на злежалих влитих в бороду вогких вусах, рухнула ніздрями, але від старого несло морозом, кислим духом кожушини. "Тверезий нині",—подумала і, задоволена, положила на пухлий свій живіт панчохоу з дротинками та не-доплетеною п'яткою.

— Що ж рубанка?

— В четвер вирішили, — розгладив вуса Прокопович.— В четвер зранку, — знову проказав він, сідаючи поруч ліжка на скриню. — Ну, як? Не легшає все?

Обличчя Іллівні тінню обгорнула замкнутість.

— Так само. Стріляє в суглобах, ломить.

— Казав дурній, не лізь у воду восени. Коли знаєш, за хюбою біду—не рипайся!—скапів Прокопович, креслячи по підлозі костуром широкі кола— хіба мало бабів? Будь вони тричі прокляті, твої коноплі: помочила, а тепер... Божже-ж мій, тож-то... Ех!

— Коноплям теж не пропадати. Бабів не було,—Грицько зі своєю орав, Петро з Даркою десь їздили.

Старий, дихаючи на складені долоні рук, нахилився до ліжка:

— Наталка як?

Іллівна пожвавішала, заговорила з помітною тривогою.

— ІЩо робити— не знаю... Недавно знову голосила. Вий-шла я на двір, дивлюсь — двері коморні розхристав хтось. Дай но піду причиню,, думаю. Зайшла, а вона коло просяної засіки стоїть. Я до неї: чого ти, чого, лебідонько? А вона "голова чогось болить, мамуню". Правди ж не доб'єшся.

— Може, хвора?

— Так ні, питала... Або наврочив хто, або з Грицьком чого...

— Він до цієї... не шиється знову часом?

— Що ти старий! Що ти! — перелякано сполошилась Іллівна.—А Степан хіба дурний? Не помічала, ні.

Старий посидів трохи і вийшов. Григорій у своїй світлиці підгострював напилком гачки на нарізному знарядді. Наталка мастила їх розтопленим смальцем, акуратно загортала кожний в окрему ганчірочку. Пантелей Прокопович, шкутильгаючи повз, допитливо глянув на Наталку. На пожовтілих лицях її, як на осінньому листі, чах неясковий рум'янець. Вона помітно схудла за цей місяць, в очах з'явилося щось нове, жалісне. Старий спинився на дверях. "Ех, викохав бабу!" — подумав ще раз, глянувши на схилену над лавою, гладко зачісану, голову Наталчину. Григорій сидів під вікном, шарпаючи напилком, на лобі його чорним сплутаним чубком метлялося волосся.

— Кинь? ік чортовій матері!.. — багровіючи з налетілої люті, гухнув старий і стиснув костура, стримуючи руку. Григорій здригнувся, не розуміючи підвів на батька очі.

— Хотів ось два кінці нагострити тату.

— Покинь, тобі кажуть! На рубанку збирайся!

— Я зараз.

— Прикола у санях жадного немає, а він гаки,—вже сіго-кйніш промовив старий і, потоптавшись коло дверей (очевидно ще щось хотів сказати), вийшов. Решту злови окошив на Петрі. Григорій, оглядаючи кожушок, чув, як батько гримав у дворі:

— Худоба досі непоєна, чого ж ти дивишся; 'такий-ся-кий?.. А це хто стіжок, що під тином розпочав? Кому казав, щоб не займали крайнього стіжка?.. Згодуєте, прокляті, найкраще сіно, *а на весні під оранку чим волів годуватимеш?..

У четвер, годині за дві до світанку Іллівна збудила Дарку,

— Вставай. Час топоти.

Дарка в самій сорочці кинулась до печі. В закутку намацала сірники, запалила.

— Ти швидше вари, — квапив жінку розкуйовджений Петро, закурюючи й кашляючи.

— Наталку он жаліють будити, рутить, безсовісна. Що ж, я надвоє мушу розірватись? — бурчала заспана, сердита спросоння Дарка.

— Піди збуди, — радив Петро.

Наталка встала сама. Накинувши кохту вийшла по кізяки.

— На підпал принеси! — йомандувала старша невістка.

— Докійку пошли по воду, чуєш, Дарко? — ледве пересуваючи по кухні ноги, хрипіла Іллівна.

В кухні пахло свіжими хмелинами, ремінною збруєю, теплом людських тіл. Дарка бігала, човгаючи повстяниками, гримотіла чавунами; під рожевою сорочкою, з закованими по лікті рукавами, трепеталися маленькі груди. Заміжнє життя не вижовтило, не висушило її: висока,-тонка,'гнучка в стані мов верболозина, скидалась вона на дівчину. Вилася в ході, перебираючи плечима, на оклики чоловікові посміхалася, під тонкою крайкою злих губів щільно просвічували дрібні рясні зуби.

— З вечора треба було кізяків накласти. Вони б у печі підсохли, — незадоволено бурчала Іллівна.

— Забула, мамо! Наша біда, — за всіх відповідала Дарка.

Поки зварили — розвиднилось. Пантелей Прокопович, опікаючись рідкою кашею, квапився поснідати. Похмурий Григорій жував поволі, ганяючи понад вилицями грудки жовен. Петро потішався, непомітно для — батька перекривляючи Докійку, що зав'язала від зубного болю щоку.

По хуторі скрипіли полози саней. В сірій світанковій Імлі сунули до Дону підводи, запряжені волами. Григорій з Петром вийшли запрягати. На ході намотуючи м'який шарф — подарунок нареченої женихові, — Григорій ковтав морозяне й сухе повітря. Горловий, повнозвучний крик упустив, про-літаючи над двором, ворон. Чітко в морозяній стані чути шелестіння повільних помахів крил. Петро простежив за льотом,

сказав: "

-т— До тепла, на півдей правиться.

За рожевою, веселою, мов дівоча усмішка, хмаркою майорів у небі тонесенький крайочок місяця.

Проти Мелехівського двору Дін не замерз. По краях зеленкуватий в сніжних переносах міцнів лід, під ним ластилась, пухирилась не захоплена бистриною вода, а подалі від середини, до лівого берега, де з чорнояр'я били джерела, грізна і манлива чорніла ополонка в білих сніжних заїдах; по ній чорним ластовинням пірнали дикі качки, що залишилися зимувати.

Переїзд йшов від майдану.

Пантелей Прокопович, не дочекавшись синів, перший

поїхав старими волами, Петро з Григорієм, відставши, виїхали слідом. Коло узвозу наздогнали Анікушку. Заткнувши в ручицю сокиру з новеньким топорищем, Анікушка, підперезаний зеленим поясом, йшов поруч волів. Жінка його, дрібна хвора молодичка, поганяла воли. Петро ще здалека крикнув:

— Сусіде, ти, либонь, бабу тягнеш з собою?

Смішкуватий Анікушка пританцьовуючи підійшов до саней.

— Везу, везу. Щоб нагрітись.

— Тепла від неї мало, суха надто.

— Вівсом годую, а от не поправляється.

— Нам в одній ділянці хмиз?-г-спитав Григорій, скочивши з своїх саней.

— В одній, коли закурити даси.

— Ти, Анікею, зроду начужинку.

— Крадене та випрохане найсолодше, — підхахикував Анікушка, морщачи голе бабське обличчя усмішкою.

Поїхали rat om. В лісі, завішаному мережаною намороззю, сувора білина. Анікушка їхав передом, ляскаючи, батогом по навислих над дорогою гілках. Сніг, гольчастий і пухкий, падав гронами, засипаючи закутану Анікушчину жінку...

— Не дурій, чорт! — кричала вона обтрушуючись.

— Ти її в кучугуру носом!—гукнув Петро, намагаючись поцілити вола під черево, щоб ходу прискорити. На повороті до Баб'ячих яндол перестріли Степана Астахова. Він гнав розпряжені в ярмі воли до хутора, розмашисто йшов, поскрипуючи підшитими повстяниками. Кучерявий обмерзлий чуб його висів з-під насунутої набакир папахи білим виноградним гроном.

— Гов, Степане, заблудив? — крикнув, рівняючись, Анікушка.

— Заблудив, матері його чорт!.. Об пеньок ударило сани з розкату — полоз надвоє. Довелось вертати, — Степан прикинув стидке слово і пройшов повз Петра, нахабно мружачи з-під довгих вій ясні розбійні очі.

— Сани кинув? — обертаючись крикнув Анікушка.

Степан махнув рукою, ляснув батогом, завертаючи воли,

що пішли цілиною, і провів довгим поглядом Григорія, що виступав за саньми.

Недалеко від першої яндоли Григорій побачив кинуті серед дороги сани, коло саней стояла Оксана. Лівою рукою придержуючи полу дінської шуби, вона дивилася на дорогу, назустріч підводам.

— Оступись, а то наїду. Ух, ти, жінка не моя! — заіржав Анікушка. Оксана посміхаючись посторонилась, присіла на скособочені, без полозу, сани.

. — Он і твоя з тобою сидить.

— Учепилася, як реп'ях у свинячий хвіст, а то б я тебе підвіз.

—> Спасибіньки.

Петро, рівняючись з нею, мельки оглянувся на Григорія, що їхав останній. Той ішов неспокійно посміхаючись; три-вога й чекання прозирали з кожного його поруху.

— Здорова була, сусідко, — привітався Петро, торкаючись рукавицею шапки.

— Хвала богові.

— Обламались, чи що ?

— Обламались, — протягуючи відповіла Оксана, не дивлячись на Петра і встала, повертаючись до Григорія, що підходив.

— Григоре Пантелєєвичу, сказати б .вам треба...

Григорій повернув до неї, сказав Петрові, що їхав далі:

— Наглядай за моїми волами.

— Ну-ну, — масно посміхнувся Петро, заправляючи в рота гіркий від тютюнового диму вус.

Вони стояли одне проти одного, мовчки. Оксана тривожно дивилась по сторонах, переводила вогкі чорні очі на Григорія. Сором і радість палили її лиця, сушили губи. Вона дихала короткими, частими віддихами. '

Сани Анікушки і Петра зникли за брунатним дубовим чагарником. Григорій подивився Оксані просто в вічі, побачив, як спалахнули в них бісики.

— Ну, Грицю, як хоч, жити без тебе не сила мені,—твердо вимовила вона і міцно зціпила зуби, чекаючи відповіді.

Григорій мовчав. Тиша обручем скувала ліс. Дзвеніло у вухах від скляної порожнечі. Притертий полозами глянець дороги, сіре лахміття неба, ліс німий, смертно сонний... Раптовий кликотливий і близький кряк крука наче збудив Григорія з недовгої дрімоти. Він підвів голову, побачив: Боронений в чорній просині пір'я птах, підібгавши ноги, в беззвучному льоті прощально махає крилами. Несподівано для Самого себе Григорій сказав:

— Тепло буде. В теплу сторону летить, — і, стєнувшись, хрипко засміявся...—Ну... — він злодійкувато повів низько спущеними зіницями сп'янілих очей і рвучко притягнув до себе Оксану.

1

Прасол.

2

Що служив в одному полку, однополчанин.

(

3

I

В кінці жовтня, в неділю, поїхав Хведот Бодовськів до станції.

4

Казенні десятини.

5

Зима лягла не зразу. Після Покрови розтанув сніг-перво-зимок і товар знову вигнали на пашу. За тиждень повівав південний вітер, теплішало, відходила земля, яскраво доцвітала в степу пізня мшиста зелень.

Відлига держалася до Михайла, потім тиснув мороз, навіяло снігу; щодень холод дужчав, підсипало ще на чверть снігу, і на кинутих наддінських городах, через занесені доверху тини, дівочою прошивною мережкою лягли петлисті стежки заячих слідів. Вулиці побезлюділи.

Верствувався над хутором кізяковий дим, коло купок насипаного обіч дороги попелу закрумкали налетілі до оселі граки. Сизою вицвілою стрічкою закривилась хутором санна рівень зимової дороги.

На майдані зібрався одного разу сход. Заходила дільба та рубання хворосту. Стояли коло ґанку управи в кожухах та шубах, поскрипуючи повстяниками. Холод загнав до управи. За столом, з боку отамана та писаря, посідали

IX.

Ввечорі в зизуватої Ликерки на Штокмановій половині збирався різний народ: приходив Христоня, з млина Валет, в накинутому на плечі засмальцованому піджаку, скалозуб Давидка, що вже три місяці байдикував, машиніст Котляров, Іван Олексійович, зрідка навертався Пилипко-чоботар, і постійним гостем був Мишка Кошовий, молодий козак, що ще не ходив на дійсну.

Різалися спочатку в підкидного дурня, потім якось непомітно підсунув Штокман книжечку Некрасова. Почали читати вголос — сподобалось. Перейшли на Нікітіна, а близько Різдва запропонував Штокман прочитати, затріпаний зала-паний, без палітурок, зошит. Кошовий, що скінчив був колись церковну школу і читав їм уголос, зневажливо оглянув заяложений зошит. <

— З нього локші нарізати, дуже жирна.

Христоня гучно зареготав, сліпучо виблиснув посмішкою Давидка, але Штокман, переcheкавши загальний сміх, сказав:

— Почитай, Михасю. Це про козаків. Цікава.

Кошовий, звисивши над столом золотистого чуба, роздільно прочитав:

— Коротка історія донського козацтва, — і оглянув усіх, вижидально мружачись.

— Читай, — наказав Іван Олексійович.

Гортали три вечори. Про Пугачова, про вільне життя, про Стеньку Разіна і Василя Булавіна.

Дійшли і до крайніх часів. Приступно і в'їдливо невідомий автор висміював убоге козаچه життя, глузував з порядків і управління, з царської влади і з самого козацтва,

що найнялось до монархів в опричники. Захвилювались. Засперечались. Загудів Христоня, підпираючи головою стелю. Штокман сидів коло дверей, кутив з кістяного з кільцями мундштука, сміявся самими очима.

— Правильно! Справедливо!—бухав Христоня.

— Ми самі винні, довели до такого сорому козаків, — розгублено розводив руками Кошовий і морщив гарне темнооке обличчя.

Був він кремезний, однаково широкий в плечах і стегнах, від того здавався квадратним: на чавунно-міцному стояні сиділа дебела, в цегляному рум'янці шия і дивно виглядала на цій шиї гарно посаджена невелика голова з жіночим обрисом матових лиць, з маленьким упертим ротом і темними очима під золотистою брилою кучерявого волосся. Машиніст Іван Олексійович, високий маслакуватий козак, сперечався запекло. Всмоктались і проросли крізь кожен клітинку його кістяного тіла козацькі традиції. Він оступався за козаками, нападаючи на Христоню, виблискуючи опуклими круглими очима.

— Ти змужичиця, Христане, не сперечайся, що там... В тобі козачої крові на відро — погана крапля. Мати тебе з воронізьким яєшником прижила.

— Дурень ти!.. Ёх, дурень, брате, — басив Христоня.— Я за правду обстоюю.

— Яв Отаманському полку не служив, — яхидничав Іван Олексійович:—це в Отаманському, що дядько, то й дурень...

— І в армійських трапляються такі, що не провернеш.

— Мовчи вже, мужик!

— А мужики не люди хіба?

— Так вони й є мужики, з лика роблені, хмизом склячені.

— Я, братіку, як у Петербурзі служив—усяких бачив. Була ото, така оказія,—говорив Христоня,—несли ми варту царського палацу, в покоях години відбували і знадвору. Знадвору попід стіною верхи їздили: двоє туди, двоє сюди. Зустрінуться питають: "Все спокійно? Немає ніяких заколотів?"— "Немає нічого", — і роз'їжджаються, а щоб пристати поговорити, аж ніяк. Знов же й з лиця підбирали: становлять значить, на дверях двох, так підганяють, щоб подібні один до одного були. Чорні, так чорні стоять, а біляві, так біляві. Не то, що волосся, а щоб і з обличчя були схожі. Мені, ото одного разу цилюрник бороду фарбував через оці самі дурниці. Припало в парі стояти з Никифором Мещеряковим, — був такий козачок у нашій сотні Тепекінської станиці,— а від, диявол, якоїсь гнідої масти. Чума його знає, що за скроні, либонь, аж полум'ям пойняті. Туди-сюди, значить, немає такої масти в сотнях; мені сотник Баркин ото й каже: "Іди до цилюрні, щоб миттю підмалювали бороду й вуса". Приходжу, ну і пофарбували... Я як глянув у дзеркало, аж серце захолинуло: горю! Чисто горю, і край! Візьму бороду в жменю, либонь аж пальцям гаряче.

— О!..

— Ну, Омеля! поніс без коліс. Про що почав гомоніти?— перепинив Іван Олексійович.

— Про нарід, ось про що.

— Ну, і розкажуй. А то про бороду свою, на який вона кляп нам знадобилася.

— Отож я й кажу... Припало раз верхи вартувати. їдемо такеньки з товаришем, а з-за рогу студенти вихопилися. Хмара-хмарою! Побачили нас, як ревнуть: "Га-а-а-а-а!" *Га ще раз: "Га-а-а-а!"... Не встигли ото ми й стямитися, оточили. "Ви, чого, козаки, їздите?" Я й кажу: "Несемо каравул, а ти повіддя кинь, не хапай!" — і за шаблю. А він і каже: "Ти, станичнику, не сумнівайся, я сам Калц'янської станиці рожде-нець, а тут науку проходжу в ніверси... ніворситуті, чи як там. Тут ми рушаємо далі, а один носатий з партманета виймає десятку й каже: "Випейте, козаки, за здоров'я мого покійного тата". Дав нам десятку і Дістав з торбини патрета: "Ось, каже, татове обличчя, візьміть на добрий спогад". Ну, ми взяли, ніяково не взяти, а студенти відійшли і знову "Га-а-а-а". По тому й попрямували до Невського проспекту. З задніх воріт палацу сотник з чотою біжать до нас. Підскочив: "Що таке? Я? значить, кажу: "Студенти оточили й розмову почали, а ми за статутом хотіли їх в шаблі, а потім, як вони Звільнили нас, ми від'їхали, значить". Змінили нас, ми вахмістрові й кажемо: "От Луковичу, заробили ми, значить, десять карбованців і мусимо їх пропити за упокой душі оцього діда" — і показуємо партрета. Вахліістер увечорі приніс горілки, і гуляли ми два дні, а опісля й виявився підступ: студент цей, стерво носате, замість тата й дав нам пар-трет головного баламута німецького роду. А я ж віри поймав, над ліжком для пам'яті повісив, бачу — борода сива на патреті і з себе підходящий чолов'яга, щось ніби з купців, а сотник, значить, доглянув, та й питає: "Звідкіль узяв цього патрета, такий-сякий?" "Так і так", кажу. Він і почав чехвостити і під вилицю, та й ще, значить, раз. — "Знаєш, кричить, що це—отаман їхній Карла..." от забув прізвище. Е, та як його, дай бог пам'яті...

— Карл Маркс? — підказав Штокман, нітячись в усмішці.

— Атож!.. Він самий, Карла Марс... — зрадів Христоня,— ач, підвів під ман'астир, матір його об пеньок! Іншим часом так до нас у каравулку й цісаревич Олексій прибігає зі своїми навчителями. Адже могли вздріти,—що було б?

— А ти все мужиків хвалиш. Ач, як тебе підкували,— підсміювався Іван Олексійович.

— Зате десятку пропили. Хоч за Карлу за бородатого пили, а пили.

— За нього слід випити, — посміхнувся Штокман і пограв кільцями кістяного обкуреного мундштука.

— Що ж він навершив доброго? — спитав Кошевий.

— Іншим разом розповім, а сьогодні пізно,—ляснув Штокман долонею, вибиваючи з мундштука потухлий недопалок.

У завалюсі Ликерки зизуватої після довгого відсіву й відбору утворилось ядро чоловіка в десять козаків. Штокман був осереддям, вперто прямував він до одному йому відомої мети. Точив, мов хробак деревину, нехитрі поняття і навички, навівав до існуючого ладу огиду і ненависть. Спочатку натикався на холодну крицю недовір'я але не відходив, а прогризав...

Поклав хробачка невдоволення. І хто б знав про те, що через чотири роки

випростається з спорохнілої лялечки цього хробачка міцний і живучий зародок?

Х.

На пологістому пісочаному лівобережжі, над Доном, лежить станиця Вешенська, найстаріша з верхових Дінських станиць, перенесена з місця зруйнованої за Петра І Чиги* нацької станиці, перейменована в Вешенську. Віхою була колись на великому водяному шляху Вороніж—Озів.

Проти станиці вигинається Дін кабаржиною татарського сагайдака, круто завертає праворуч і над хутором Базки знову величаво прямиться, несе зеленкуваті, що світяться блакиттю, води над крейдяними відногами правобережних гір, повз суцільні на правому боці хутори, повз рідкі на лівому боці станиці, до моря, до синього Озівського.

Проти Усть-Хоперської рідниться з Хопром, проти Усть-Медведицької — з Медведицею, а нижче стікає пишноводий в буйному цвітінні заселених хуторів і станиць.

Вешенська вся в розсипі жовтих пісків. Невесела, пліху-вата, без садків станиця. На майдані старий посірілий від часу собор, шість вулиць розкладені вздовж Дону, за водою. Там, де Дін вигинаючись відходить від станиці до Базків, рукавом у березняку тополевого відходить озеро, завширшки як Дін під мілководдя. Край озера кінчається й станиця. На маленькому майдані, зарослому ігристо-золотими колючками,— Друга церква, зелені бані, зелений дах, — під колір зеленим тополям, що розрослися по той бік озера.

А на північ за станицею шафранний розлив пісків, чахла посадка сосняку, яндоли, налиті рожевою від червоноглин-ного ґрунту водою. І серед пісочаної повіді, в далекій розсипі зернястих пісків де-не-де острови хуторів, левад, руда щетина та Дів.

На майдані, проти старої церкви, в неділю у грудні — чорний півтисячний натовп молодих козаків з усієї станиці. В церкві кінчалася обідня, задзвонили до "достойно". Старший урядник — бравий пристарілий козарлюга з нашивками за поверхстрокову службу—скомандував "Шикуватись". Гомінкий натовп розтікся і вишикувався на дві довгі, нерівні шерехи. Вздовж шерех'забігали урядники, вирівнюючи хви-лясто-зламні лави.

— Ряди-и,:—затягнув урядник і, зробивши рукою непевний жест, кинув: — здвій!..

За огорожі пройшов отаман, вдягнений за формою, і в новісінькій офіцерській шинелі, в передзвоні острогів, слідом за ним—військовий пристав..

Григорій Мелехов стояв поруч з Коршуцовим Митьком, переговорювалися півголосом.

— Чобіт ногу муляє, терпцю немає.

— Терпи, отаманом будеш. Зараз поведуть.

Наче підтверджуючи, старший урядник, задкуючи крутнувся на підборах.

— Праворуч!

"Гук-гук", — чітко зробили п'ятсот пар взутих ніг.

— Ліве плече вперед, кро-ком руш!

Колона врізалась у розчинену фіртку церковної огорожі, замиготіли зірвані з голів папахи, до самої бані налилась церква стукотом кроків.

Григорій стояв не дослухаючись до слів присяги, яку читав священник. Він вдивлявся в обличчя Митька, той морщився від болю і переставляв скуту чоботом ногу. Піднесена рука Григорія затерпла, в голові врозпаш буяла чадна метушня думок. Підходив до хреста й цілуючи заслинене багатьма ротами вогке срібло, думав про Оксану, про жінку. Мов виблиск зігзагуватої блискавки перекраєв думки короткий спогад: ліс, бурі стовбури дерев в білому пишному одязі, мов у чепурній срібній шлей; вогкий гарячий блиск чорних, з-під пухової хустки, Оксаниних очей.

Вийшли на майдан. Знову вишикувались. Урядник висякавшись і непомітно витираючи пальці об підшивку мундира, почав промову:

— Тепера ви вже не діти, а козаки. Присягнули й повинні знати собі, що й до чого. Тепера ви позростали в козаків і повинні ви чести своєї пильнувати, батьків-матерів слухати і все таке інше. Були хлопчаки—витівали всяке, мабуть на дорогу колоди тягали, а після цього мусите подумати про дальшу службу. Он через рік іти вам на дійсну—'тут урядник висякався знову, обтрисив долоню і, натягуючи на руку пишну, кролячого пуху рукавицю, закінчив: — і повинні ваші батьки подбати про справу. Щоб коня муштрового придбати, ну і взагалі... А тепер з богом, молодці, по домах!

Григорій з Митьком дочекались коло мосту хуторських хлопців, разом рушили в дорогу. Ішли понад Доном. Над хутором Базки танув дим з бовдурів, тонко видзвонював дзвін. Митько шкутильгав позад усіх, спираючись на сукуватий виламаний кілок.

— Розбуйся, — порадив один з хлопців.

— Ногу обморожу, — відстаючи, завагався Митько.

— В панчосі підеш.

Митько сів на сніг, з зусиллям стягнув з ноги чобіт. Пішов, припадаючи на роззуту ногу. На крихкому снігу дороги виразно печатався слід плетеної ключкою товстої панчохи.

— Якою дорогою підемо? — спитав низенький опецькуватий Олекса Бешняк.

— Понад Доном, — за всіх відповів Григорій.

Ішли переговорюючись, штовхаючи один одного з дороги. Змовившись валяли в кучугуру кожного і душили, навалюючись купою. Між Базками і Громківським хутором Митько перший побачив вовка, що перебирався через Дон.

— Хлопці, сіроманець, — он-он!.. Тю!

— А лю-лю-лю-лю-лю!..

— Ух!

Вовк ліниво, переваги-ваги пробіг кілька сажнів і став боком, недалеко від того берега.

— Узи його!..

— Га!..

— Тю, проклятий!..

— Дмитре, це він на тебе дивується, що ти в панчосі. ідеш.

— Ач, стоїть боком, ожерелок не дозволяє.

— Він в'язи не скрутить.

'— Диви, диви, пішов!..

Сірий, мов виточений з самородного каменя, стояв звір, кілком витягнувши хвіст. Потім квапливо скакнув убік і потюпав у тали, що лямували берег.

Смеркало, коли дістались до хутора. Григорій льодом дійшов до свого завулка, зійшов до ворітець. У дворі стояли кинуті сани, на купі хмизу, наваленого коло тину, цвірінькали горобці. Душило житлом, припаленою сажею, парним запахом обори.

Сходячи на ґанок, Григорій глянув у вікно.

Тьмяно жовтида кухню висяча лампа, в просвіті стояв Петро, спиною до вікна. Григорій пообмітав чоботи віником, увійшов у хмарі пари до кухні.

— От і я. Ну, здорові були.

— Швидко ти. Мабуть прохолонув? — відкликнувся метушливо й поквапливо Петро.

Пантелей Прокопович сидів, спершись на коліна, схиливши голову. Дарка ганяла ногою дзизкуче колесо прядки. Наталка стояла коло столу, до Григорія спиною, не повертаючись. Кинувши по кухні оком, Григорій спинив погляд на Нетрі. По обличчі його, безпокійно вижидальному, зрозумів, що щось трапилось.

— Присягнув ?

— Еге!

Григорій роздягався поволі, виграючи час, швидко перебираючи в думках можливі причини цієї тиші та холоднуватої зустрічі.

Із світлиці вийшла Іллівна, і на її обличчі лежав відбиток якогось збентеження.

"Наталка", — подумав Григорій, сідаючи на лаві поруч батька.

— Збери йому повечеряти, — звертаючись до Дарки показала мати очима на Григорія.

Дарка обірвала пісню прядки і пішла до печі, невловимо поводячи плечима і всім своїм тонким, не баб'ячим станом.¹ В кухні запала тиша. Коло підземки 1) посапуючи грілася коза з козеням.

Григорій, сьорбаючи борщ, зрідка поглядав на Наталку, зле обличчя її не бачив: вона сиділа до нього боком, низько схиливши голову над прутами для плетіння. Пантелей Прок-пович перший не стерпів загальної мовчанки, кашлянувши скрипуче й роблено, сказав:

— Наталка он збирається йти.

Григорій збирав хлібною галкою крихти, мовчав.

— Це через що? — спитав батько, помітно здригаючи нижньою губою (перша ознака недалекого вибуху люті).

— Не знаю, через що, — примружив Григорій очі, і відсунувши миску встав христячись.

— А я знаю... — підвищив голос батько.

— Не кричи, не кричи, — встряла Іллівна. ,

— А я знаю через що!..

— Ну, тут бучу збивати нема чого, — Петро відсунувся від вікна на середину кімнати. Тут справа полюбовна, хоче — живе, а не хоче — іди собі з богом.

— Я її не суджу. Хоч і соромно і перед богом гріх, а я не суджу: не на ній вина, а от на цьому сучому синові... — показав Пантелей Прокопович на Грицька, що притулився до пічки.

— Кому я винний?

— Ти не.знаєш за собою?.. Не знаєш, чортяко?..

— Не знаю.

Пантелей Прокопович скочив, перекинувши ослін і щільно підійшов до Григорія. Наталка випустила панчошу, дзенькнув вискочивши пруток: на звук .стрибнуло з печі кошеня, збочивши голову, зігнутою лапкою штовхнуло клубок і покотило його до скрині.

— Я тобі от що скажу, — почав старий стримано і роздільно,— не будеш з Наталкою жити — йди з двору світ за очі. От моє слово. Йди, світ за очі,—знову проказав він звичайним спокійним голосом і відійшов, підняв ослона.

Докійка сиділа на ліжку, зиркала круглими переляканими очима.

— Я вам, тату, не у гнів скажу, — голос у Григорія був дзеренчливо глухий, — не я женився, а ви мене женили. А за Наталкою я не тягнуся. Хоче хай іде до батька.

— Іди й ти звідси.

— І піду.

— І йди к чортовій матері!..

— Піду, піду, не квапся, — тягнув Григорій за рукав кинутий на ліжку кожушок, роздуваючи ніздрі, тремтячи в такій самій гарячій злості, як і батько.

Одна, заправлена турецькою приміткою, текла в них кров; і надиво були вони подібні під цю хвилю.

— Куди ти пі-де-е-ш? — застогнала Іллівна, хапаючи Григорія за руку, та він силою відштовхнув матір і на льоту підхопив папаху, що впала з ліжка.

— Хай іде, пес поблудний. Хай, будь він проклятий. Іди, йди, забирайся!.. — гримав старий, навстіж відчиняючи двері.

Григорій вискочив до сіней, і останнє, що він чув — Натал-чин плач уголос. '

Морозна обгортала хутір ніч. З чорного неба падала ігли-ста пороша, на Доні розкотисто-гарматними пострілами тріскався лід. Григорій вибіг за ворота задихаючись. На тім кутку хутора різноголосно гавкали собаки, порешетена жовтими вогниками,' курилася темрява.

Безцільно подався Григорій вулицею. У вікнах Степано-вого будинку алмазно поблискувала чорнота.

— Гри-цю! — розлігся від воріт тужливий Наталчин вигук.

"Пропади ти, осоружна!" — скриготнув зубами Григорій, прискорюючи кроки.

— Грицю, вернися!

В перший завулок скерував Грицько п'яні свої кроки, востаннє почув приглушений

віддалю гіркий оклик:

— Грицуню, рідний!..

Швидко перейшов майдан, на розвилку доріг спинився, перебираючи в думках прізвища знайомих хлопців, у кого можна було б переночувати.

Спинився на Михайлі Кошовому. Жив той на відшибі, під самою горою; мати, сам Михайло та сестра дівчина—вся родина. Ввійшов у двір, постукав у малесеньке віконце саманної хати.

— Хто такий?

— Михайло вдома?

— Вдома. А це хто?

— Це я, Грицько Мелехов.

За хвилину, відірваний від першого солодкого сну, Михайло відчинив двері.

— Ти, Грицю?

— Я.

— Чого ти ночами?

— Пустити до хати, там поговоримо.

В сінях Григорій схопив Михайла за лікоть, злостячись на себе за те, що бракувало потрібних слів, прошепотів:

— Яв тебе заночую... З своїми полаявся... В тебе як, тісно?.. Ну, та я денебудь.

— Місце знайдеться, прохось. За що ви зчепились?

— Е, брат... потім... Де тут двері у вас? Не бачу.

Григорієві постелили на лаві. Ліг, з головою вкутуючись

кожушkom, щоб не чути шепотіння Михайлової матері, ЩО спала на одному ліжку з дочкою.

"Як тепер вдома? Піде Наталка, чи ні? Ну, по-новому стелється життя. Куди притулитись?" — І швидко підказувала думка: "Покличу завтра Оксану, підемо з нею на Кубань, подалі звідси... Далеко... далеко..."

Упливали перед заплученими очима Григорія степові гребені,, хутори, станиці, ніколи раніш не бачені, чужі серцеві. А за валами гребнів, за сірою дорогою — казкою голуба привітна країна і Оксанине, в пізньому буйному цвітінні, кохання на придачу.

Заснув зворушений тим невідомим, що насувалося. Перед сном даремно намагався пригадати щось гнітюче в думках, не спіймане. Ішли у півсні думки плавко і рівно, мов баркас за водою, і раптом натикались на щось, ніби на мілину; моторошно ставало, не по собі; ворочався, вився в догадках. "Що ж? що таке поперек дороги?"

А ранком прокинувся і згадав: "Служба! Куди ж ми підемо з Оксаною? Навесні до таборів, а восейи на службу... От вона зачепа".

Поснідав і викликав Михайла в сіни.

— Піди, Мишко, до Астахових. Перекажи Оксані, щоб, як завечеріє, вийшла до вітряка.

— А Степан? — зам'явся було Михайло.

— Вигадай ніби за ділом.

- Піду.
- Іди. Мовляв, неодмінно, хай вийде.
- Та гаразд.

Увечорі сидів під вітряком, кутив у рукав. За вітряком, у сухому кукурудзяному бадиллі спотикаючись, сичав вітер. На прип'ятих крилах лопотіло обірване полотно. Здавалося Григорію, ніби над ним кружляє, ляскаючи крилами, й не може полетіти великий птах. Від цього було неприємно й страшнувато. Оксана не йшла. На заході в фіялковій тьмяній позолоті лежало сонце, зі сходу дужчаючи бистрив вітер і надходила, переганяючи застряглий у вербах місяць, темрява. Руде, в синіх затьоках, трупно чорніло над вітряком небо, над хутором рештки метушливого денного гомону.

Григорій викутив поспіль три цигарки, сунув у прим'ятий сніг останній недокурочок, оглянувся в злісній тузі. Приталі прослідки від вітряка до хутора дьогтярно чорніли. Від хутора нікого не видно. Григорій підвівся, хруснув плечима, потягнувся і пішов на вогонь, що зазивно миготів у віконці Михайлової хати. Підходив до двору, насвистуючи крізь зуби і мало не стикнувся з Оксаною. Бігла, очевидно, або квапливо йшла; задихалась, і пахло від свіжого нахолоділого рота чи то вітром, чи то далеким, ледве чутним запахом свіжого степового сіна.

- 1 Занудився з чекання, думав не прийдеш.
- Степана насилу вирядила...
- Ти мене заморозила, окаянна баба.
- Я гаряча, погрію, — відкинула бланені поли дінської козушанки, обвилась навколо Григорія мов хміль навколо дуба.
- Чого кликав?
- Стривай, прийми руку... Тут люди ходять.
- Зі своїми чи що полаявся?
- Покинув. Добу вже в Михайла... Живу неначе прибудний собака.
- Як же ти тепер? — Оксана розняла руки, що пригортала Григорія і мерзлякувато запахла поли козушанки.— Відійдім, Грицю, під тин. Що ж так серед дороги?

Відійшли. Григорій, розметавши кучугуру, притулився до промерзлого трісучого тину спиною.

- Не знаєш, пішла, до своїх Наталка?
- Не знаю... Піде, мабуть. А то тут житиме?

Григорій просунув змерзлу Оксанину руку собі в рукав; стискаючи пальцями вузьку її п'ясть, спитав:

- Як же будемо?
- Я, любенький, не знаю. Як ти, так і я.
- Кинеш Степана?
- І не охну. Хоч зараз.
- Деся наймемось обоє, будемо жити.
- Хоч до товару з тобою, Грицю... Аби з и.обрю...

Постояли, гріючись спільним теплом. Григо 'й не хотів іти,

стояв повернувши голову до вітру поводячи ніздрями, не підносячи сплюснених вії. Оксана, ткнувшись обличчям йому під пахву, дихала таким рідким п'яним запахом його поту, на губах її, порочуо-жадібних, захована від очей Григорія, тремтіла радісна, налята справдженням щастям усмішка.

— Завтра вдамся до Мохова; може, в нього наймусь, — промовив Григорій, перехоплюючи вище запітнілу в пальцях п'ясть Океанічної руки. Оксана промовчала. Не підняла голову. Недавню усмішку з губ її мов вітер злизав, у розширених очах зацькованим звірятком томила туга й переляк. "Сказати чи не сказати"?—думала вона, згадавши про свою вагітність. "Треба сказати", вирішила та зараз же, здригнувшись з переляку відігнали страшну думку. Жіночим своїм чуттям вгадала, що не час про це говорити, зрозуміла, що можна навіки втратити Григорія і, непевна від кого з двох понесла дитину, що ворухнулася під серцем, покривила душею — не сказала.

— Що здригнулась? Змерзла? — спитав Григорій, кутаючи и полою кожуха.

— Змерзла трошки... Йти треба, Грицю. Прийде Степан, кинеться, а мене немає.

— Він куди пішов?

— Насилу випроводила до Оникія в карти гуляти.

Розійшлись. На губах у Григорія залишився хвилюючий запах її вуст, що пахли чи то зимовим вітром, чи то далеким ледве чутким запахом степового, покропленого травневим дощем сіна. /

Оксана звернула в провулок, пригинаючись, майже побігла. Проти чийогось колодязя, там, де худоба змісила осіннє болото, якомсь спіткнулася, ковзнувши ногою по обмерзлій грудці і, відчувши гострий біль у животі, схопилась за тин. Біль стих, а в боці щось живе, перевертаючись, штовхнуло гнівно і міцно, кілька разів уряд.

XI.

Ранком Григорій пішов до Мохова додому. Сергій Платонович прийшов з крамниці к чаю. Сидів з Атьопіним в їдальні, виклеєній дорогими, під дуб, шпалерами, цідив міцний бордовий чай. Григорій у передпокої поклав шапку, увійшов до їдальні.

— Я до вас, Сергію Платоновичу.

— А, Пантелея Мелехова синок, —здається?

— Його.

— Тобі чого?

— Хотів просити, чи не візьмете в наймити?

Григорій повернув голову на скрип дверей. Із залі вийшов зі складеною вчетверо газетою молодий офіцер в' зеленому кителі, з наплічниками сотника. Григорій упізнав того офіцера, якого перегнав торік конем Митько Коршунов.

Підсовуючи офіцерові стільця, Сергій Платонович спитав:

— Що, хіба збіднів батько, що сина наймає?

— Яз ним не живу. *

— Відрізнівся?

— Так.

— З радістю взяв би, знаю вашу родину, працьовитий народ, та місця в мене немає.

— В чому справа? — дпитав сотник, сідаючи до столу й поглядаючи на Григорія.

— Наймається. хлопець.

— Коло коней можеш ходити? Правиш добре дишльовим запрягом? — спитав сотник, помішуючи ложкою в шклянцк

— Можу. Своїх коней шестеро держали.

— Мені потрібний кучер. А умови твої?

— Я не дорого прошу...

. — В такому разі приходь завтра до батька в маєток Знаєш, де маєток Листицького Миколи Олексійовича?

— Так точно, знаю.

— Звідси верстов дванадцять. Приходь завтра зранку, погодишся там.

Григорій потоптався на місці і, вже держачись за дверну клямку, сказав:

— Мені б на часинку, ваше благородіє сказати вам...

Сотник вийшов слідом за Григорієм у півтемний коридор.

Крізь магові віденські шибки з тераси скупю сочилося рожеве світло.

— В чім річ?

— Я не сам... — Григорій зашарився: — зі мною баба. Може, і їй місце яке знайдеться?

— Жінка? — спитав сотник, посміхаючись, підводячи рожеві від світла брови.

— Чужа жінка...

— А, он як. Ну, що ж, влаштуємо і її чорною куховаркою. А чоловік її де?

— Тут, хутірський.

— Ти, що ж, вимкнув у чоловіка жінку?

— Сама приبلудилась.

— Романтична історія. Ну, гаразд, приходь завтра. Іди собі.

Григорій прийшов до Ягідного — маєтку Листницьких — годині о восьмій вранці. У широкій балці мостилося велике подвір'я, обмуроване цегляним облупленим муром. На подвір'ї нескладно розкидались будівлі: флігель під черепичним дахом, з черепичною цифрою ' посередині—1910, — челядня, лазня, стайня, пташник і коровник, довга комора, каретник. Будинок великий, старий, обгороджений з боку двору палісадом, ховався в садку. За будинком сірим' муром стояли оголені тополі і верби левади; в брунатних шапках покинутих гайворонячих гнізд.

Григорія зустріла за двором зграя кримських чорних хортів. Стара крива хортиця, з слезливим старечим поглядом, перша обнюхала Григорія, пішла слідом, похнюпивши суху голову. В челядні куховарка лаялась з молоденькою ластатою покоївкою. В тютюновому димі, наче в ішку, сидів коло порогу старий, губастий чоловігяга. Григорія покоївка провела в будинок. У передпокої смерділо псятиною й непросохлими звірячими шкурками. На столі валялося чехло на дубельтівку, і ягдташ з пошарпаними зеленими шовковими⁴ китицями.

— Панич кличе до себе, — виглянула з бокових дверей покоївка.

Григорій боязко оглянув свої брудні чоботи, ступив у двері.

На ліжку під вікном лежав сотник; на ковдрі коробка з гільзами й тютюн. Набивши цигарку, сотник застібнув комір білої сорочки, сказав:

— Рано ти. Почекай, зараз батько прийде.

Григорій став коло дверей. За хвилину по скрипучій підлозі передпокою хтось зачовгав. Густий низький бас спитав у дверну щілину:

— Не спиш, Євгене?

— Заходьте.

Увійшов старий в чорних кавказьких бурках. Григорій глянув на нього збоку, і перше, що йому впало в око — це тонкий, покривлений ніс і білі, під носом жовті від курева, широкі півдуги вусів. Старий був саженного зросту, плечастий і худорлявий. На ньому в'яло обвисав довгий, з верблюжого сукна сурдут, комір його зашморгом обхоплював, брунатну в зморшках шию. Близько до перенісся сиділи вицвілі очі.

— Ось, тату, кучер, якого я вам рекомендую,—хлопець з гарної родини.

— Чий це? — бухнув старий гуркотом гучлив'ого голосу.

— Мелехова.

— Якого Мелехова? %

— Пантелея Мелехова син.

— Прокопа знаю, разом служили. Пантелея знаю. Кривий такий з черкесів?

— Так точно, кривий,—тягнувся Григорій струною.

Він пам'ятав оповідання батька про відстановленого генерала Листницького, героя русько-турецької війни.

— 'Чому наймаєшся? — гуркотіло зверху.

— Не живу з батьком, ваше превосходительство.

— Який же з тебе буде козак, коли в наймах тягаєшся? Батько, відрізняючи тебе хіба нічого не дав?

— Так точно, ваше превосходительство, не дав.

— Тоді інша справа. Ти з жінкою наймаєшся?

Сотник різко скрипнув ліжком. Грицько повів очима, по1 бачив — сотник підморгує, дьоргає головою.

— Так точно, ваше превосходительство.

— Без ніяких превосходительств. Не люблю. Платня вісім карбованців на/місяць. Це обом. Жінка варитиме, челяді та сезонним наймитам. Згоден?

— Так точно.

— Щоб був у маєтку завтра ж. Займеш у челядні ту половину, де жив попередній кучер.

— Як ваше вчорашнє полювання, — спитав син у старого і спустив на килим вузькі волохаті ступні ніг.

— Вигнали з Гремлячої долинки лиса, гонили до лісу, старий попався, обманув псів.

— Казбек усе кульгає?

— В нього, як виявилось, звих. Ти швидше, Євгене, сніданок холоне.

Старий повернувся до Григорія, клацнув сухими кістлявими пальцями.

— Кроком руш! Завтра о восьмій щоб був тут.

Григорій вийшов за ворота. Під затиллям комори хорти грілися на підсохлій від снігу землі. Стара хортиця із старечим поглядом потюпала до Григорія, обнюхала його ззаду і проводила до першої балки, понуро звівши голову, ступаючи крок-у-крок. Потім повернулася.

XII.

Оксана упоралась рано, загребла жар, затулила каглу і перемивши посуд, виглянула у віконце, що гляділо на двір. Степан стояв біля спалів, складених костром під тином, що до Мелехівського двору. В кутку твердих губів його висіла погасла цигарка. Він вибрав з костра підходящу соху. Лівий ріжок комори завалився, треба було поставити дві міцні сохи і вкрити очеретом.

З ранку на верхівках Оксаниних вилиць — рум'янець, в молодому блисківі очі. Впала переміна Степанові в око, снідаючи спитав:

, — Ти чого?

— А що я?—спалахнула Оксана.

— Виблискуєш, наче олією намащена.

— Від печі гаряче... в голову кинулось, — і відвернувшись, очима злодійкувато шмигнула у вікно, чи не йде, часом, Михайла Кошового сестра.

Та прийшла тільки смерком. Вимучена чеканням, Оксана стрепенулася.

— Ти до мене, Марійко?

— Вийди на часінку.

Степан перед скалкою дзеркала, вмащеного у вибілену грудину печі, зачісував чуба, гладив куцим, кістяним, з волячого рогу гребінцем каштанові вуса.

Оксана боязко поглянула в бік чоловіка.

— Ти мов би кудись збираєшся?

Степан відповів не зразу, положив гребінця в кишеню шаровар, узяв з печурки колоду карт і кисета.

— До Оникія піду, посиджу трошки.

— І коли ти находишся? Викоренили карти: що ніч, то їм гра. До півнів просиджують.

— Ну, годі. Чули.

— Знову в очко гратимеш?

— Відчепись, Оксанко. Он людина чекає, йди.

Оксана боком вийшла до сіней. Коло входу зустріла її посмішкою рум'яна, в засіві ластовиння Марійка.

— Прийшов Грицько.

— Ну?

* — Переказував, щоб, як посутеніє, йшла до нас.

Оксана, хапаючи Марійчину руку, тіснила її до дверей.

— Тихше, тихше, голубонько. Що ж він, Марійко? Може, ще чого велів сказати?

— Каже, щоб забрала своє, що піднесеш.

Оксана, вся у вогні й пропасниці, крутила головою, поглядаючи на двері, переступаючи з ноги на ногу, мов обгородований ячменем кінь.

— Господи, як же я?.. А?.. Отак ураз... Ну, що я? Стривай, скажи йому, що я швидко... А де він мене перестріне?

— Заходь до хати.

— Ох, ні!..

— Ну, гаразд, я скажу йому, він вийде.

Степан одягнув сурдута, тягнувся до лямпи прикурюючи.

— Чого вона прибігала? — спитав між двома затяжками.

— Хто?

— Та Мар'я Кошова?

— Та це вона в своїй справі... спідницю просила покроїти.-

Здуваючи з цигарки чорний попіл, Степан пішов до дверей...

— Ти лягай, не чекай!

— Ну-ну.

Оксана припала до замерзлого вікна, опустила перед лавою навколішки. По стежці, протоптаній до фіртки, зарипіли Степанові кроки. Вітром підхопило іскру цигарки й віднесло до вікна. Крізь відтале кружальце скла Оксана на хвилину побачила при світлі розжевірої цигарки півколо папахи, що придавила хрящувате вухо, клопоть білого обличчя.

У велику шалеву хустку похапцем кидала з скрині спідниці, кохточки, підшалки— дівочий свій посаг, — задихаючись, з розгубленими очима, востаннє пройшлась по кухні і, погасивши світло, вибігла на ґанок. З Мелехівської хати хтось вийшов на двір провідати худобу. Оксана дочекалась, поки затихли кроки, накинула на скобель ланцюжка і, притискаючи вузол, побігла до Дону. З-під пухової хустки вибились пасма волосся, лоскотали щоки. Дійшла задвірками до двору Кошових — знеслилась, насилу переставляла ноги. Григорій чекав на неї коло воріт. Уззяв вузол і, мовчки попереду пішов у степ.

За током Оксана, вкорочуючи ходи, взяла Григорія за рукав.

— Почекай трохи.

— Чого чекать? Місяць тепер не скоро, треба поспішати.

— Почекай, Грицю, — Оксана згорбившись спинилася.

— Ти чого? — нахилився до неї Григорій.

— Так... живіт чогось. Важке якось піднесла, — облизуючи сухі губи, мружачись від болю до вогненних іскор в очах, Оксана схопилась за живіт. Постояла трохи, зігнута і нещасна, і, заправляючи під хустку пасма волосся, рушила.

— Ну, все, ходім!

— Ти й не питаєш, куди я тебе веду. Мо', до першого яру, а там зіпхну? — всміхнувся в темряву Григорій.

— Однаково мені вже. Догралась, — голос Оксанин дзвякнув невеселим сміхом...

Степан цієї ночі повернувся, як завжди, опівночі. Зайшов до стайні, кинув в ясла збите під ноги коневі сіно, зняв з коня недоуздок і зійшов на ґанок. "Мабуть подалася на досвітки", — подумав, скидаючи клямку. Вступив до кухні, щільно причинив двері й витер сірника. Був він у виграші (грали на сірники), тому мирний і сонний. Засвітив і, не догадуючись про причину, оглянув у безладді розкидані по кухні речі. Трохи здивований, пройшов у світлицю. Темною пашею чорніла відімкнута скриня, на підлозі лежала старенька, забута спохвату жінчина кохта. Степан рвонув з себе кожуха, кинувся до кухні по світло. Оглянув світлицю — зрозумів. Швиргома шпурнув лампу, майже не тямлячись, схопив з стіни шаблю, стиснув держак, але пальці чорно набрякли, піднявши на гостряку шаблі блакитненьку, в ясно-жовтих квітах, забуту Оксанину кохточку, підкинув її і на льоті, коротким змахом, розрубав надвоє.

Посірілий, дикий, у вовчій своїй тузі, підкидав під стелю блакитненькі клапті; вересклива, вигострена криця краяла їх з' повітрі...

Потім, відірвавши китицю, кинув шаблю в куток, пішов до кухні і сів коло столу. Набик схиливши голову, довго гладив тремтячими залізними пальцями невимиту дошку столу.

XIII.

Біда за біду чіпляється: ранком, через Гетьків недогляд, племінний бугай Мирона Григоровича розпорів рогом найкращій кобилиці-матці шию. Гетько прибіг до куреня білий, розгублений, біла його пропасниця.

— Біда, хазяїне! Бугай, щоб він виздох, проклятий бугай...

— Чого бугай? Ну? — стривожився Мирон Григорович.

— Кобилу збавив... шпирнув рогом... я кажу...

Мирон Григорович роздягнений вискочив на двір. Біля колодязя Митько перішив кілком червоного п'ятилітка-бугая. Той, пригинаючи до землі брижасте воло, крутив похнюпленою головою, далеко назад кидав ногою сніг, розсіваючи навколо спіралею скрученого хвоста срібний порошок. Він не тікав від побою, тільки глухо змукував, переступав задніми ногами, мов перед стрибком.

В горлі його ширився, зростав клекотючий рев. Митько бив його по морді, по боках, у хрипі бридкої лайки, не звертаючи увагу на Михея, що тягнув його ззаду за ремінець.

— Відступись, Митро!.. Христом-богом прошу!.. Забуцькає він тебе!.. Григоровичу, та чого ж ти дивишся!..

Мирон Григорович біг до колодязя. Коло тину, понуро звівши голову, стояла кобилиця. Запотілі коло костреців западини, чорні й глибокі, двигтіли при диханні, з шиї на сніг і на круглі шишки грудних м'язів текла кров. Дрібний дрозж хвилював ясногніду шерсть на спині та на боках, корчив здухи.'

Мирон Григорович забіг наперед. На шиї розкраяна надвоє парувала рожева рана. Глибокий, хоч долоню встромляй, довгий поріз, оголене колінчасте горло в корчах дихання. Мироч Григорович стис у кулаці чубок, потягнув догори понурену голову кобилиці. Просто у вічі господареві втупила вона миготливий фіалковий зорок, наче

спитала: "що ж далі?" — і на німе запитання крикнув Мирон Григорович:

— Митько! Дубову кору скажи запарити. Ану, звивайся мерщій!

Гетько, стрясаючи на бігу трикутній на брудній шиї борлак, побіг дерти з дуба кору. Митько підійшов до батька, оглядаючись на бугая, що кружляв по двору. Червоний, на талій білості снігу, колував той по двору, вивертаючи безугавний рев.

— Держи за чуба! — наказав Митькові батько. — Михею, біжи по шпагат! Швидше, пику наб'ю!..

Оksamитову, в рідкому волоссі, верхню губу кобилиці закрутили мотузком на закрутці, щоб не чула болю. Підійшов дід Гришака. Принесли в розмальованій мисці жолудьовог" кольору вивар.

— Остуди, — гарячий, певне. Чуєш,, чи ні, Мироне?

— Тато, йдіть до хати з богом! Прохолонете тутай

.— А я наказую остудити. Загубити хочеш матку?

Рану промили. Мирон Григорович змерзлими пальцями засилював у гилку-циганку суровинку. Зашивав сам. Майстерний ліг на рану шов. Не встиг відійти від колодязя, з куреня прибігла Лукінна. Порожні торбинки її збляклих щок зім'яла; тривога. Вона відкликала чоловіка набік.

— Наталка прийшла, Григоровичу!..' Ах, боже-е ти мій!..

— Чого ще?.. — — заїршився Мирон Григорович, блідніючи ряботинням білястого обличчя.

— З Григорієм... подався зяченько з дому! — Луківна роз-крилилася, мов грак перед льотом, ляснувши руками по подолі, вибухла вереском.

— Серому на весь хутір!.. Господи милосердний, що за напасть!.. Ох, ох!

Наталка в хустці і куцій зимовій кохті стояла посеред кухні. Дві сльозинки тремтіли над переніссям, не падаючи. На лицях її цеглястими плитами лежав рум'янець.

— Ти чого з'явилася? — присікався батько, влазячи у кухню. — Чоловік вибив? Не поладнали?..

"— Пішов він, — ковтаючи сухмінь риданням, гикнула Наталка і, м'яко хитнувшись, упала перед батьком навколішки.— Татоньку, пропало моє житую!.. Візьми мене звідтіл! Пішов Грицько з своєю присухою!.. Одна я! Татоньку, я, мов колесом, переїхана!.. — часто залопотіла Наталка, не доказуючи кінці слів, — знизу благально поглядаючи на руду підпалину баті ківської бороди.

— Стривай, ану лишень зажди!

— Нічого там жити! Заберіть мене!...— Постукуючи колінними чашечками, Наталка швидко переповзла до скрині і на долоні рук кинула затремтілу в плачі голову. Хустка її збилася на спину, гладко зачісане, чорне пряме волосся звисало на бліді вуха... Плач під тяжку годину — що той дощ у травневу посуху; мати притиснула до запалого живота Натал-чину голову, голосячи невиразно, примовляючи своє бабське, нерозумне, а Мирон Григорович, розпалившись — на ґанок.

— Запрягай у двоє саней!... В дишльові!...

Півень, що діловито топтав біля ґанку курячу свою жінку, переляканий голосним

зиком, плігнув з курки й похитуючись зашкультигав подалі від ґанку, до комор, квокаючи й обурюючись.

— Запрягай!...—. Мирон Григорович трошив чобітьми різьблені баляси на ґанку й тільки тоді пішов до куреня, залишивши потворно вищерблені бильця, коли Гетько на ристях вивів із стайні пару вороних, на ходу накидаючи хомути.

По Наталчине майно поїхав Митько з Гетьком. Той, заклопотаний, збив саньми порося, що не встигло забратись з дороги, думаючи про своє: "Мабуть за цим ділом забуде хазяїн про кобилу?" — і радів, попускав віжки.

"Такий уредний, чортяка, якраз забуде!..." настигала дутика, і Гетько, суплячись кривив губи.

— Скачи, чортобісеК.. Ось я тобі! — і зосереджено намагався шмагнути вороного саме під те місце, де кевкала селезінка.

XIV.

Сотник Євген Листницький служив в лйб-гвардії Отаманського полку. На офіцерських верхогонах розбився, переломив у передрам'ї ліву руку. Після шпиталю взяв відпустку і поїхав до Ягідного, до батька на півтора місяці.

Старий давно завдовілий, генерал жив у Ягідному самотньо. Жінку він утратив в околицях Варшави у вісімдесятих роках минулого століття. Стріляли в козачого генерала, влучили в генералову дружину та машталіра, простре-

'лили в багатьох місцях колясу, але генерал зацілів... Покинула жінка дворічного тоді Євгена. Незабаром генерал вийшов на спокій, перебрався до Ягідного, (земля його — чотири тисячі десятин, — нарізана ще прадідові за участь у війні 1812 року, була в Саратівський губернії) і зажив чорнотілим, суворим життям. #

Підрослого Євгена віддав до кадетського корпусу, сам узявся господарювати: розвів племінну худобу, з імператорського заводу купив на розплід рисистих насінників і спаровуючи їх з найкращими матками з Англії та з дінського Провальського заводу, завів свою .породу. Держав на своїй козачій пайовій і купленій землі табуни, сіяв — чужими руками — хліб, взимку и восени полював з хортами, зрідка, замикаючись в білій залі, пив тижнями. Точила його лиха шлункова хвороба, і за суворою заборонаю лікарів не міг він ковтати пережовану їжу; жував, висмоктував соки, а жувки випльовував на срібну тарілочку, яку збоку, на витягнутих руках, постійно тримав молодий, з мужиків, льокай Веніамин.

Був Веніамин придуркуватий, смаглявий, ' на круглій голові— не волосся, а чорний плюш, густе, без ворсу. Служив у пана Листницького шість років. Спочатку, коли припало стояти при генералі з срібною тарілочкою, не міг-без мло-сти дивитись, як старий випльовує сірі, розмачулені зубами, жувки, потім звик. За рік, якось дивлячись, як пан вижовує котлетки з білої гиндичини, випльовує' їх, подумав: "пропадає добро! Сам не тріскає, а в мене корчі в животі. Одним словом, лежить, мов собака на сні. Спробую доїдати за нього, не виригну?" Спробував — не зблював. З того часу після обіду уносив срібну тарілочку до передпокою і там квапливо ковтав те, що панові лікарі заборонили ковтати. Чи від цього, чи від іншого чого, але роз'ївся, залиснів салом,

набрав на шиї рясні згортки.

В маєтку з челяді, крім Веніямина, жили: куховарка Ликера, спорохнілий конюх Сашко, пастух Тихін та Оксана з Грицаком, що недавно став за кучера. Пухка, ряба, товстозада Ликера, схожа на жовтий балабух невисхідного тіста, з першого ж дня відшила Оксану від печі:

— Варитимеш, коли робітників на літо найме пан, а тепер я, звичайно, сама упораюсь.

На обов'язку Оксани лежало тричі на тиждень мити в будинку підлоги, годувати птицю і чисто держати птичню. Вона ретельно взялась до роботи, всім намагаючись догодити, не виключаючи й Ликеру. Григорій більшу частину * часу проводив у просторій, рубленій стайні разом з конюхом Сашком. Аж до густої сивизни дожив старий, але Сашком так і залишився. Ніхто не шанував його по-батькові,

а прізвища, напевне, не знав і сам старий Листницький, у якого жив Сашко понад двадцять років. Замолоду Сашко машталірував, а під кінець життя, втрачаючи силу й зір, перейшов у конюхи. Низенький, весь у зеленій сивизні (на руках — і то росло сиве волосся), з носом, розплющеним ще в дитинстві ударом кийка, вічно посміхався він голубою дитячою посмішкою, блимаючи на все довкола простодушними, в червоних згортках, очима. Псував його апостольське обличчя ніс кирпатий, з веселинкою та спотворена шрамом нижня губа. Під п'янку за салдатчини (родом Сашко був з богучарських москалів), замість звичайної горілки, хильнув він з чвертки гострої: вогнева цівка й пришила йому нижню губу до підборіддя. Там, де пролилася ця рідина, залишився незарослий волоссям рожевий і веселий косий шрам, так наче невідоме звірятко лизнуло Сашка в бороду, поклавши слід тонесенького напильчастого язика. Сашко частенько прихилявся до горілки; в такі хвилини вештався по подвір'ї маєтку — сам хазяїн —шпакуючи ногами, ставав проти вікон панської опочивальні і хитро крутив, пальцем перед веселим своїм носом.

— Миколо Оексійовичу! Га, Миколо Олексійовичу?—кликав він голосно й суворо!

Старий пан, коли був цієї хвилини в опочивальні, Підходив до вікна.

— Налигався, копійчана твоя душа? — гримів він з вікна.

Сашко підсмикував * штани і, * підморгуючи, шельмувато

всміхався. Посмішка витанцьовувала в нього навскіс обличчя: від примруженого лівого ока до рожевого шраму, що стікав з правого кутка рота. Поперечна була посмішка, але приємна.

— Миколо Олексійовичу, ваше преподобіє, я тебе зна-а-аю!.. — і Сашко, пританцьовуючи, погрожував сторчка піднесенням тонким і брудним пальцем.

— Піди проспись, — примирливо посміхався з вікна пан, усією обкуреною п'ятірнею закручуючи навислі вуса.

— Чорт Сашку не ом-мане! — сміявся Сашко, підходячи до палісадника. — Миколо Олексійовичу. Ти... як і я. Ми з тобою, як риба з водою. Риба на дно, а ми... на гумно. 'Ми з тобою багатії, о!... — Сашко розкарячуючись широко розплескував руки. — Нас всі знають, по всьому Донському краю. Ми...—голос Сашка робився сумний і-

підлесливий,— ми з тобою, пане ясновельможний, усім гарні, от тільки носи в нас казна-які.

— Чим же? — цікавився пан, сизіючи від сміху й ворущачи вусами й підвусниками.

— Через горілку! — відрубував Сашко, часто блимаючи й злизуючи язиком слину, що стікала по рожевому шрамі.—

Ти, Миколо Олексійовичу, не пий. А то вкрай пропадемо ми з тобою! Проживемо все дощенту!..

— Піди, от похмелися.

Пан кидав у вікно двадцятку, Сашко ловив, ховав за підшивку картуза.

— Ну, прощай, генерале, — зідхав він, уходячи.

— А коні напував? — наперед уже посміхаючися, питав пан.

— Чорт паршивий! Ач, собачий син! — багровіючи, горлав Сашко ламким голосом.

Гнів трусив його пропасницею.

— Сашко та щоб коні забув понапувати? А? Помру — і тоді приповзу по циберці криничній дати, а він, ач, вигадав!... Теж!...

Сашко йшов, облитий незаслуженою Ъбразою, матюкаючись і насваряючись кулаками. Миналося йому все: і пиятика, і панібратське поводження з паном; тому миналося, що був Сашко незамінний конюх. Узимку й уліті спав він у стайні, в порожньому станку; ніхто краще за нього не міг ходити коло коней, був він і конюх, і коновал: веснами травневого цвітіння рвав трави, копав у степу в суходолах і мокрих ярах цілюще коріння. Високо на стінках стайні висіли висохлі' пучки різнолистої трави: яровик — від запалу, гадюче око—від укусу гадюки, чорнолист—від пррчі ніг, непримітна біла травичка, що росте по левадах, коло вербового коріння, — від надсади, і багато інших невідомих трав, від різних кінських недуг.

У стайні, в станку, де спав Сашко, зимою й літом павутинкою завісою висів тонкий, липучий до горла, аромат. На дощатому ліжкові лежало прикрите попоною збите на камінь сіно і, весь просмерділий кінським потом, Сашків сіряк. Якогось манаття, крім сіряка і дубленика, в Сашка не було.

Тихін, губатий, здоровенний і дуркуватий козак, — жив з Ликерою нишком безпричинно ревнував її до Сашка. Раз. на місяць брав він Сашка за гудзик засмальцьованої сорочки і уводив на задвірок.

— Діду, ти на мою бабу не задивляйся!

— Це, як сказати... — багатозначно блимав Сашко.

— Відступись, діду! — просив Тихін.

— Я, друженьку, рябих люблю. Мені чарку не піднось* а рябу дай. Що рябіша, то дужче нашого брата, шельма,, любить.

— У твої роки, діду, не годиться і гріх... Ех, ти, а ще лікар, коні лікуєш, слово святе знаєш...

— Я на все лікар, — стояв на своєму Сашко.

— Відступись, діду! Не можна так.

— Я, брате, цю Ликеру пристібну. Прощайся з нею, шельмою, відіб'ю! Вона, мов той

пиріг з озюмом. Тільки озюм то повиколупований, тому наче ряботенька трохи.' Люблю таких.

— На — ось... А під ноги не попадайся, а то вб'ю,—казав Тихін, зідхаючи і витягуючи з кисета мідяки.

Так щомісяця.

В сонноті плисніло в Ягідному життє. Глухий, далеко від проїздних шляхів, лежав маєток, з осени глухнув зв'язок із станицею і хуторами. Взимку на горб, що впирався в леваду опуклим пісочаним мисом, ночами виходили вовчі виводки, що зимували в Чорному лісі, вили, лякаючи коні. Тихін ішов на леваду стріляти з панської дубельтівки, а Ликера, кутаючи рядниною товстий — мов пічна затулка — зад, завмирала, чекаючи пострілу,— широко зіхаючи в темряву заплилими в жирних рябих щоках оченятами. Тоді здавався їй дурний пліхуватий Тихін гарним і очайдушно-хоробрим молодцем, і, коли грюкали двері в челядні, впускаючи кучеряву пару й Тихона, вона тіснилась на ліжку, давила спиною на стінці блощиць і, буркочучи, міцно пригортала намерзлі Тихонові костіці.

Влітку Ягідне допізна гуділо голосами робітників. Сіяв пан десятин із сорок різного збіжжя, наймитів єднав збирати. Зрідка влітку наїздив до маєтку Євген, ходив по садку й леваді, нудьгував. Ранками просиджував коло ставка з вудками. Був він не високий, повногрудий. Носив чуба по ко-зацьки, зачісуючи на правий бік. Ловко обтягував його офіцерський сурдут.

Григорій перші дні, скоро оселився в маєтку з Оксаною, часто бував у молодого господаря. До челядні приходив Веніамин; схиляючи плюшеву голову, посміхався.

— Йди, Григорію, до молодого пана, казав покликати.

Григорій уходив, ставав коло одвірка. Євген Миколаєвич, щирячи рідкі широкі зуби, показував рукою на стільця.

— Сідай.

Григорій сідав на краєчок.

— Як тобі подобаються наші коні?

— Добрі коні. Сірий дуже гарний.

— Ти його частіш проїжджай. Гляди, учвал не гони.

— Мені дід Сашко казав., *

— А Кріпиш як?

— Це гнідий? Ціни не складу. Копито лиш защербив, перекувати треба.

Молодий пан, мружачи пронизливі сірі очі, питав:

— Тобі ж у табори в травні йти?

— Так точно.

— Я побалакаю з отаманом, не підеш.

— Красненько дякую.

Мовчали, Сотник, розстібнувши комір мундира, чухав по-жіночи білі груди.

— Що ж ти, ке боїшся, що Оксанин чоловік відбере її в тебе?

— Він від неї відцурався, не відбере.

— уХто тобі казав?

— їздив до станиці по вухналі, бачив хуторського одного. Каже, запив Степан аж закурив. "Мені, ка, Оксанка і за гріш не потрібна. Хай, я собі кращу знайду".

— Оксана—гарна баба,—казав сотник, задумливо дивлячись понад Григорієві очі, блудячи усмішкою.

— Баба нічогенька, — погоджувався Григорій і супився.

Євгенові виходив термін відпустки. Він міг уже вільно/без перев'язки носити руку, піднімати, не згинаючи в лікті.

Останніми днями він часто просиджував у Григорія, на його половині в челядні. Оксана чисто побілила замшілу в бруді кімнату, відмила лутки, вишкребла битою цеглою підлоги. Баб'ячим затишком повівало в порожній веселій кімнатці. З підземки пашило жаром. Сотник, накинувши синього сукна романівський кожушок, ішов до челядні. Вибрав такий час, коли Григорій був зайнятий коло коней. Приходив спочатку на кухню, жартував з Ликерою і, повернувшись, ішов на другу половину. Сідав коло підземки на дзиглику, гостро горбив спину, дивився на Оксану безсоромним усмішливим поглядом. Оксана ніяковіла в його присутності, тремтіли в пальцях прутки, що набирали петлі панчохи.

— Як ся маєш, Оксаночко?—питав сотник, наповнюючи кімнатку синім цигарковим димом.

— Дякую.

Оксана зводила очі, і, зустрічаючись з прозорим поглядом сотника, що мовчазно говорив про його жадання, шарі-лася. Їй було досадно і неприємно дивитись в оголені ясні очі Євгена Миколайовича. Вона не в лад відповідала на різні дрібничкові питання, пильнувала швидше піти геть.

— Піду. Треба качкам зерна всипати.

— Посидь. Встигнеш, — посміхався сотник і тремтіли ноги його в щільно' обтягнутих рейтузах.

Він подовгу розпитував Оксану про її минуле життя, грав низькими ноткамі такого ж, як і в батька, голосу, стидкував ясними, мов джерельна вода, очима.

Упоравшись, Григорій приходив до челядні. Сотник гасив в очах недавні вогні, частував його цигаркою і йшов.

— ' Чого він сидів?—глухо, не дивлячись на Оксану, питав Григорій.

— А я звідки знаю?—Оксана, згадуючи погляд сотників, роблено сміялась. — Прийшов, сів ось-тутечки, глянь-но, Гри-цуню, отак-о (вона показувала як сидів сотник, подібно горблячи спину), і сидить, і сидить, аж нудно, і коліно гостре-прегостре.

— Приворожила, чи що, його?—злісно мружився Григорій.

— Потрібний він мені.

— Ти гляди, а то я його колинебудь скину з ганку.

Оксана, посміхаючись, дивилась на Григорія і не могла зрозуміти, чи серйозно він говорить, чи жартує.

XV.

На четвертому тижні посту подалась зима. На Доні бахрім-кою лягли закрайки, ніздрювато припух, посірів, підтанувши зверху, лід. Вечорами глухо гуділа гора за прикметами старих—на мороз, а насправді— близько вже надходила відлига. Ранками легкі льододзвбнили заморозки, а вдень земля відходила й пахло березнем, примороженою корою вишневих дерев, прілою соломою:

Мирон Григорович помалу готувався до оранки, довгими вже днями порався під повіткою, тесав зубці для борін, разом з Гетьком робив два нові ходи. Дід Гришака говорив на четвертому тижні. Приходив з церкви почорнілий від холоду, скаржився невістці:

— Заморив піп, нікудишній奴жачака, еге, служить, мов яєшник з возом їде. Це нещастя!

— Ви б, тату, на страсній говіли, все потепліє до того часу.

— Ти мені Наталку поклич. Хай вона панчохи грубіші виплете, бо в таких голоп'ятих і сірий вовк з пари зійдеться.

Наталка жила в батька, мов наймит строк добуваючи: їй усе здавалось, що Григорій повернеться до неї, серцем сподівалася, не слухаючись тверезого нашіптування розуму, марніла від жагучої туги ночами, побивалася,— розтоптана несподіваною незаслуженою образою. А до цього долучилося інше, і Наталка з холодним жахом ішла до кінця, ночами кидалась у своїй дівочій світлиці, мов підстрелена чайка по озерній кузі. З перших днів по-іншому почав поглядати на неї Митько, а одного разу, перестрівши Наталку в сінях, прямо спитав:

— Тужиш за Грицьком?

— А що тобі?

— Тугу твою хочу розігнати...

Наталка глянула йому в вічі і жажнулася в душі свого здогаду. Грав Митько зеленими котячими очима, масляно виблискував у темряві сіней поперечними розрізами зіниць. Наталка, грюкнувши дверима, ускочила в прихатень до діда Гриїїаки, довго стояла прислухаючись, як кидалось серце. Другого дня Митько підійшов до неї на дворі. Він кидав хзщобі сіно, і на прямому, його волосі, на папасі шпанського смушку висіли зелені бадилінки. Наталка відганяла від корита собак, що крутилися навколо.

— Ти не мордуйся, Наталко."

— Я тата гукну!—крикнула Наталка, закриваючись від нього руками.

— Тю, здуріла!

— Йди геть, проклятий!..

— Ну чого галасуєш?

— Іди, Митько! Зараз піду й розкажу татові!.. Якими ти очима на мене дивишся? І-і-і, безсоромний!.. Як тебе земля держить!

— А от держить, і не гнеться.—Митько підтверджуючи топнув чобітьми і взявся в боки.

— Не лізь до мене, Митро!

— Зараз я й не лізу, а вночі прийду. їйбогу, прийду.

Наталка пішла з двору, здригаючись. Увечері постелила собі на скрині, поклала з собою молодшу сестричку. Всю ніч ворочалася, гарячковими очима вклинюючись у темряву. Шарудіння чекала, щоб крикнути на цілий будинок, але тишу порушувало тільки сопіння діда Гришаки, що спер, поруч за стінкою, та часом схропування сестри, що розкидалася під боком. Отруєне бабським невсипучим горем, розмотувалось прядиво днів.

Митько, що не збув ще давню свою ганьбу із сватанням, ходив похмурий і злий. Вечорами ішов на грища і рідко приходив додому рано, здебільша зоря загонила. Тягався з гулящими жалмерками, ходив до Степана грати в очко. Мирон Григорович покищо мовчав, приглядався.

Якось перед Великоднем Наталка зустріла коло Мохівської крамниці Пантелея Прокоповича. Він озвався до неї перший.

— Зажди на часинку!

Наталка стала. Засмутилася, глянувши на горбоносе свекрове обличчя, що неясно нагадувало Григорія.

— Ти чого ж до старих не заглядаєш?—ніяково, уникаючи дивитись на неї, заговорив старий, неначе сам він був винний проти Наталки.—Баба там за тобою скучила... Затьопалась баба, що да чого ти там... Ну, як живеш-можеш?

Наталка отямилась від несвідомого збентеження.

— Спасибі...—і затнувшись (хотіла назвати татом), зніяковівши докінчила,—Пантелею Прокоповичу.

— Що ж не навідаєшся до нас? — .

— В хазяйстві... працюю.

— Грицько наш, ех!..—старий гірко закрутив головою.— Підкував він нас, стерво... Як добре зажили були...

— Що ж, тату... — високим рвучким голосом задзвеніла Наталка,—не судила доля, видно.

Пантелей Прокопович розгублено заметушився, глянувши в очі Наталчині, наліті слізьми. Губи їй зводило, зусилля стримувало сльози.

— Прощай, небого!.. Ти не сумуй за ним, за сучим сином; він нігтя твого не вартий. Він, може, вернеться. Кортить мені побачити його, вже я доберуся!

Наталка пішла, втягнувши голову в плечі, мов побита. Пантелей Прокопович довго топтався на одному місці, неначе зразу холів перейти на ристь. Наталка, звертаючи за ріг, оглянулась: свекор кульгав по майдані, з силою налягаючи на костура.

XVI.

i

У Штокмана почали сходитися рідше. Надходила весна. Ху-торянщл'отувались до весняних робіт, тільки з. млина приходили Валет з Давидком і машиніст Іван Олексійович. Страсного четверга надвечір зібрались у майстерні. Штокман сидів на верстаті, підчищаючи напилком зроблену з срібного пол-тінника каблучку. У вікно лягали пасма' променів надвечірнього сонця. Рожевий, з пожовтю, лежав на підлозі

порохнявий квадрат. Іван Олексійович крутив у руках обценьки.

— Якось був у хазяїна, ходив балакати про шпіндель. Треба в Міллерово везти, там дадуть йому порахунок, а ми що ж можемо вдіяти? Розколина зробилась он-яка,—невідомо кому показав Іван Олексійович на мізинці розмір розколини.

— Адже там завод, здається, е?—спитав Штокман, водячи напилком, сіючи навколо пальця тоненький срібний порох.

— Мартенівський. Мені довелося торік побувати.

— Багато робітників?

— Добіса. Сотні чотири.

— Ну, як вони?—Штокман, . працюючи, мотав головою, .і слова падали роздільно, мов у заїки.

— їм то життя. Це тобі не пролетарі, а так... гній.

— Чому ж це? — поцікавився Валет, сидючи поруч з Штокманом, схрестивши під колінами куценькі обрубкуваті пальці.

Давидко вальцівник сивий від борошняного пороху, що набився у волосся, ходив по майстерні, розбризкуючи чириками шарудливу піну, остружок, з усмішкою прислухаючись до сухого пахучого шелестіння. Здавалось йому, що йде він байраком, занесеним багряним листопадом, листя м'яко уминається, і під ним юна пружність вогкої байрачної землі.

— А тому, що всі вони заможні. Кожний має свій будиночок, свою бабу на всю губу. А до того ще половина з них баптисти. Сам хазяїн-проповідник у них, ну, й рука руку мие, а на обох болота рискалем не збереш.

— Іване Олексійовичу, які це баптисти?—спитав Давидко,. почувши незнайоме слово.

— Баптисти? На свій кшталт в бога вірують. Навзірець по-ліпонів.

— кожний дурень по-своєму вар'ює,— додав Валет.

— Ну, так от', приходжу я до Сергія Платоновича,—продовжував Іван Олексійович почате оповідання,—в нього Атьопін-Цяця сидить. "Почекай, каже, в передпокої". Сів,, чекаю. Крізь двері чую розмову їхню. Сам розписує Атьопіну: мовляв, дуже швидко повинна статися війна з німцями, вичитав з книжки, а Цяця, знаєш, як він балакає? "Звичайно— каже — я з вами не згодний сцодо війни".—Іван Олексійович так подібно перекривив Атьопіна, що Давидко, закругливши рота, пустив короткий сміх, але, глянувши на в'їдливу мину Валета, замовк.

.— Війни з Росією не може бути, бо Німеччина годується насим хлібом, — далі переказував Іван Олексійович чулу розмову.—Тут утручається ще їден, з голосу не пізнав, а потім виявилось, що пана Лисницького син, офіцер. "Війна, мовляв, буде проміж Німеччиною та Францією за виноградні поля,, а ми тут не при чім".

— Ти, Йосипе Давидовичу, як гадаєш?—звернувся Іван Олексійович до Штокмана.

— Я, пророчити не вмію,—ухильно відповів той, на витягнутій руці зосереджено розглядаючи оброблену каблучку.

— Заведуться вони,—бути й нам там. Хоч, не хоч, а доведеться— за волосся

притягнуть,—розмірковував Валет.

— Тут, хлопці, он яка справа,—заговорив Штокман, м'яка звільняючи обценьки з пальців Івана Олексійовича.

Говорив він серйозно, очевидно, збираючись ґрунтовно роз'яснити. Валет зручніше вмовстив ноги, що сповзали з вер; статую, на обличчі Давидковим закруглилися губи, не прикриваючи вогкий кипінь щільних зубів. Штокман з властивою йому яскравістю, стисло, в твердих, ніби вивчених, фразах змалював боротьбу капіталістичних держав за ринки і колонії. В кінці його обурено перепинив Іван Олексійович.

— Стривай, а ми тут при чому?

— У тебе і в інших таких голови болітимуть з чужого похмілля,—посміхнувся Штокман.

— Ти не будь дитиною,—глузував Валет,—стара приказка: "Пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать".

— Угу-ум,—насупився Іван Олексійович¹, роздробляючи якусь невкладисту, непіддатливу брилу думок.

— Листницький цей чого прибивається до Мохових? Чи не за донькою його топче?—спитав Давидко.

— Там уже Коршунівський нащадок топтався...—лихословив Валет.

— ' Чуєш, Іване Олексійовичу? Офіцер чого/Там нюхає?

Іван Олексійович стенувся, наче батогом його під коліна шмагонули.

— . А?—Про що гомониш?

— Задрімав, дядьку!.. Про Листницького розмова.

— На станцію їде. Та й ще новина: звідти виходжу, коли це на ґанкові—хто б ви думали. Грицько Мелехов. Стоїть з батіжком. Питаю: "Ти чого тут, Григорію".—"Листницького пана везу на Міллерівську". '

— Він у них кучерує,—вкинув Давидко.

— З панського столу недоїдки хапає.

— Ти, Валете, мов той собака на ланцюзі, хоч на кого нагавкаєш.

Розмова на хвилину урвалась. Іван Олексійович підвівся йти.

— Ти на стояння поспішаєш?—з'єхидничав Валет.

— Мені щодня стояння.

Штокман вирядив завсідних гостей, замкнувши майстерню, пішов до хати.

Вночі проти великодня небо затягло чорногрудими хмарами, накрапав дощ. Відвологла темрява гнітила хутір. На Доні, вже в сутінках, з протяжним, перекотистим стогоном хряснув лід, і перша з шарудінням вилізла з води, стиснута масивом поламаного льоду, крижина. Лід разом зламало на протязі чотирьох верстов, до першого від хутора коліна. Почавсь кригоплав. Під розмірені удари церковного дзвону, що відбивав "дванадцять євангелій", на Доні, стрясаючи береги, трошилися, стикаючись, крижані поля. Коло коліна, там, де Дін горбатячись завертав ліворуч, утворився зашерет. Сту-готіння і скрегіт криги доносило до хутора. За церковним муром, де виблискували талі калюжки, Гуртувалися хлопці. З церкви, крізь розчинені

двері на паперть, і з паперті далі сповзали гучні звуки читання, в ґратчастих вікнах святкове й утішне переливалося світло, а під церквою хлопці лапали дівчат, що тихенько верещали, цілувалися, півголосом оповідали стидкі історії.

В церковній сторожівні товпились козаки, що приїхали на велику відправу з близьких та далеких хуторів. Змучені втомою й духотою, що висіла в сторожівні, люди спали на лавках і під вікнами на підлозі.

На поламаних сходах курили, переговорюючись про погоду та озимі.

— Ваші хуторські, коли на поле виїдуть?

— Після провід рушать, мабуть.

— Ото розкіш, у вас же там піскуватий степ.

— Супіски, по цей бік видолинки-солончаки.

— Тепера земля нап'ється.

— Торік ми орали,—земля, мов хрящ, до кінця краю клякла.

— Явдохо, ти де?—тоненьким голосом верещало внизу коло ґанку сторожівні.

А коло церковної фіртки чийсь хрипкий грубий голос бубнив:

— Найшли де цілуватись, ах ви... Тпрусь відси, паскудники! Приспичило вам, трясця!

— Тобі пари немає? Іди нашу сучку цілуй,—резонив з темряви молодий ламкий голос.

— Су-у-учку? А от я тобі... ;

В'язке тупотіння ніг, фуркання й шелест дівчачих спідниць.

З даху шкляна дзвінь крапель, і знову'той же повільний, тянучий, — мов чорноземне болото, голос: .

— Приорювача якось торгував у Прохора, давав йому дванадцять карбованців — огинається. Цей не продешевить...

На Доні плавке шелестіння, шарудіння, хруст. Ніби внизу над хутором іде вичепурена, міцна, з тополлю на зріст, баба, шелестячи невидано великим подолом..

Опівночі, коли затужавіла киселева чорнота, до церковного муру незасідланим конем під'їхав Митько Коршунов. Зліз, прив'язав до гриви повід вуздечки, ляснув розгаряченого коня долонею. Постояв, прислухаючись до чвакання копит і, обсмикуючи пасок, пішов до церкви. На паперті скинув папаху, схилив у поклоні нерівною дугою підголену голову і розштовхуючи бабів, протовпився до віттаря. Ліворуч чорним табуном прудилися козаки, праворуч— цвіла яскрава суміш бабських убраннів. Митько розшукав очима батька, що стояв у першій лаві, підійшов до нього. Перехопив коло ліктя руку Мирона Григоровича, підняту для хреста, прошепотів у волосате вухо:

— Тату, вийдіть на часинку.

Пробираючись крізь суцільну завісу різних запахів, у Митька тремтіли ніздрі: валив з ніг чад горящого воску, сморід розіпрілих у поті бабських тіл, могильне смердіння злежалого одягу (того, що виймається зі споду скринь тільки на Різдво та на Великдень), тхнуло мокрою шкірою взуття, нафталіном, виділами говільницьких

зголоднілих шлунків.

На паперті Митько, грудьми притискаючись до батьківського плеча, сказав:

. — Наталка помирає!

XVII.

Григорій повернувся з станції, куди відвозив Євгена Вербної неділі. Розталь з'їла сніг; дорога зіпсувалась за якихось два дні.

В Ольхівському Розі, українській слободі, за 25 верстов від станції, переправляючись через річку, мало не втопив коні. До слободи приїхав надвечір. За минулу ніч лід поламало, пронесло,— і річка, —що наповнювалась брунатними менями талої води, пухла, пінилась, підступаючи до вуличок.

Заїзд, де спинявся годувати коні по дорозі на станцію, був на тому боці. За ніч могло ще більше прибути води, і Григорій вирішив переправитись.

Під'їхав до того місця, де день тому переїздили по льоду; річка, поймаючи береги, гнала по розсунутому річищу брудні води, легко крутила насередині уламок тину і половинку ко-лесного ободу. На оголеному від снігу піску видніли притерті санними полозками свіжі сліди. Григорій спинив спітнілі, з шматтям піни між ніг, коні і скочив з саней розглянути сліди. Підрізи прорізали тоненькі смужки. Коло води слід злегка звертав ліворуч, танув у воді. Григорій зміряв віддаль поглядом: двадцять сажнів — найбільше. Підійшов до коней перевірити запряжку. Тим часом з крайнього двору вийшов, простуючи — до нього, літній, в лисячому капелюсі українець.

— їздять тут? — спитав Григорій, махаючи віжками на брунатний вирливий потік.

— Та їздять. Нині вранці проїхали.

— Глибоко?

— Ні. Сани, мабуть, залле.

Григорій підібрав віжки і, готуючи батога, штовхнув коні коротким, владним — но!.. Коні, хропучи й нюхаючи воду, рушили неохоче.

— Но! — свиснув Григорій батогом, підводячись на передку.

Гнідий широкозадий кінь, лівий у запряжці, мотнув головою— що буде, мовляв,— і враз потягши натягнув посторонки. Григорій скося глянув під ноги: вода клекотіла коло гребеня саней. Коням спочатку по коліна, потім зразу по груди. Григорій хотів повернути назад, але коні зірвались і, хропнувши, попливли. Задок саней занесло, повертаючи коней головами на течію. Через спини їхні перекатами йшла вода, сани гойдало і навалюно тягло назад,

— А-я-яй!... А-а-ай, поганяй!... репетував, бігаючи по березі, українець і чогось махав зірваним з голови лисячим капелюхом.

Григорій в дикому озвірінні, не перестаючи улюлюкав, поганяв коні. Вода кучерявилась за саньми дрібними вікнин-ками. Сани враз ударило об палю, що стирчала з води (<лід знесеного мосту) і перевернуло з дивовижною легкістю. Охнувши, Григорій пірнув з головою, але віжки не випустив.

Його тягло за поли козушка, за ноги, волокно з м'якою настирливістю, погойдує, перевертаючи коло саней. Він встиг ухопитись лівою рукою за полоз,

кинув віжки, задихаючись почав перехвачуватись руками, добираючись до барка. Він уже схопив було пальцями кований кінець барка,— в цю мить Гнідий, що опирався течії, з силою різнув його задньою ногою в коліно. Захлинаючись, Григорій перемінив руки і вхопився за посторонок. Його тягло від коней, роздій-мало пальці з подвоєною силою. Весь у вогняних колючках холоду, він дотягся до голови Гнідого, і просто в розширені зіниці Григорія втопив кінь несамовитий налитий смертельним жахом погляд своїх кров'янистих очей.

Кілька разів пускав Григорій ослизні ремінці проводів, запливав, хапав, але поводи вислизали з пальців; якось схопив і раптом черкнув ногами землю.

— Н-о-о-о!!! — випростуючись якомога, метнувся вперед і впав на пінистій мілині, збитий з ніг кінськими грудьми.

Коні, підтоптавши його, вихором вирвали з води сани, знесилені, здригаючи димуючими мокрими спинами стали за кілька кроків.

Не відчуючи болю, Григорій скочив на ноги; холод обділив його наче нестерпно гарячим тістом. Він тремтів більш, ніж коні, відчував, що на ноги він такий же слабкий зараз, як немовля. Отямився і, перевернувши сани на полози, гріючи коней, пустив їх чвалом.

У вулицю влетів як в атаці, в перші відчинені ворота пустив коні, не притишуючи бігу.

Українець-хазяїн трапився привітний. До коней послав сина, а сам допоміг Григорієві роздягнутись, і тоном, що не припускав жадних заперечень, наказав жінці.

— Затоплюй в печі!

Григорій вилежувався на печі в хазяйських штанях, поки висохла його одежа; повечерявши пісним борщем, ліг спати. — Виїхав він ще вдосвіта. Лежав попереду шлях у сто тридцять п'ять верстов, і дорога була кожна хвилина. Загрожувала степова весняна путина: в кожному ярку й балці — галасливі потоки снігової води.

Чорна оголена дорога різала коней. Ранковим приморозком дотягнув до Тавричанської ділянки, і став на розвилку. Курилися пітні коні, ззаду лежав блискучий на землі слід полозків. Григорій покинув в участку сани, підв'язав коням хвости, поїхав верхи; ведучи другого коня на повіді. Вербної неділі вранці дістався до Ягідного.

Старий пан вислухав докладне оповідання про. дорогу, пішов глянути на коні. Сашко водив їх по дворі, сердито поглядаючи на їх глибоко запалі боки.

— Як коні? — спитав пан, підходячи.

— Само собою зрозуміло, — буркнув Сашко, не зупиняючись, здвигаючи сиву прозеленц круглої бороди.

— Не перегнав?

— Ні. Гнідий груди натер хомутом. Пусте.

— Спочивай, — повів пан рукою в бік Григорія, що стояв чекаючи.

Той пішов до челядні, але відпочити довелось тільки одну ніч. Другого дня ранком прийшов Веніямин у новій сатиновій сорочці, в жирку завсідньої усмішки. ч

— Грицьку, до пана. Зараз же!

Генерал човгав по залі в повстяних пантофлях. Грицько раз кашлянув, переминаючись з ноги нїа ногу коло дверей залі, вдруге — пан підняв голову.

— Тобі ЧОГО'?

— Веніямин покликав.

— Ах, так. Іди сідлай жеребця і Кріпиша. Скажи/ щоб Ликера не виносила собакам. На полювання!

Грицько підвів до палісадника засідлані коні, свистом

— Чуєш? Поїдеш зі мною.

Оксана сунула в кишеню Грицькового кожуха прісну пампушку, шиплячи:

— Попоїсти не дасть, вражий син!... Мордують його чорти. Ти б, Грицю, хоч би шарф пов'язав.

Грицько підвід до палісадника засідлані коні, свистом скликав собак. Пан вийшов у чумарці синього сукна, підперезаний набірним ремінцем. За плечима висіла никлева, з корковими стінками, фляшка; звисаючи з руки, гадюкою волочився ззаду плетений гарапник.

Держачи повіддя, Григорій спостерігав . старого, і дивувався легкості, з якою він кинув на кульбаку своє кістляве, старе тіло.

— За мною держи, — коротко наказав генерал, рукою в рукавичці ласкаво розбираючи поводи.

Під Григорієм заграв і пішов боком, по-півнячи несучи голову, чотириліток-жеребець. Він був некований на задні і, потрапляючи на хрушкий льодок, сковзався, присідаючи, надавав на всі ноги. В згорбленій, але певній поставі похитувався на широкій спині Кріпиша старий пан.

— Ми куди? — рівняючись, спитав Григорій.

— До Ольшанського байрака, — густим басом обізвався пан.

Коні йшли дружньо. Жеребець просив поводу, по-лебеди-ному вигинаючи коротку шию, косив опуклим оком на вершника,. намагався вкусити за коліно. Вихопились на узвіз, і пан пустив Кріпиша машистою ристю. Собаки бігли позад Григорія, розкинувшись коротким ланцюгом. Чорна стара псиця бігла, торкаючись, горбатою мордою кінчика кінського

Ш

хвоста. Жеребець присідав, гарячився, хотів хвиснути настирливу суку, але ж та трохи відставала, тужним старечим поглядом ловила погляд Григорія, що оглядався.

До Ольшанського байрака добігли за півгодини. Пан поїхав байрачною хребтиною, кошлатою від брунатного ста-рюки-бур'яну. Григорій спустився наниз, сторожко вдивляючись в розмите, поковане провалами днище байрака. Він зрідка поглядав на пана. Крізь крицеву сизь голого й рідкого вільшняку видно було чітку, мов змальовану, постать старого. Припадаючи до луки, він підводився на стременах, і на спині його, синьо брижилася перетягнута козацьким паском чумарка. Собаки йшли по горблястому узвозі, держались купою. Переїжджаючи круту колдобину, Григорій звівся з, сідла. <

"Закурити б. Зараз пушу повода й дістану кисета", — подумав він, скидаючи рукавиці, намагаючи в кишені папір.

— Цькувати!... — мов той постріл з рушниці пролунав за байрачною хребтиною крик.

Григорій підняв голову: на гострогорбий гребінь вискочив пан, і, високо піднісши гарапника, пустив Кріпиша кар'єром"

— Цькувати!...

Перетинаючи хлипке, заросле кугою, й очеретянкою, днище байрака, пригинаючись до землі, швидко біг брудно-бурий, кошлуватий у пахах, невилинялий вовк. Перестрибнувши річище, він став, і, враз повернувшись боком, побачив собак"

Вони йшли на нього лавою, заходячи підковою, відрізаючи від лісу, що починався в кінці байрака.

Пружно похитуючись, вовк вискочив на горбочок, — колишню бабакову скоту, — швидко побіг до лісу. Майже назустріч йому скупими стрибками посувалася стара псиця, ззаду настигав сивий високий пес Яструб — один з кращих і найлютіших в гонитві.

Вовк на хвилину зам'явся, ніби в нерішучості. Григорій, піднімаючись з байрака, кружко поводячи поводами, на хвилину спустив його з очей, а коли вискочив на горб, — вовк мельтешився далеко, далеко; по чорній ряднині степу, зливаючись з землею пливли в бур'янах чорні собаки, а далі збоку, шмагаючи Кріпиша держалном гарапника, обскакував круту балку 'старий пан. Вовк перебігав до сусіднього байрака, близько насідали, оточували собаки, і майже над клоччям вовчих пахів, висів сивий пес Яструб, що звідси здавався Грицькові білястим клаптем.

— Цькувати!... — доплеснувся до Григорія крик.

Він пустив жеребця у весь мах, даремно намагаючись роздивитись, що було спереду. Очі застили сльози, вуха забивав гострий свист розітнутого вітру. Полювання захопило Григорія. Припадаючи до гостро засмерділої потом шиї

жеребця, він вихрився, в буйній гонитві. Поки доскакав до байрака, ні вовка, ні собак не було. За хвилину його наздогнав пан. Здержавши Кріпиша на всьому скаку, крикнув:

— Куди пішов!?

—т В байрак, мабуть.

— Переймай зліва!... Жени...

Пан устроїв підбором в боки коня, що танцював дибки/ і поскакав праворуч. Григорій, спускаючись у долину, натягнув поводи, погукнувши вилетів на той бік. Версти півтори підганяв зіпрілого жеребця батогом і криком. В'язка, непросохла земля налипала на копита, грудням засипала обличчя. Довгий байрак лукувато звивався узгірком, повернув праворуч, розвітвився на три приярки. Григорій перетнув поперечний приярок і полетів пологістим схилом, побачивши здалека чорний ланцюжок собак, що гнали вовка степом. Йрго, очевидно., відігнали від середини байрака, що особливо густо заросла дубами й вільхами. Там, де середина

розколювалась на три приярки і байрак схило стікав трьома зчор-на-сизими рукавами, вовк вийшов на вільне і вигадавши з сотню сажнів, швидко біг з горй, до суходолу, що весь за-кошлатів здичавілими давніми хашами бур'яну й сухого татарника.

Підводячись на стременах, Григорій стежив за ним, витирав рукавом сльози, що, воложили нахльостані вітром очі. Мель-ки глянувши ліворуч, він пізнав свою землю. Ситим косим квадратом лежала ділянка, та, що восени пахав він з Наталкою. Григорій навмисно скерував жеребця через ріллю, і за ті короткі хвилини, коли жеребець, спотикаючись і хитаючись, перетинав нив'я, в серці Григорія простигав, попілився мисливський запал, що охопив його. Вже байдуже підганяв він жеребця, що важко сопів, і, простеживши за паном — чи не оглядається, — перейшов на куцу бігу.

Віддалеки коло Червоного яру видно було порожній стан орачів. Осторонь на свіжій, що відливала оксамитом, ріллі, тягнучий плуга, пленталися три пари волів.

"Наші хуторські. Чия це земля?.. Та, здається ж, Онікі-єва", — поглядав Григорій примруженими очима, пізнаючи воли й чоловіка, що йшов за плугом.

— Взя-а-ати!...

Григорій побачив, як двоє козаків, кинувши плуга, бігли навперейми вовкові, що намагався прохопитись у долину. Один рослий, в козакому червоноооколом кашкеті, з спущеним під підборіддя ремінцем, махав витягнутим з ярма залізним занозом. І тоді-о несподівано вовк сів, опустивши зад у глибоку борозну. Сивий пес Яструб з розбігу перемахнув через нього і впав, підгинаючи передні ноги; стара псиця, намагаючись зупинитись, креслила задом грудкувату ріллю, не втримавшись, напоролась на вовка. Той різко мотнув головою, сука крижем зарикошетила набік. Чорний величез: ний клуб собак, наскочивши на вовка, хитаючись проплив по ріллі кілька сажнів, і покотився котком. Григорій підбіг на півхвилини вперед пана, скочив, з'їдла, впав на коліна, відносячи за спину руку з мисливським ножом.

— — Ось він!.. Спідній!.. В горло!.. — знайомим засапним голосом крикнув козак, що підбіг з занозом. Він, сопучи, приліг поруч з Григорієм і, на чверть відтягаючи шкіру на шиї пса, що вгризався у вовче черево, п'ятернею стриножив вовкові передні ноги. Під наїженою, що рухалась під рукою, жорстокою шерстю Григорій намацав рурку горла, коротко черкнув ножом.

— Собак!.. — Со-о-о-бак!.. Жени!.. — паралічно хрипів посинілий пан, падаючи з сідла на м'якиш ріллі.

Григорій насилу відігнав собак, оглянувся на пана.

Трохи осторонь стояв Степан Астахов у кашкеті, із спущеним на підборіддя лакованим ремінцем. Він. крутив у руках залізний заніз; брови й посіріла нижня щелепа в нього тремтіли.

— Ти звідки козаچه?—звернувся до Степана пан.— З якого хутора?

— З Татарського,— перечекавши, обіззався Степан і зробив крок у бік до Григорія.

— Чий?

— Астахов.

— От що, друже, ти коли їдеш додому?

— Нині на ніч.

— Привези нам цю тушу,— показав пан ногою на вовка, що в агонії зрідка клацав зубами, підіймав випростовану задню ногу з бурим жмутом шерsti на кісточці.

— Що коштує — заплачу, — пообіцяв пан, і, витираючи шарфом піт з багрового обличчя, відійшов набік, скособочився, скидаючи з плеча вузький, припнутий до фляшки ремінець.

Григорій пішов до жеребця. Ставлячи ногу в стремено, оглянувся: Степан, весь тремтячи, ішов до нього, поводячи шиєю, щільно притиснувши до грудей важкі, великі руки.

1

Підземка—низенька пічурка. Звичайно роблять під ліжком, з димоходом під підлогою.

XVIII.

У сусідки Коршунових Палажки вночі проти суботи, на страсному тижні зібралися баби на посиденьки. Гаврило Май-данникіб — Палажчин чоловік писав з Лодзі, обіцявся прийти у відпустку на Великдень. Палажка побідувала стіни й прибрала в хаті ще в понеділок, а з четверга чекала, виглядаючи за ворота, подовгу стояла коло тину, простоволоса,

й худа, з обличчям вкритим плитами матежин; прикривши очі долонею, вдивлялася—чи не їде часом? Доходжала вона в тяготі, але законно: торік улітку приїжджав Гаврило з полку, привіз жінці польського ситцю, прогостював недовго; чотири ночі переспав з жінкою, а на п'ятий день напився, лаявся по-польськи й по-німецьки й, плачучи, співав давньої хо-зацькбі пісні про Польщу, складеної ще 1831 року. З ним за столом сиділи приятелі й брати, що прийшли вирядити служивого, ковтали горілку до обіду, підспівували.

Казали про Польщу, що багата,

А ми дізнались — голь проклята.

У цій, у Польщі — корчма стоїть,

Корчма польська, королівська.

У цій корчмі три молодці п'ють,

Прусак та поляк та молодий дінський козак.

Прусак горілку п'є — монети кладе,

Поляк горілку п'є, червінці кладе,

Козак горілку п'є — нічого не кладе;

Він по корчмі ходить, острогами бряжчить',

Острогами бряжчить — шинкарці говорить:

— Шинкарочко-душечко, поїдьмо зі мною,

Поїдьмо зі мною до нас на тихий Дін.

У нас над Доном, та не по-вашому живуть, ,

Не тчуть, не прядуть, не сіють, не жнуть,

Не сіють, не жнуть, та чисто ходять.

А по обіді попрощався Гаврило з родиною і поїхав.. З того дня й почала Палажка на пелену сорочки заглядати.

Наталці Коршуновій так пояснювала вона причину вагітності:

— Перед тим, як прийти Гаврилкові, бачила я, лебідонько, сон. Ніби йду я займищем, а поперед мене наша, стара корова, яку ми торік на Спаса продали: йде вона, а з дійок молоком дорогу виллюжить... "Господи, думаю, як же це я її так доїла". Після цього Приходить до мене баба Дроздиха по хмелини, я їй і розповіла сон, а вона: "Віднеси, каже, на обору грудку воску, відломи від свічки, скачай в кульку і віднеси, в коров'ячий свіжий гній закопай, а то біда під вікном чигає". Кинулась я, а свічки й немає, була одна—> хлопці покачали, тарантулів з нір виманювали, чи що. Тут прийшов Гаврилко — от вона й біда. До цього три роки сорочки знімала, а тепер ач... — бідкалася Палажка, тикаючи пальцем у свій здутий живіт.

Чекаючи чоловіка, Палажка журилася, нудилася без людей, тому в п'ятницю скликала молодиць сусідок, час провести. Прийшла Наталка з недоплетеною ключковою панchoю (заходила весна дуже мерзнув дід Гришака), вона була

Ж

жвава: частіш, ніж треба, сміялася на чужі жарти, просто їй не хотілось, щоб бачили баби, іДо боре її туга за чоловіком. Палажка, звисивши з печі босі, в фіялкових прожилках ноги, кепкувала з молодії занозистої молодички Пріськи.

— Як же ти, Прісько, козака свого побила?

— Не знаєш як? По спині, по голові, по чому влучила.

— Я не про те, а як ви завелися?

— Так і завелися, — нехотя відповідала та.

— Ти б свого впіймала з чужою, чи змовчала б? — поволі розставляючи слова, спитала довга цибата молодиця, невістка Кашуліна Матвія.

— Розкажи, Прісько.

— Годі бо!... Знайшли про що балакати.

— Не комизися, тут усі свої.

Пріська, лускаючи в руку соняхи, посміхнулась:

— Я давно за ним помічала, а тут переказують мені: твій,, мовляв, на млині з задінською жалмеркою мірошникує. Я— туди, вони коло шеретівки.

— Що ж, Наталко, про чоловіка не чути?—перебила Ка-шулінська невістка, звертаючись до Наталки.

— В Ягідному він, — тихо відповіла та.

— Думаєш жити з ним, чи ні?

— Вона, може, й думала б, та він. про неї й думки не має,—' втрутилась господиня. Наталка відчула, як гаряча до елі" кров линулася їй в обличчя. Вона схилила над панchoю голову, з-під лоба глянула на молодиць, і, бачачи, що на неї дивляться, розуміючи, що краски сорому не сховати від них, навмисно, але неловко, так, що це помітили всі, впустила з колін клубок і нахилилась, мацаючи пальцями по холодній —підлозі.

— Наплюй на нього, молодичко. Була .6 шия, а ярмо буде, — з неприхованим жалем порадила одна.

Удавана жвависть Наталчина згасла іскрою на вітрі. Баби перекинулись розмовою на останні плітки, на пересуди. Наталка плела мовчки. Ледве висидівши до кінця, вона пішла, уносячи в — душі неоформлене рішення. Сором за своє непевне становище (вона все не вірила, що Григорій пішов, назавжди і, прощаючи, чекала його) штовхнув її на такий учинок: поклала послати потай від рідних до Ягідного, до Григорія, щоб дізнатися, чи зовсім пішов він та чи не одумався. Прийшла вона від Палажки пізно. В світлиці сидів дід Гришака, читав заяложену, закапану воском, в шкіря-' них палятурках, євангелію. Мирон Григорович у кухні дов'язував крило до ятера, слухав оповідання Михея про якесь давніше вбивство. Мати Наталчина, поклавши діти, спала на печі, виставивши чорні підосви ніг. Наталка роздяглась, безцільно пройшлась по кімнатах. В залі, в кутку, відгородженому дошкою, — купа залишеного на засів сім'я й пискотнява мишви.

Вона на хвилину затрималася в дідовій світлиці. Постояла коло косинці, тупо дивлячись на стопку церковних книг, складених під образами.

..— Дідуню, в тебе папір є?

— Який папір? — над окулярами зібрав дід густий жмут зморщок.

— На якому пишуть.

Дід Гришака пошукав у псалтирі і вийняв зім'ятий, прос-мерділий задхлим канунним медом і ладаном аркуш.

— А олівець?

— У батька спитай. Іди, дитино, не заважай.

Недогризок олівця дістала Наталка в батька. Сіла до столу, бфгісно передумуючи давно продумане, що викликало на серці тупий нудливий біль.

Вранці вона, пообіцявши Гетькові горілки, знярядила його до Ягідного з листом:

"Григорію Пантелеевичу!

Пропиши мене, як мені жити, і зовсім, чи ні, запропачене моє життя, життя. Ти пішов з дому і не сказав мені жадного словечка. Я тебе нічим не образила, і я чекала, щот ии мені розв'яжеш руки і скажеш, що ти пішов зовсім, а ти відроївся від хутора і мовчиш, як мертвий.

Думала, зопалу ти пішов, і чекала, що повернешся, але я розлучати вас не хочу. Хай краще одна я в, землю затоптана, ніж двоє. Пожалій наостаннє і пропиши. Дізнаюся — буду щось одне думати, а то стою я посеред дороги.

Ти, Грицю, не сердся на мене, ради Христа.

Наталка.

Похмурий, в передчутті близького запою, Гетько вивів на гарман коня і, крадькома від Мирона Григоровича, накинувши обротьку, побіг охляп. Мав він на коні властиву не-козакам незграбну поставу, баламкав на рисі драними ліктями і, під настирливий крик козачат, що грались на завулку, швидко біг трюшком.

— Хахол!.. Хахол!..

— Хахол-мазниця!

— Впадеш!..

— Собака на тині!.. — вслід йому кричала дівтора.

Повернувся з відповіддю він надвечір. Привіз синій клопоть

цукрового паперу, виймаючи його з-за пазухи* підморгнув Наталці.

— Дорога неможлива, доню. Така труська, що Гетько всі печінки повідбивав.

Наталка прочитала й посіріла. Чотирма нападами увійшло в серце щось зубчасто-гостре, розтинаючи там якусь тканину.

Чотири розпливчасті слова на папірчику: "Живи сама. Мелехов Григорій>.

Кваплячись, мов би не покладаючись на свої сили, Наталка пішла з двору, лягла на ліжку. — Луківна на ніч запалювала в печі, щоб раніш зварити і вчасно спекти паски.

— Наталко, а йди но допоможи мені і—кликала вона дочку.

— Голова болить, мамуню. Я трохи полежу.

Розхрістана Луківна висунулась у двері.

— Аби б росолу. А? Зразу очуняеш.

Наталка сухим язиком торкнула холодні губи, промовчала.

До вечора лежала вона, з головою вкрившись теплою пуховою хусткою. Мов би легка остуда трусила її зігнуте калачиком тіло. Мирон Григорович з дідком Гришакою вже налагодилися йти до церкви, коли вона встала і вийшла на кухню. На скронях гладко зачісане чорне волосся її блискотіло від поту, очі були нездорово імлісті.

Мирон Григорович, застібаючи на ширинці довгу *низку гудзиків, покосився на дочку.

— Приспічило тобі, доню, хворіти. Підемо до ' великої заутрені.

— Йдіть. Я опісля прийду.

— На шапкобрання?

— Ні, я лиш одягнусь... Мені одягнутись, і я піду.

Козаки пішли. В курені залишилися Луківна й Наталка.

Млява, вона переходила від скрині до ліжка, невидючими очима оглядала зжужманий у скрині ворох уборів, болісно щось обдумуючи, шепчучи губами. Луківна подумала, що вона вагається у виборі вбрання і з материнською великодушністю запропонувала:

— Одягай, люба, мою синю спідницю. Вона тобі тепер якраз буде.

К великодню Наталці не справили обнови, і мати, згадавши як вона ще дівкою любила святами одягати її синю, вузьку в подолі спідницю, сама нав'язалась із своїм добром, думаючи, що Наталка засмутилась через вибір.

— Одягнеш, чи що? Я дістану.

— Ні. Я в цій піду — обережно вийняла Наталка свою зелену спідницю і раптом згадала, що в цій спідниці була вона, коли Григорій женихом приїздив її провідати, під прохолодною поєіткою вперше засоромив її летючим поцілунком, і затрусилась у риданні, що раптом підступило, грудьми навалилась на поставлене ребром віко скрині.

— Наталко! Ти чого?.. — сплеснула руками мати.

Наталка здавила крик, пересиливши себе, засміялась скрипучим дерев'яним сміхом.

— Щось найшло на мене... нині.

— Ох, Наталко, примічаю я...

— І що ви, матусю, примічаєте? — з несподіваною злітк> крикнула Наталка, бгаючи в пальцях зелену спідницю.

— Не здобруєш ти, бачу... Заміж треба.

— . Годі!.. Побула!..

Наталка пішла до своєї світлиці одягатись, швидко знову прийшла на кухню вже одягнена, тонка по-дівочи, синяво-бліда, в прозорій синій невеселого рум'янцю. ,

— Йди сама, я ще не впоралась, — сказала мати.

Сунувши за вилогу рукава хусточку, Наталка вийшла на

ганок. Від Дону ніс вітер шарудіння пливучої криги і прісний живущий запах талої вогкості. Придержуючи лівою рукою подол спідниці, обходячи перлямутрову синь розкинутих по вулиці калюж, Наталка дійшла до церкви. Дорогою намагалась вона повернути собі минулу рівновагу, думала про свято, про все уривчасто і туманно, але думка вперто поверталась до ситого клаптика бібули, захованого на грудях, до Грицька і до тієї щасливої, яка з неї тепер вибачливо сміється і, може, навіть жаліє... '

Вона ступила за церковний мур. їй загородили дорогу хлопці. Обходячи їх, Наталка почула:

— Чия це? Ти вгадав?

— Та це Наталка Коршунова.

— В неї, кажуть, гила. Через це її й чоловік кинув.

— Бреши!. Вона з свекром, з Пантелеєм кривим, злигалася.

— Он шо-о-о-о! Ото Грицько через те й утік з дому?

— А то через що ж? Вона й тепер...

Наталка, спотикаючись об нерівний кам'яний настіл, дійшла до паперти. Слідом за нею напівголоса камнем пустили брудне, ганьблिवе слово. Під хихикання дівчат, що стояли на паперті, Наталка пройшла в другу фіртку, і, п'яно хитаючись, побігла додому. Перевела дух коло воріт свого дворз , увійшла, плутаючись ногами в подолі, кусаючи розпухлі, покусані до крові губи. В бузковій напливній над двором темряві чорніли напіввідчинені двері комори. В одне зле зусилля зібрала Наталка рештки сил, добігла до дверей, кваплячись переступила через поріг. В коморі — суха прохолода, запах ремінної збруї та злеглої соломи. Вона напмацки, без думки, без почуття, в чорній тузі, що когтила її сповнену ганьбою й одчаєм душу, дісталася в куток. Взяла в руки кісся, зняла з нього косу (руки її були повільні, впевнені та точні) і, відкинувши голову, з силою і радісною рішучістю різнула лезом по горлі. Від нестямного гарячого болю впала, мов від удару, і відчуваючи, неясно розуміючи, що не доконала почате,— стала рачки, потім навколішки; кваплячись (її лякала кров, що заливала груди), обриваючи тремтячими пальцями кнопки, чомусь розстібнула кохту. Одною рукою відвела тугу непіддатливу грудь, другою спрямувала вістря коси. Навколішках доповзла до стінки,

уперла в неї тупий кінець, той, що одягається на кісся, і, заломивши над закинutoю головою руки, грудьми твердо подалася вперед, вперед... Ясно чула, відчувала противний качаний хруск розрізаного тіла; наростаючи, хвиля гострого болю полум'ям пройшла по грудях до горла, тремкими голками загнала в вуха...

В курені скрипнули двері. Луківна, намацуючи ногою приступка, сходила з ганку. З дзвіниці розмірені сипались удари. На Доні з невгавним скриготом сунули сторч сажневі крижини. Радісний, повноводний, звільнений Дін ніс до Озів-ського моря крижану свою неволю.

XIX.

Хтепан підійшов до Григорія і, вхопившись за стремено, щільно притулився до пітного бока жеребця.

— Ну, здоров був, Грицьку!

— Здоров.

— Що ж ти думаєш? Га?

— Чого мені думати?

— Зманив чужу жінку і... користуєшся?

— Покинь стремено.

— Ти не бійся... Я не битиму. .

— Я не боюсь, ти це облиш!—рум'яніючи на вилицях, підняв Грицько голос...

— Нині я битись з тобою не буду, не хочу. Але ти, Грицьку, пам'ятай моє слово: рано чи пізно вб'ю!

— Сліпий сказав: побачимо.

— ' Ти твердо запам'ятай це. Уразив ти мене!.. Вичистив моє життя, мов кнура. Бачиш, он,—Степан простягнув руки чорними долонями догори,—орю, а й сам не знаю, нащо. Хіба мені одному багато треба? Я б і так перезимував. Та тільки нудота мене вбиває... Прикро ти мене скривдив, Григорію!..

—> Ти мені не жалійся, не зрозумію. Ситий голодному не товариш...

— Та це так, — погодився Степан, знизав дивлячись в обличчя Григорія, і раптом посміхнувся звичайною хлоп'ячою посмішкою, розщепляючи куточки очей на багато тонких зморшок. — Шкода мені одного, хлопче... Дуже шкода... Пам'ятаєш, позаторік на масляну билися. ми в лавах навкулачки?

— Це коли?

— Та тоді, коли постовала вбили. Парубки з жонатими бились, пам'ятаєш? Пам'ятаєш, як я з тобою біг? Лескува-тий ти був, очерет зелений проти мене. Я пожалів тебе, а коли б ударив на бігу — надвоє перебив би! Ти біг швидко, напружився весь: якби вдарити з протяжкою по боці, — не жив би ти на світі!

— Не сумуй, ще колись цокнемось.

Степан потер лоба рукою, щось зі адуючи.

Пан, ведучи Кріпиша за поводи, гукнув до Григорія:

— Рушай! "

Все так же держачись лівою рукою за стремено, Степан пішов поруч з жеребцем.

Григорій пильнував кожен його рух. Він зверху бачив русяві, обвислі вуса Степанові, густу щетину давно неголеної, бороди. На підборідді Степана висів лакований, в багатьох місцях потрісканий ремінець кашкета. Обличчя його, сіре від бруду, з косими смугами, слідами поту, — було невиразне й незнайоме. Дивлячись на нього, Григорій наче з гори на далекий запнутий мжичкою степ глядів. Сіра втома, порожнеча, спопеляли Степанове обличчя. Він, не прощаючись, відстав. Григорій їхав ходю.

— Стривай. А як же... Оксана як?

Григорій, батогом збиваючи з підшви чобота налиплу грязь, відказав:

— Нічого.

Він, спинивши жеребця, оглянувся. Степан стояв, широко розставивши ноги, перекусуючи вищиреними зубами бур'янинку. Григорієві стало його жаль, але почуття ревностів витіснило жалість; повертаючись на скрипучій подушці кульбаки, гукнув:

— Вона за тобою не сохне, не сумуй!

— Справді?

Григорій шмагнув жеребця батогом проміж вуха й поскакав, не відповідаючи...

XX

На шостому місяці, коли вже не можна було критись з вагітністю, Оксана призналася Григорієві. Вона таїлася, боячись, що Григорій не повірить, що це його дитину носить вона під серцем, жовтіла з туги та страху, що часом обгортали її, чогось вичікувала.

І в перші місяці її нудило від м'ясного, але Григорій не помічав, а коли й помічав, то, не здогадуючись про причину, не надавав цьому особливого значіння.

Розмова відбувалася ввечері. Хвйлюючись, Оксана сказала і жадібно шукала в обличчі Григорія зміни, але він, відвернувшись до вікна, досадливо покашлював.

— Що ж ти мовчала досі?

— Я боялася, Грицю... думала, що ти покинеш...

Тарабанячи пальцями по спинці ліжка, Григорій спитав:

— Скоро?

— На Спаса, гадаю...

— Степанова? *

— Твоя.

— Хіба?

— Вирахуй сам... З рубанки це...

— Ти не бреш, Оксанко! Хоч би й від Степана, куди ти тепер дінешся? Я на правду питаю.

Ронячи злі сльози, Оксана сиділа на лаві, давилась гарячим шепотом.'

' — З ним кілька років жила — і нічого!.. Сам подумай!..

Я не хвора баба була... Отже, від тебе понесла, а ти...

Григорій про це більше не знімав мову. В його ставлення до Оксани вплелася нова нитка настороженої чуждости й злегка глумливої жалости. Оксана замкнулась у собі, не набиваючись на ласку. Вона споганіла за літо, але ставну постать ЇХ майже не

псувала вагітність: загальна повнота скрадала округлий живіт, а схудле обличчя по-новому, прикрашали ,тепло похорошілі очі/Вона легко справлялася з роботою чорної куховарки. Цього року наймитів було менше,, менше було й порання.

Химерна стареча прихильність прив'язала до Оксани діда Сашка. Може тому, що мов донька дбала вона за нього: прала його шмаття, латала сорочки, за столом давала поласувати шматок пом'якше, смачніше, і дід Сашко, упоравшись з кіньми, приносив на кухню води, мняв картоплю, варену свиням, прислужував і, пританцьовуючи і розводячи руками, щирив голі ясна рота.

— Ти мене пожаліла, а я відплачу! Я тобі, Оксаночко, хоч з душі скалку витягну. Я ж бо без бабського догляду пропадав! Воші поточили! Ти, що потрібно буде, кажи.

Григорій, позбувшись, завдяки клопотанню Євгена Ми-колаєвича таборного збору, працював, на косовиці, часом возив старого пана до станиці, решту часу ходив з ним полювати на стрепетів або їздили з підгоном на дудаків. Легке сите життя його псувало. Він розледащів, потовстішав, мав вигляд старшого за свої роки. Одне турбувало його — майбутня служба. Не було ні коня, ні справи, а на батька погана була надія. Дістаючи за себе й Оксану гроші, Григорій скупився, жалувал собі навіть на тютюн, сподіваючись на заощаджені гроші, не кланяючись батькові, купити коня. Обіцяв і пан допомогти. Думка його про те, що батько нічого не дасть, незабаром ствердилася. В кінці червня приїхав Петро відвідати брата, в розмові згадав, що' батько гнівається на нього як і раніш і якось заявив, що не справлятиме муштрового коня: хай, мовляв, іде до місцевої команди.

— Ну, це він хай не сподівається. Піду на службу на своєму (Григорій підкреслив це слово) коневі.

— Звідки візьмеш? Витанцюєш?—жуючи вуса, посміхнувся Петро.

— Не витанцюю, так випрохаю, а то й украду.

— Молодець!

— На платню куплю,—вже серйозно пояснив Григорій.

Петро посидів на ґанку, розпитав про роботу, харч, утримання, на все притакуючи, жував обгризений дряпак вусини і, вивідавши, сказав Григорієві на прощання:

— . Йшов би ти додому жити, нема чого кирпу гнути. Думаєш, вганяєшся за довгим карбованцем?

— Я за ним не ганяюсь.

— Гадаєш із своєю жити? — звернув Петро розмову.

—> З котрою своєю?

— З цією.

— Тим часом, а що ?

— Так, ради цікавості попитав.

Григорій пішов його провести. Спитав наостаннє:

' — Як там удома? 1

Петро, відв'язуючи від бильців ґанку коня, посміхнувся:

— В тебе домів, як у зайця теремів. Нічого, живемо помаленьку. Мати — вона за

тобою сумує. А сіна нині нагребли, три прикладки вивершили.

Хвилюючись, Григорій розглядав стару клаповуху кобилу, на якій приїхав Петро. *

— Не жеребилась

— Ні, брат, ялова виявилася. Гніда ота, котру в Христоні виміняли, ожеребилась.

— Що привела?

— Жеребця, брат. Там жеребець — ціни не складеш! Високий на ногах, бабки правильні і груди гарні. Добрячий кінь буде.

Григорій зідхнув.

— Сумую за хутором, Петре. За Доном скучив, тут води текучої не побачиш. Нудне місце!

г— Приїзди відвідати, — крехтів Петро, навалюючись животом на гостру хребтину коня й заносючи ліву ногу.

— З часом...

— Ну, прощай!

— Щасливо!

Петро вже виїхав з двору, згадавши гукнув до Григорія, що стояв на ґанку:

— Наталка... Забув... Біда яка... ,

Вітер, що шулікою кружляв над двором, не доніс до Григорія кінця фрази; Петра з конем повила шовкова курява, і Григорій, не дочувши, махнув рукою, пішов до стайні.

Сухе було літо. Рідко падали дощі, і хліб виспів рано. Скоро впорались з житом — настиг ячмінь, жовтів, никнув чупрявим колоссям. Чотири захожі косарі, що стали поденно, і Григорій виїхали косити.

Оксана упоралась рано, упросила Григорія взяти її з собою.

— Сиділа б удома, потреба чи що жене?—відмовляв Григорій, але Оксана стояла на своєму і, нашвидку запнувшись, вибігла за ворота, даганяючи воза з робітниками.

Те, чого чекала Оксана з тугою і радісною нетерплячкою— те, чого неясно побоювався Григорій — сталося на сіножаті. Оксана гребла, і, відчувши деякі ознаки, кинула граблі, лягла під копицею. Перейми почались незабаром. Закусивши почорнілий язик, Оксана лежала нерухома. Проз неї, об'їжджаючи круг, погукували з косарки на коней робітники. Один молодий, з підгнилим носом, і рясними зморшками на жовтому, мов з дерева виструганому обличчі, проїжджаючи кидав Оксані:

— Гей, ти, хіба припекло в непідхідне місце? Вставай, а то розтанеш!

Змінившись з косарки, Григорій підійшов до неї:

— Ти чого?

Оксана, кривлячи неслухняні губи, хрипко сказала:

— Схоплює.

— Казав — не їдь, стерво погане! Ну, що тепер робити?

— Не лайся, Грицю... Ох! ох!.. Грицю, за-прЯ-Гай! Додому... Ну, як я тут? Тут же козаки..?* —застогнала Оксана стиснута залізним обручем болю.

Григорій побіг по коня, що пасся в долині. Поки зайріг і підїхав—Оксана відповзла набік, стала рачки, уткнувши голову у ворох порохнявого ячменю, випльовуючи

пожоване від муки колюче колосся. Вона розпухлими чужими очима, не розуміючи видивилася на Григорія, як той підбіг, і, застогнавши, в'їлася зубами в зібгану завіску, щоб і робітники не чули її потворного звірячого крику.

Григорій звалив її на підводу, погнав коня до маєтку.

— Ой, не жени!... Ой, смерть!... Тру-у-у-у-сько!...— кричала Оксана загрубілим голосом, качаючи на поденні воза розкуйовджену голову.

Мовчки Григорій шмагав коня батогом, вимахував над головою віжками, не оглядався назад, звідки хвилюю' напливало хрипке рвачке виття.

Оксана, стиснувши долонями щоки, дико поводячи широко розплющеними божевільними очима, підскакувала на возі, що кидався на грудкуватій, ненакоченій дорозі. Кінь чвалував, перед очима Григорія плавко похитувалася дуга, закриваючи кінцем навислу в небі, сліпучо білу, гранчасту, мов кристал, хмару. Оксана на хвилину урвала безнастанне верескливе виття. Торохкотіли колеса, в задку глухо билася об дошки безвільна Оксанина голова. Григорій не відразу сприйняв тишу, отямившись глянув назад: Оксана з перекривленим спотвореним обличчям лежала, щільно притиснувши щоку до боковими воза, позіхаючи ротом, мов риба, викинута на берег. З лоба її до запалих орбіт струмками стікав піт. Григорій підвів їй голову, підклав свій зім'ятий кашкет. Скопивши очі, Оксана твердо сказала:

— Я, Грицю, помираю. Ну... та й уже!

Григорій здригнувся. Раптовий холод дійшов до пальців на пітних ногах. Він, тяжко вражений, шукав слів бадьорих, ласкавих і не знайшов; з вуст, зведених черствим корчем, зірвалось:

— Брешеш, дурна!.. — мотнув головою і, нагинаючись, переламуючись надвое, стиснув незручно підведену Оксанину ногу. — Оксанко, горличко моя!...

Біль перейми, що на хвилину попустив Оксані, повернувся вдсятеро дужчий. Почуваючи, як у попушеному вниз животі щось уривається, вигинаючись дугою, Оксана проймала Григорія невимовно страшним, усе дужчим криком. Не тям-лячись, Григорій поганяв коня.

— А-а-а-и-и!.. Ги-и-и-и-к!..—хриплячи в переймі, вила Оксана.

За торохкотінням коліс Григорій ледве почув протужно тонке:

— Гри-и-цю!

Він натягнув віжки, повернув'голову: підпливши кров'ю, Оксана лежала, розкидавши руки; між ногами в неї, під спідницею, в червоно-білому місиві, щось живе ворухнулося, писнуло... Ошалілий Григорій скочив з воза й плутано, мов стреножений, ступнув до задка. Вдивляючись у запашілий рот Оксані, швидше догадався, ніж розібрав.

— Пу-по-ви-ну пе-ре-гри-зи!... Пе-ре-в'я-жи ниткою... Від сороч-ки...

Григорій тремтячими пальцями витягнув з рукава своєї б'язевої сорочки жмуток ниток, заплющившись, до болю в очах, перегриз пуповину і мідно перев'язав нитками кровоточивий відростень.

XXI.

До просторого суходолу наростом прилип ,маєток Листни-цького—Ягідне. Міняючись віяв вітер то з півдня, то з півночі; бовтався в синюватій білині неба соняшний жовток; наступаючи на поділ літу листопадом шаруділа осінь, зима навалювалась морозами, снігами, а Ягідне так само томилося в застиглій нудоті, і дні минали, перелазячи через високі тини, що відгородили маєток від цілого світу, подібні МОВ-близнята.

По дворі так само ходили чорні качки шептуни в червоних, що нагадують окуляри, обідках круг очей, бісерним дощем розсипались цесарки, на даху стайні утробним котячим голосом нявкали зозулясті пави. Любив старий генерал різну птицю, навіть підстреленого журавля держав, і в листопаді торкав він струни людських сердець мідноголосим тужним криком, зачувши' невиразний заклик вільних журавлів на відлеті. Але летіти не міг, мертво висіло перебите крило, і генерал, дивлячись з вікна, як журавель, нахиливши голову, підскакує, поривається з землі — сміявся, роззявляючи довгий, під сірим дашком вусів рот, і басовитий сміх тютюновою хмарою плавав, коливався в порожній білій залі.

Веніямин так само високо носив плюшову голову, трусив драглистими стегнами і цілими днями в передпокої до запаморочення гуляв у дурня сам з собою. Так само ревнував Тихін рябу свою коханку до Сашка, робітників, Григорія, до пана і навіть до журавля, якому приділяла Ликера надлишки удовиної ніжності. Дід Сашко час-від-часу напивався і йшов під вікна випрохувати в пана двогривенні.

За весь час трапилося тільки дві події, що сколихнули заплісніле в сонноті життя: Оксанині пологи та пропажа племінного гусака. До дівчинки, яку породила Оксана, швидко звикли, а від гусака знайшли за левадою в ярку пір'я (видно, лис нашкодів), і заспокоїлись.

Прокидаючись ранком, пан кликав Веніямина.

— Бачив щонебудь уві сні?

— Аякже,— такий чудесний сон.

— Розкажуй; — коротко наказував пан, скручуючи цигарку.

І Веніямин розказував. Коли сон був нецікавий, або страшний, пан сердився. .

— Ет, дурень, бидло! Дурневі й сні дурні сняться.

Приловчився Веніямин вигадувати сні веселі й цікаві. Одне

гнітило його: треба було винаходити і вже за кілька днів починав він придумувати веселі сні, сидючи на скрині і ляскаючи по килиму картами, пухлими й жирними, як щоки грача. Тупо впливав очима в одну точку, видумував і до того дійшов, що справді зовсім перестав сні бачити. Прокидався, морився, пригадуючи, але позаду була чорнота — рівно; мов стесано, і чорно, не те, що сну—обличчя жадного не бачив.

Видихався Веніямин у нехитрих своїх вигадках, а пан сердився, піймавши розповідача на повторях.

—г Ти мені, мерзото така, і в четвер цей сон про коня розказував. Що ж ти, дідько тебе забери?..

— Знов бачив, Миколо Олексійовичу. Істинна правда, вдруге бачу, — не ніяковіючи брехав Веніямин.

У грудні Григорія через стійкового викликали до Вешен-ської, до станичної управи. Дістав сто карбованців на коня і сповіщення, щоб на другий день Різдва виїздив до слободи Манькової на збірний участок.

Григорій повернувся з станиці розгублений; заходило різ-дво, а в нього ніщо не готове. На гроші, видані з казни, і на свої заощадження, купив на хуторі Обривському коня за сто сорок карбованців. Купувати ходив з дідом Сашком, сторгували коня підходящого: шестиліток, масти гнідої

.вислозадий; була в нього одна потаєна ґандж. Дід Сашко, куйовджачи бороду, сказав:

— Дешевше не знайдеш, а начальство не догляне, хисту в них не вистачить.

Звідтіля Григорій їхав на купленому коні верхи, пробував ходу й ристь. А за тиждень до різдва приїхав до Ягідного сам Пантелей Прокопович. Кобилу, запряжену в сани, не в'їжджаючи в двір, прив'язав до тину, пошкутильгав до челядні, обдираючи бурульки з борода, що лежала на комірі кожуха чорним брусом. Григорій розгубився, пізнавши у вікно батька.

— Отакої!.. Батько!..

Оксана чогось кинулась до колиски, тушкуючи дитину.

Пантелей Прокопович вліз у кімнату, напустивши холоду, — скинув тривуха й перехристився на образ, обводячи стіни повільним поглядом.

— Здорові були!

— Добридень, тату, — підводячись з лави відвітував на привітання Григорій і, ступивши крок, став посеред кімнати.

Пантелей Прокопович сунув Григорієві змерзлу руку, сів на край ослона, запинаючи поли кожуха, обводячи поглядом Оксану, що прикипіла біля колиски.

— Ладнаєшся на службу?

— Авжеж.

Пантелей Прокопович замовкнув, оглядаючи Григорія допитливо й довго.

— Роздягайся, тату, намерзся либонь?

— Нічого. Терпиться.

— Садоювар поставимо.

— Спасибічки, — зшкрябуючи нігтем з кожуха давнішню пляму грязі, сказав: — там привіз тобі справу: дві шинелі, сідло, шаравари. Візьми... Все там.

Григорій без шапки вийшов і взяв з саней два лантухи.

— Коли виступати?—поцікавився Пантелей Прокопович, встаючи.

— На другий день різдва. Що ж, тату, їдеш?

— Поспішаю раніш повернутись.

Він попрощався з Григорієм і, так само обминаючи поглядом Оксану, пішов до дверей. Вже держачись за клямку; стрельнув очима в колиску, сказав:

— Мати поклон веліла передати, слабує на ноги, — і помовчавши, натужно, ніби

важке підносячи:—поїду тебе виряджати до Манькової. Ти готуйся.

Вийшов, занурюючи руки в тепло плетених рукавиць. Бліда від пережитої зневаги, Оксана мовчала. Григорій походжав, скося поглядаючи на неї, намагаючись ступати на одну скрипучу мостину.

На перший день різдва Григорій возив Листницького до Вешенської.

Пан вистояв обідню, поснідав у своєї двоюрідної сестри поміщиці, звелів запрягати.

Григорій, не встигши досьорбати миску жирного, із свининою, борщу, встав і пішов до стайні. В легких міських санках ходив сірий, яблуками, орловський рисак Шибай.

Повиснувши на повіді, Григорій вивів його з стайні, кваплячись, запряг.

Вітер перевіював крихкий, колючий сніг, по дворі текла, шиплячи, срібляста поземка. За палісадником на деревах,— ніжний торочкуватий іней. Вітер стряхував його, і, падаючи, розсипаючись, вилискував він на сонці райдужними казково-пишними барвами. На даху будинка, коло закуреного димаря, з якого косо струмився дим, мерзли, чечekali галки. Вони злетіли, злякані скрипом кроків, покрутились над будинком сизим клоччям і полетіли на захід, до церкви, чітко синіючи на фіялковому ранковому небі.

—г— Скажи, що подано! — гукнув Григорій дівці, що вибігла на ґанок.

Вийшов пан, занурюючи вуса в комір енотового хутра. Григорій закутав йому ноги, пристібнув вовчу, обшиту оксамитом повсть.

— Погрій його, — показав пан очима на рисака.

Відкидаючись назад, здержуючи у випростаних руках тугий дріж віжок, Григорій пильнуючи косився на розкати, пам'ятав, як за першого снігу пан за незручний поштвох стромив йому в потилицю міцний, не по-старечому, кулак. Спустились до мосту, і тут, на Доні, Григорій попустив віжки, розтираючи рукавицею охоплені вітровим вогнем щоки.

До Ягідного долетіли за дві години. Пан всю дорогу мовчав, зрідка стукав зігнутих пальцем Григорія по спині: "Зу-гшни-и", і робив цигарку, повертаючись до вітру спиною.. Вже спускаючись з гори в масток, спитав:

— Рано завтра?

Григорій повернувся боком, насилу розідрав змерзлі губи:

— Рлано, — вийшло в нього замість "рано". Затверділий від холоду язик ніби— розпух, чіпляючись за підковку зубів, вимовляв не твердо.

— Гроші всі одержав?

— Так точно.

— За жінку не турбуйся, житиме в мене. Служи справно. Дід твій добрий був козак, щоб і ти,—голос пана зазвучав глухіше (він сховав від вітру обличчя в комір), — щоб і ти держав себе гідно свого діда й батька. Це ж батько твій дістав на імператорському огляді 1883 року перший приз за джигітування.

— Так точно, батько.

— Отож то,— суворо, мов загрожуючи* закінчив пан і зовсім сховав у хутро обличчя.

Грицько з рук у руки передав рисака дідові Сашкові, пішов до челядні.

— Батько твій приїхав! — крикнув той йому вслід, накидаючи на рисака попону. "

Пантелей Прокопович сидів за столом, доїдаючи холодець. "Напідпитку", визначив Григорій, скинувши оком на розм'якле батькове обличчя.

— Приїхав, служивий?

— Замерз увесь, — ляскаючи руками, відповів Григорій і до Оксани: — розв'яжи башлик, руками не володаю.

— Тобі перепало, вітер бо в пику, — рухаючи під час їжі вухами й бородою, мурчав батько.

Цього разу він був куди ласкавіший, Оксані коротко, по-хазяйськи наказав:

— Уріж ще хлібця, не скупись.

Встав з-за столу і, йдучи до дверей курити, мов би ненароком разів зо два хитнув колиску, просунувши під заслону бороду, спитав:

— Козак?

— Дівчина, — за Григорія відвітувала Оксана і, постерігши незадоволення, що пропливло по обличчі і застряло в бороді старого, похапцем додала: — як намальована, вся в Грицька.

Пантелей Прокопович діловито оглянув чорняву голівку, що стирчала з-під вороху шмаття, і не без гордості посвідчив:

— Нашої крові,.. Ек-гм... Ач ти!..

— Ти чим приїхав, тату? — спитав Григорій.

— Дишельними саньми. На шкапинці, та на Петровому.

— Їхав би однією, мого б припрягли.

— Нащо, хай порожнем іде. А кінь справний.

— Бачив?

— Трохи глянув.

Говорили про різні дрібниці, схвильовані одним, спільним. Оксана не втручалась у розмову, сиділа на ліжкові, понурившись. Кам'яно набухнявілі перса розпирали їй кохту. Вона помітно погладшала піля пологів, набула нової, впевнено щасливої постави.

Лягли спати пізно. Пригортаючись до Григорія, Оксана мочила йому сорочку росолом сліз і молоком, що стікало з невиссаних грудей.

— Помру з туги... Як я сама буду?

— Нічого, — так само пошепки озивався Григорій.

— Ночі довгі... дитина не спить... Зсохну за тобою... Подумай, Грицю, — чотири роки!

— За старих часів 25 років служили, кажуть.

— Що мені до старих* часів...

— Ну, годі!

— Будь вона проклята служба твоя, розлучниця!

— Прийду у відпустку.

— У відпустку, — луною стогнала Оксана, схлипуючи і сякаючись у сорочку, — поки прийдеш, у Доні води багато стече...

— Не скигли... Як дощ восени, так і ти, одне ж добро.

— Тебе б в мою шкіру!

Заснув Грицько перед світом. Оксана погодувала дитину і, спершись на руки, не мигаючи, вдивлялася в риси Грицькового обличчя, що мутно чорніли в темряві, прощалася. Згадалася їй та ніч, коли врна в своїй світлиці умовляла його йти на Кубань; так само, тільки місяць був та двір за вікном білів, затоплений місячною повіддю.

Так само було, а Григорій тепер і той, і не той. Лягла за плечима довга, протоптана днями стежка...

Григорій повернувся набік, сказав виразно:

— На хуторі Вільшанському... — і замовк.

Оксана намагалась заснути, але думки розвіювали сон, мов той вітер копицю сіна. Вона аж до світу продумала про цю фразу, шукаючи їй розгадку... Пантелей Прокопович прокинувся, скоро світло запінилося на намерзлих вікнах.

— Григорію, вставай, розвиднюється.

Оксана, ставши на коліна, одягла спідницю і, зідхаючи, довго шукала сірників.

Поки поснідали та склалися — розвиднілося. Синіми переливами грало ранкове світло. Чітко, наче врізаний у сніг, зубчатився тин і, застячи ніжний бузковий серпанок неба, темнів дах стайні.

Пантелей Прокопович пішов запрягати. Григорій відірвав від себе Оксану, що нестямно цілувала його, пішов прощатись з дідом Сашком та іншими.

Закутавши дитину, Оксана вийшла його виряджати.

Григорій торкнувся губами вогкого доччиного лобика, підійшов до коня.

— Сідай у сани! — крикнув батько, рушаючи.

— Ні, верхи я.

Григорій навмисно повільно затягав попрягу, сідав на коня і розбирав поводи. Оксана, торкаючись пальцями його ноги, часто проказувала:

— Грицю, почекай... Щось хотіла сказати...—і морщилась згадуючи, розгублена, тремтяча.

— Ну, прощай! Дитину доглядай... поїду, а то батько онде вже...

— Очекай, любий!.. — лівою рукою, хапала Оксана холодне стремено, правою притискаючи загорнену в полу дитину, дивилась ненаситно, і не було вільної руки, щоб витерти сльозц, що падали з широко—не мигаючи — розплющених очей.

На ганок вийшов Веніамин.

— Григорію, пан кличе. * 1

Григорій вилаявся, махнув батоном і поскакав з двору.

Оксана бігла за ним слідом, застрягаючи в заметах, що вкривали двір, незручно підкидаючи взутими в повстяники ногами.

На греблі Григорій наздогнав батька. Кріпивсь, оглядаючись: Оксана стояла коло

воріт, притискаючи до грудей закутану в полу дитину, вітер метляв на плечах її кінці червоної шалевої хустки. ,

Грицько зрівнявся з саньми. Поїхали ходюю.

Пантелей Прокопович повернувся спиною до коней: спитав:

— Значиться, не думаєш з жінкою жити?

— Стара справа... відгомоніли...

— Не думаєш, виходить?

— Виходить, ні.

— Не чув, що вона на себе руки накладала?

— Чув.

— Від кого?

— До станиці пана возив, хуторян довелося побачити.

— А бог?

— Що ж, тату, справді... що з возу впало, то пропало.

— Ти мені чортовиння не розводь. Я з тобою добром говорю, — озляючись, зачастив Пантелей Прокопович.

— У мене .он дитина, про що гомоніти? Тепер уже не приліпишся.

— Ти гляди... чи не чужого годуєш?

Григорій'зблід: зачепив батько незагоєну болячку. Відколи дитина найшлася, 1 ригорій увесь час болісно виношував у собі, таячись від Оксани, від самого себе, підозріння. Ночами, коли спала Оксана, вйчасто підходив до колиски, вдивлявся, вишукуючи в рожево-смаглявому 'обличчі дитини своє і відходив так само непевний, як і перше. Темоноруся-вий, майже чорний був і Степан,—як дізнатися, чию кров

т

жене серце по блакитній мережі жил, що просвічує під шкірою дитини? Часом йому здавалось, що дочка скидається на нього, іноді до болю нагадувала вона Степана. До неї нічого не почував Григорій, хіба що неприязнь за ті хвилини, що пережив, коли віз із степу Оксану, що корчилася в пологах. Раз якось (Оксана варила в кухні) вийняв дочку з колиски і, міняючи мокру пелюшку, відчув гостре щипливе хвилювання. Крадькома нахилився, потиснув зубами червоний відтобурчений палець на нозі.

Батько безжалісно кольнув тую болячку, і Григорій, склавши на луці долоні, глухо відповів.:

— Хоч чия вона, а дитину не кину.

Пантелей Прокопович, не обертаючись, махнув на коней батоном.

— Наталка перевелася відтоді... Голову криво держить, наче паралик її вдарив. Жилу потрібну перерізала, от шию й кособочить.

Він помовчав. Скрипіли полози, краючи сніг, клацав підковами, засікаючись, Грицьків кінь.

— Що ж вона, як? — спитав Григорій, надто уважно видираючи з кінської гриви зіпрілий реп'ях.

— Вичуняла мов би. Сім місяців вилежала. На тройцю доходила. Піп Панкратій

соборував... А потім відійшла. За тим усе краще, краще і пішла. Косу то штрикнула під серце, а рука затремтіла, мимо взяла, а до б край.

— Торкай з узгірку, — махнув Григорій батою і, випереджаючи батька, бризкаючи в сани сніжним, з-під копит грудням, заклусував, підвівшись на стременах.

— Наталку ми візьмемо!—кричав доганяючи його Пантелей Прокопович. — Не хоче баба в своїх жити. Недавно бачив її, кликав, щоб ішла до нас.

Григорій не відповідав. До першого хутора бігли мовчки, і більш розмови про це Пантелей Прокопович не знімав.

За день зробили верст із сімдесят. Другого дня (по хатах уже 'засвітили) приїхали до слободи Манькової.

— А в якому кварталі вешенські? — спитав Пантелей Прокопович у першого стрічного.

— Держи по великій вулиці.

На квартирі, куди потрапили, стояло п'ятеро призовників з батьками, що проводжали їх.

— З яких хуторів?—звідався Пантелей Прокопович, заводячи коні під повітку.

— З Чиру, — густо відповіли з темряви.

— Аз хутора?

— З Каргіна є, з Наполова, з Лиховидова, а ви звідкіля?

— З Кукуя, — засміявся Григорій, розсідлюючи коня і мацаючи запітнілу під кульбакою частину кінської спини.

На ранок станичний отаман Вешенської станиці Дударев привів вешенців до лікарської комісії. Григорій побачив хуторських хлопців — однолітків; Митько Коршунов на високому ясногнідому коневі, підсідланому новесеньким чепурним сідлом, з гарним нагрудником і набраною вуздечкою, ще ранком пробіг до колодязя і, побачивши Григорія, що стояв коло воріт своєї квартирі, проскакав проз, не вітаючись, придержуючи лівою рукою збитий набакір кашкет.

В холодній кімнаті волосної управи роздягались за чергою., Навколо сновигали військові писарі й помічник пристава; в коротких лакованих чобітках дріботів проз адью-тант окружного отамана; перстень його з чорним камінцем і рожеві припухлі білки гарних чорних очей дужче відтіняли білість шкіри і аксельбантів. З кімнати прохоплювалася розмова лікарів, уривчасті зауваження.

— Шістдесят дев'ять.

— Павло Івановичу, дайте хемічного олівця, — близько, коло дверей, хрипів похмільний голос.

— Обсяг грудей... *

-4— Так, так, — яскраво виявлена спадковість...

— Сифіліс, запишіть.

— Що ти рукою закриваєшся? Не дівка.

— Ач збудований як...

— ...хуторі розсадник цієї недуги. Потрібні надзвичайні заходи. Я вже рапортував

його превосходительству.

— Павло Івановичу, гляньте на цього суб'єкта. Збудований як, а!

— Мта-а-ак...

Григорій роздягався поруч з високим рудуватим хлопцем з хутора Чукаринського. З дверей вийшов писар, брижачи на спині гімнастівку, чітко сказав:

— Панфілов Севастіян, Мелехов Григорій.

— Швидше! — перелякано прошепотів сусіда Григорія, червоніючи й вивертаючи панчошу.

Григорій увійшов, несучи на спині сироти. Його смагляве тіло потемнішало, мінилося кольором томленого дуба. Він конфузився, дивлячись на свої ноги, густо порослі чорним волоссям. В кутку на вазі стояв голий незграбний парубок. Якийсь, з виду фельдшер, пересунувши мірку, іфікнув:

— Чотири, десять. Злазь.

Принизлива процедура огляду хвилювала Григорія. Сивий, У білому, лікар обслунав його трубкою, другий, молодший, віддирав повіки очей і дивися на язик, третій в рогових окулярах крутився ззаду, потираючи руки з зачоченими по лі-кОть рукавами. '

— На вагу. !

Григорій ступив на рубчатую холодну плятформу.

— П'ять, шість з Половиною,—клацнувши металевою навіскою, визначив вагар.

— Що за чорт, не дуже високий... — замуркотів сивий лікар, за руку повертаючи Григорія кругом.

— Ди-и-вно!—заїкаючись, заглитнувся другий, молодший.

— Скільки ? — здивовано спитав один з тих, що сиділи за столом. \$

— П'ять пудів, шість з половиною фунтів, — не спускаючи, брови, відповів сивий лікар.

— У Гвардію?—спитав окружний військовий пристав, нахилиючись чорною зализаною головою до сусіда за столом.

— Пика бандитська... Надто дикий!

— Слухай, повернись. Що це в тебе на спині? — крикнув офіцер з полковницькими наплічниками, нетерпляче стукаючи пальцями по столі.

Сивий лікар мурмотів незрозуміле, а Григорій, повертаючись до столу спиною, відповів, ледве здержуючи дріж, що брижив усе його тіло:

З весни застудився. Чиряки це.

На кінець обміру за столом чини, порадившись, ухвалили:

~— До армії.

— До дванадцятого полку, Мелехов. Чуєш?

Григорія відпустили. Йдучи до дверей, він почув буркотливе шепотіння:

— Не мож-на-а-а. Уявіть, побачить государ таку пику, що тоді? В нього самі очі...

— Перерідок! Із сходу, напевне.

— До того ж тіло нечисте, чиряки...

Хуторяни, що чекали ряду, оточили Григорія.

— Ну, як Грицьку?

— Куди?

— До Отаманського, певне?

— Скільки заважив на вазі?

Стрибаючи на одній нозі, Григорій просунув ногу в халоїщу відповів крізь зуби:

— Відчепіться, якого чорта треба? Куди? До дванадцятого полку.

— Коршунов Дмитро, Каргін Іван,—висунув писар голову.

На ході застібаючи кожушок, Григорій збіг з ґанку.

На майдані їхали й вели за поводи коней.

Розталь віяла теплим вітром, парувала оголена подекуди дорога. Через вулицю перебігали кури, в побриженій калюзі вовтузились гуси. Лапи їх рожевіли в воді червоножовті, схожі на запалене морозом осіннє листя.

Через день почався огляд коней. На майдані засновигали офіцери; маючи полами шинелі, пройшов ветеринарний лікар і фельдшер з кономіром. Попід огорожею довго шикува-лися різномасні коні. До столика, поставленого серед майдану, де писар записував наслідки огляду та обміру, пробіг від ваги вешенський станичний отаман Дударев, пройшов військовий пристав, щось пояснюючи молодому сотникові, сердито дриґаючи ногами.

Григорій, 108-й за рядом, підвів коня до ваги. Обміряли всі ділянки на кінському тілі, зважили, і не встиг кінь зійти з платформи, — ветеринарний лікар знову, з звиклою владністю, взяв його за верхню губу, оглянув рота, сильно натискаючи, обмацав грудні м'язи і, мов павук, перебираючи цупкими пальцями, перекинувся до ніг.

Він стискав 'колінні суглоби, бив по в'язах сухих жил, тиснув кістку над щітками...

Довго обслушував і мацав настороженого коня і відійшов маючи полами білого халату, розвіваючи навкруги терпкий запах карболової кислоти.

Коня забракували. Не справдилась надія діда Сашка, і в пронозуватого лікаря вистачило "хисту" знайти ту затаєну ґандж, про яку говорив дід Сашко.

Схвильований Григорій порадився з батьком і за півгодини, між чергою, поставив на вагу Петрового коня. Лікар пропустив його, майже не оглядаючи.

Тут же недалеко вибрав Григорій сухішу місцинку і, розстеливши попону, виклав на ній своє спорядження; Пантелей Прокопович держав ззаду коня, переговорюючись з другим старим, що теж проводжав сина.

Проз них в ясносірій шинелі й сріблястій каракулевій папасі пройшов високий сивий генерал. Він злегка заносив уперед ліву ногу, помахував рукою, зтягнуеною в білу рукавичку.

— Онде окружний отаман, — прошепотів Пантелей Прокопович, штовхаючи ззаду Григорія.

> — Генерал, видно?

— Генерал-майор Макеев. Строгий дуром!

Позад отамана натовпом ішли приїжджі з полків та батареї офіцери. Один

підосавул, широкий у плечах і стегнах, в артилерійському строї, голосно говорив до товариша, високого красуня-офіцера з джйб-гвардії Отаманського полку:

— ...Що за чорт! Естонське сільце, нарід здебільшого білявий і таким різючим контрастом ця дівчина, та й не одца. Ми всяко гадаємо і от дізнаємось, що років 20 тому... — офіцери йшли проз, віддаляючись від місця, де Григорій розкладав на попони свою козачу справу, і він, за вітром, ледве почув укриті сміхом офіцерів останні слова артилериста підосавула: — ...виходить, стояла в цьому селі сотня вашого Отаманського полку.

Писар пробіг, застібаючи тремтячими, вмазаними в хеміч-ний— атрамент пальцями гудзики сурдута, вслід йому помічник окружного пристава кричав розпалившись:

— В трьох примірниках, сказано тобі! Всиплю!

Григорій зацікавлено вдивлявся в незнайомі обличчя офіцерів та урядовців. На нім, ідучи проз, спинив знуджені вогкі очі адьютант, та й відвернувся, зустрівшись з уважним поглядом; наздоганяючи його, майже ристю, ішов старий сотник, чимось схвильований, кусаючи жовтими зубами верхню губу. Григорій помітив, як над рудою бровою сотника тіпався, рухаючи повіку, живчик.

В ногах Григорія лежала ненадівана попонка, на ній у порядку розкладені: сідло з окованим, зеленофарбованим лен-чиком, з саквами, дві шинелі, двоє шаравар, мундір, дві пари чобіт, білизна, фунт і 54 золотники сухарів, банка консервів, крупа й інший, в належній для вершника кількості, харч.

В розкритих саквах виднівся круг—на чотири ноги—гїд-ков, вухналі,, загорнені в промашену ганчірку, шитв'янка з парою голок і нитками, рушник.

Востаннє оглянув Григорій своє майно, присів навпочіпки й витер рукавом вимашчені краї в'ючних пряжок. Від краю майдану поволі посувалася комісія проз лаву козаків, виши-куваних над своїми попонами. Офіцери й отаман уважно роздивлялися на козаچه спорядження, присідали, підбираючи поли світлих шинелів, рилися в торбаїх, розглядали шит-в'янки, на руку прикидуючи вагу торбинок з сухарями.

— Диви, хлопці, отой цибатий, — казав хлопець, що стояв поруч з Григорієм, показуючи на окружного військового пристава, — копає, мов пес тхорячу нору.

— Ач, ач, чортило!.. Торбу вивертає!

— Мабуть, непорядок, а то б не потребував би.

— Ото, він либонь вухналі рахує?

— От псяюха!

Розмови потроху вщухли, комісія наближалася, до Грицька залишалося кілька чоловіка. Окружний отаман в лівій руці ніс рукавицю, правою помахував, не згинаючи її в лікть Григорій підтягнувся, ззаду покашлював батько. Вітер ніс по майдані запах кінської сечі й талого снігу. Невеселе, мов з похмілля, поглядало сонце.

Група офіцерів затрималась коло козака, що стояв поруч Григорія, і по одному перейшла до нього.

— Прізвище, ім'я?) —

— Мелехов Григорій.

Пристав за хлястика підняв шинелю, понюхав підшивку, бігло перерахував застібки; інший офіцер, з наплічниками хорунжого, мняв у пальцях добротне сукно шарвар; третій, нахилиючись так, що вітер на спину йому закидав поли шинелі, нишпорив у торбах. Пристав, мізинцем і великим паль-

цем, обережно, мов до гарячого, доторкнувся до ганчірки з вухналями, плямкаючи губами, рахував:

— Чому 23 вухнали? Це що таке? — сердито смикнув він край ганчірки.

— Нікак нет, ваше високоблагородіє, 24.

— Що я, — сліпий?

Григорій метушливо відвернув загнутий край, що прикривав двадцять четвертий вухналь, пальці його, кошлуваті, чорні, злегка доторкнулись до білих, мов цукор той, пальців пристава. Той смикнув руку, наче вколовся, потер її о бойовику сірої шинелі, гидливо кривлячись, надів рукавицю.

Григорій помітив це, випроставшись, зло посміхнувся. Погляди їх зустрілися, і пристав, червоніючи верхівками щок, підняв голос:

— Єк дивишся!' Єк дивишся, козаче?..—Щока його, з присохлим коло вилиці порізом від бритви, вся зарум'яніла. —, Чому в'ючні пряжки не в порядку? Чому трензелі такі? Що це ще таке? Козак ти чи мужицький личак?.. Де батько?

Пантелей Прокопович смикнув коня за повід, виступив крок уперед, пристукнувши кривою ногою.

— Служби не тямиш?.. — присікався до нього пристав, злий ще з ранку, бо програвся в преферанс.

Підійшов окружний отаман, і пристав потихшав. Окружний ткнув носком чобота в подушку сидла, гикнувши, перейшов далі. Ешельонний офіцер того полку, до якого потрапив Григорій, чемненько перерив усе аж до шитв'янки і відійшов останній, задкуючи, закурюючи на вітрі.

Через день потяг, що рушив від станції Чертково, тягнув валку червоних вагонів, навантажених козаками,' кіньми та фуражем на Ліски.— Вороніж.

В одному з них, спершись на дощані ясла, стояв Григорій. Повз розсунуті двері вагона бігла чужа рівнинна земля, віддалеки каруселило блакитне й ніжне пасмо лісу.

Коні хрумтіли сіном, переступали, почувуючи хистку підпору під ногами.

Пахло в вагоні степовим полинем, .кінським потом, весняною розталлю, і далека майоріла на обрії смужка лісу, блакитна, задумана й недосяжна, мов та вечірня неяскрава зоря.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

i.

В березні 1914 року розтальним веселим днем прийшла Наталка до свекра. Пантелей Прокопович заплітав кучерявим сизим хмизняком тин, що бугай поламав. З даху капало, сріблилися бурульки, дьогтьовими смугами чорніли на карнизі сліди колишніх затьоків.

4 Ласкавим телям горнулося до відталого горбка руде потепліле сонце, і земля

набухала, на крейдяних мисах, що залисинами стікали з наддінського взгірка, малахітом зеленіла рання трава.

Наталка, змарніла й худа, підійшла ззаду-до свекра, схилила покалічену, скривлену шию.

— Здоровенькі були, тату!

— Наталонько? Добридень, люба, добридень... Ех, ти...—

заметушився Пантелей Прокопович. Хворостина, випавши з рук його, скрутилась і випросталась. ¹

— Ти чого ж це й очей не показуєш? Ну, ходімо до хати, ото мати тобі зрадіє.

— Я, тату, прийшла... — Наталка непевно повела рукою й відвернулась.

— Як не проженете, залишусь назавжди у вас...

— Що ти, що ти, голубонько! Хіба ти нам чужа? Григорій он прописав у. листі... Він, дівко, про тебе наказував спитати.

Пішли до хати. Пантелей Прокопович кульгав метушливо й радісно.

Іллівна, пригортаючи Наталку, пустила рясний ланцюжок сліз, прошепотіла сякаючись у завіску:

— Дитину б тобі... Вона б його присушила. Ну, сідай. Дайно я млинців дістану.

— Спасибі, матусю... Я от прийшла...

Докійка, вся в полумені рум'янцю, вбігла з двору до кухні і з розгону обхопила Наталчині коліна.

— Безстидниця! Забула про нас!..

— Сказилась, кобило! — крикнув удавано суворо на неї батько.

— Велика ти яка... — роняла Наталка, розводячи Докійчині руки й заглядаючи їй в обличчя.

Заговорили разом усі, перебиваючи один одного й замовкаючи.

Іллівна, підпираючи щоку долонею, смутилася, з болем вдивляючись в неподібну до колишньої Наталку.

— Зовсім до нас?—допитувалась Докійка, шарпаючи Наталчині руки.

— Хто його знає...

— Чого там, рідна жінка, та десь житиме! Залишайся!— вирішила Іллівна і гостила невістку, соваючи по столі череп'яну миску, повну млинців.

Прийшла Наталка до свекра після довгих вагань. Батько її не пускав, сварився й соромив, переконуючи, але їй ніяково було одужавши дивитися на своїх і почувати себе в рідній колись сім'ї майже чужою. Те, що хотіла вона собі віку вкоротити, віддалило її від рідних. Пантелей Прокопович зманював її весь час після того, як вирядив Григорія на службу. Він твердо поклав узяти її до себе й помирити з Григорієм.

З того дня Наталка залишилась у Мелехових. Дарка зовні нічим не виявляла свого незадоволення; Петро привітно ро-дався, а косі часом погляди Дарчині надолужувала гаряча Докійчина прихильність і батьківськи-любовне ставлення старих.

Другого дня, скоро Наталка перебралась до свекра, Пантелей Прокопович наказав Докійці написати до Григорія такого листа*-

— "Здрастуй, дорогий сину наш, Григорію Пантелеевичу. Шлемо ми тобі щонайнижчий поклон і від всього батьківського серця, з матір'ю твоєю Василюю Іллівною, батьківське— благословення. Кланяється тобі брат Петро Пантелеевич з дружиною Даркою Матвійовною і бажає тобі здоров'я та щастя, ще кланяється тобі сестра Докія і вся челядь. Лист твій пущений від лютого п'ятого дня, ми одержали і сердешно дякуємо за нього.

А як ти прописав, що кінь засікається, то заливай йому смальцем, ти знаєш, і на задок не підковуй, коли немає слизоти, або,

— мовити, ожеледі. Дружина твоя Наталка Миронівна живе в нас й пробував при здоров'ї і все їй гаразд.

Вишень-сушениці мати тобі надсилає і пару вовняних панчо, а ще сала й усяких гостинців. Ми всі живі й здорові, а дитина в Дарки померла, про що оповіщаємо. Недавно перекидали з Петром комори і він тобі наказує коня доглядати і зберігати. Корови потелились: стара кобила починає, відбила вим'я і видно, як лоша в неї в череві ворухиться. Покрив її з станичної стайні жеребець на окличку "Дінець" і на п'ятому тижні сподіваємося. Ми раді про твою службу і що начальство похваляє тебе. Ти служи, як годиться. За царем служба не пропаде. А Наталка тепер у нас житиме і ти про це подумай. А ще біда, на масляній зарізає звір три вівці. Ну, бувай здоров і хай тебе бог милує. Про жінку не забувай, мій тобі наказ. Вона ласкава баба і в законі з тобою. Ти борозну не ламай, і батька слухай.

Твій батько, старший урядник Пантелей Мелехов".

Полк Григорія стояв за чотири верстви від російсько-австрійського кордону, в містечку Радзивілові. Григорій писав додому рідко. На звістку про те, що Наталка прийшла до батька, відповів стримано, просив передати їй поклон; зміст листів його був ухильний і неясний. Пантелей Прокопович примушував Докійку або Петра перечитувати їх кілька разів, вдумуючись в затаєну між рядків, невідому Грицькову думку. Перед Великоднем він у листі руба поставив питання про те, чи житиме Григорій, повернувшись із служби, з жінкою, чи як і перше з Оксаною.

Григорій з відповіддю зволікав. Після трійці дістали від нього короткого листа. Докійка читала швидко, ковтаючи кінці слів, і Пантелей Прокопович ледве встигав вловити зміст, відкидаючи численні поклони й допитування. В кінці листа Григорій торкався питання про Наталку.

"Ви просили, щоб я прописав, житиму я чи ні з Наталкою. Але я вам, тату, скажу, що відкраяну скибку не приліпиш. І чим я Наталку тепер примовлю, як у мене, як самі знаєте, дитина? А обіцяти я нічого не можу, і мені про це нудно гомоніти. Недавно спіймали на кордоні жида з контрабандою і нам довелось його побачити, пояснює, що незабаром буде з австрійцями війна, і цар їхній ніби приїздив до кордону, оглядав звідки зачинати війну і які землі собі захопити.

Як зачнеться війна, може і я живий не буду, загода нічого вирішувати..."

Наталка працювала в свекра і жила, плекаючи несвідомо надію на поворот чоловіка, нею піддержуючи свій підупа-лий дух.

Вона нічого не писала Григорію та ніхто в родині не чекав від нього листа з такою тугою й болем.

Звичайним непорушним порядком ішло на хуторі життя: повернулись козаки, що відслужили свій термін, буднями сіренька робота непомітно зжирала час; неділями зранку сунули до церкви родинними табунами; йшли козаки в мундирах і святкових шараварах; довгими шарудливими надолками різнобарвних спідниць замітали порох баби, туго затягнені в картаті кофти з буфами на збрижених рукавах, підпірілих і злинялих під пахвами від гостро-солодкого, що вдаряє в ніс, мов гірчиця, бабського поту.

А на квадратовому фасі майдану настовпжувались голоблі возів, верещали коні, сновигав різний, люд; коло пожежці болгари плянтатори торгували городиною, розкладеною на довгих ряднах; позад них юримлася, дівтора, розглядаючи випряжених верблюдів, що погордо оглядали торговицю і товпища, що перекипали червонооколими кашкетами й квітчастим розсипом бабських хусток. Верблюди пінно перетирали бур'янову жуйку, відпочиваючи від постійної роботи на чигирі¹), і в зеленуватій сонній полуді застигали їх очі.

Вечорами в тупотливому дзвоні стогнали вулиці, грища лунали піснями, танками під гармошку, і тільки глумої ночі догорали в теплій сухмені останні чна околицях пісні.

Наталка на вулицю не ходила, з радістю вислухувала немудрі Докійчині оповідання. Непомітно вирівнялась Докійка в ставну і на свій кшталт гарну дівчину. Рано виспіла, мов яблуко-скороспілка. Цього року, край кладучи її підлітству, прийняли її старші подруги до дівочого свого товариства. Зростом вийшла Докійка в батька: присадкувата, смаглява.

П'ятнадцята весна минула, не вирівнявши тонку незграбну-вату її постать. Була в ній мішанина, зворушлива й наївна, дитинства й не зовсім розквітлого дівочства: міцніли і помітно випиналися під кофточкою невеличкі, з кулак, перса, роздавалася в плечах; а в довгих, трішки косих розрізах очей, такі самі ще соромливі й бешкетливі іскрились чорні в агатовій сині білків миндалини очей. Приходячи з вулиці, жона Наталці тільки розказувала немудрі свої таємниці.

— Наталю, ясочко, щось хочу розказати...

— Ну, розкажи.

— Михась Кошовий учора цілий вечір зі мною просидів на дубках під гамазеями.

— Чого ти почервоніла?

— Ані трішки.

— Глянь у дзеркало. Чисто полум'я.

— 'Ну, стривай. Ти ж засоромила...

— Розкажуй, я не буду.

Докійка смаглявими долонями розтирала зашарені лиця, притискаючи пальці до скронь, видзвонювала молодим, безпричинним сміхом: "Ти, — каже, — мов та повная рожка..."

— Ну, ну?—підбадьорювала Наталка, радіючи чужій радості, забуваючи про свою,

розтоптану і минулу.

— А я йому: "Не бреш, Михайло". А він божиться, — Докійка дзвіночками розсипала сміх по світлиці, мотала головою, і чорні, туго заплетені кіски ящірками метлялися по нлечах її та спині.

— Що ж він ще плів?

— Хустку, мовляв¹ дай на пам'ять.

— Дала?

— Ні, — кажу, — не дам. Піди в своєї кралі попрохай. Адже він з Єрофеевою невісткою... Вона жалмерка, гуляє.

— Ти подалі від нього.

— Я й так далеко. — Докійка, перемагаючи усмішку, огю-відала: — З вулиці йдемо додому, троє нас дівчат, і доганяє нас п'яний дід Михей: "Поцілуйте,—кричить,—хороші мої, по гривні відвалю". Як кинеться на нас, а Нюрка його хворостиною через лоб. Насилу втекли.

Сухе тліло літо. Проти хутора мілішав Дін, і там, де раніш бистрилося шалене стрем'я, утворився брід, на той бік переходили воли, не замочивши спини. Ночами в хутір злазила з гребня густа, пекуча задуха, вітер насичував повітря пряним запахом припалених трав. На толоці горіли сухостійні бур'яни, і тьмяне мариво невидимою запоною висло понад Доном. По ночах густіли за Доном хмари, тріскалася сухо й розкотисто громовиця, але не падав на палку землю дощ, дарма спалахувала блискавка, ламаючи небо на гострокутне блакитне Груддя.

Вночі на дзвіниці кричав сич. Пливкі й моторошні висіли над хутором крики, а сич з дзвіниці перелітав на кладовище, витолочене телятами, стогнав над бурими затравілими могилами.

— На біду, — пророкували старі, зачувши виголоси сича на кладовищі.

— Війна буде.. о".

— Перед турецькою кампанією накликав отакечки.

— Може, знову холера?

— Добра не сподівайся, з церкви до мертв'яків злітає.

— Ох, Миколо-угоднику...

Шумілій Мартин, брат безрукого Олекси, дві ночі засідав на проклятого птаха, під огорожею кладовища, але сич — невидимий і таємничий — нечутно пролітав над ним, сідав на хрест в другому кінці кладовища, сіючи над заснулим хутором тривожні клики. Мартин непристойно лаявся; стріляв учорне, обвисле черево хмари, і йшов геть. Жив він поруч. Жінка його, полохлива хвора баба, плодюча, мов кролиця, зустрічала чоловіка докорами:

— Дурень, ото дурень! Що він тобі, вражий сину, заважає чи що? А як бог покарає? Ходжу от на останньому, а ну як не розрожуся через тебе, чортяко?

— Цить ти! Надісь розродишся! Розходилась, мов бондарський кінь. А чого він тут, проклятий, в тугу вганяє? Біду, диявол, кличе. Трапиться війна, — заберуть, а ти їх он скільки нащенила, — махав Мартин у куток, де на повсті плелися мишача пискнява й

хропіння дітей, що спали покотом.

Мелехов Пантелей, розмовляючи на майдані з стариками, поважно доводив:

Пише Григорій наш, що австрицький цар наїздив на кордон і віддав наказу, щоб все своє військо зігнати в одне місце і йти на Москву і Петербург.

Старі згадували минулі війни, ділились здогадами.

— Не бувати війні, по врожаю видно.

— Врожай тут ні до чого.

— Студенти баламутять, мабуть.

— Ми про це останні визнаємо.

— Як під японську війну.

— А коня синові справив?

— Чого там загоді...

— Брехня це!

— А з ким війна бо?

— З турками, за море. Море ніяк не поділять.

— І чого там мудрого? Розбили> на ділянки, от як ми траву, і діли!

Розмова замазувалася жартом, і старі розходились.

Чекала на людей бистроплинна на луках косовиця, доцвітала за Доном трава, — не під пару степовій, — квола й без духу. Одна земля, 'а соки різні тягне зілля: за горбком на степу кляклий чорнозем, що хрящ, табун майне — сліду від попитів не побачиш; тверда земля, і росте по ній трава буйна, духовита, коневі по череву; а над Доном і за Доном мочли-вий пухкий ґрунт жене трави безрадісні й нікудишні, гидує нею й худоба бува.

Клепали коси по хуторі, вистругували граблища. Баби кваси готували косарям на потіху, а тут сталася пригода, що сколихнула хутір від краю до краю: приїхав становий із слідчим і з чорнозубим плюгавеньким офіцером в формі досі невиданій; викликали отамана, зігнали понятих та й попростували до Ликєрки зизуватої.

Слідчий ніс у руці парусиновий кашкет з форменним значком. Ішли понад тинами, лівим боком вулиці, на стежці лежали соняшні плями, і слідчий, наступаючи на них запорошеними черевиками, розпитував отамана, що по-півнячому забігав наперед.

— Приїжджий Штокман вдома?

— Так точно, ваше благородіє.

— Чим він займається?

— Звісно, майструє... Стругає собі.

— Нічого не помічав за ним?

— Ні.

. Пристав на ході давив пальцями .прищ між бровами; відсапувався, пріючи в сукняному мундирі. Чорнозубий офіцерик колупав у зубах соломинкою, брижив зм'яклі червонясті згорбки очей.

— Хто в нього буває? — допитувався слідчий, відводячи рукою отамана, що забігав наперед. :

— Бувають, так тошно. Часом у карти гуляють.

— Хто ж?

— З млина більш, робітники.

— А хто саме?

— Машиніст, вагар, вальцівник-Давидко і дехто з наших козаків учає.

Слідчий' зупинився, чекаючи відсталого офіцера, кашкетом витер піт на перенісці. Він щось сказав офіцерові, крутячи в пальцях ґудзика його мундира і кивнув отаманові пальцем. Той підбіг навшпиньках, стримуючи подих. На шиї його здулись і тремтіли переплутані жили.

— Візьми двох стійкових і піді їх заарештуй. Жени до управи, а ми зараз прийдемо. Зрозуміло?

Отаман витягнувся, звисаючи верхньою частиною тулуба так, що на стоячий комір мундира синім шнурком упала найбільша жила, і, микнувши, подався назад.

Штокман в спідній сорочці, розстібнутій коло коміра, си--дів спиною до дверей, випилюючи ручною пилкою на фанерці покручений візерунок. Він глянув "на слідчого і тих, що входили за ним, придавлюючи долонею пилку, закусив нижню втягнуту губу.

— Потрудіться встати. Вас заарештовано.

— В чому справа? 7

— Ви дві кімнати займаєте?

— Так.

— Ми у вас зробимо трус. —.Офіцер зачепившись остро-їом за килим коло порогу, пройшов до столика і, мружачись, узяв першу книжку.

— Дозвольте ключі від цієї скрині.

— Чим я зобов'язаний, пане слідчий?..

— Ми встигнемо з вами поговорити.

— Понятій, ану!

З другої кімнати виглянула дружина Штокмана, залишивши незачинені двері. Слідчий, за ним писар, пройшли туди.

— Це що таке? — тихо спитав офіцер, держачи на відльоті книжку в жовтих палітурках.

— Книжка, — знизав плечима Штокман.

— Дотепи прибережи до слушнішого випадку. Я тебе попрошу відповідати на запитання іншим порядком.

Штокман притулився до грубки, тамуючи криву посмішку. Пристав заглянув офіцерові через плече і перевів очі на Штокмана.

— Вивчаєте?

— Цікавлюся, — сухо відповів Штокман, маленьким гребінцем розділивши бороду на дві рівні половині.

— Та-а-ак-с.

Офіцер перегорнув сторінки і кинув книжку на стіл. Вік швиденько проглянув другу; відклав її набік і, прочитавши обгортку третьої, повернувся до Штокмана

обличчям.

— Де в тебе ще переховується подібна література? Штокмац примружив ліве*око, раче націляючись.

— Все, що є, тут.

— Брешеш! — чітко кинув офіцер, помахуючи книжкою.

— Я вимагаю...

— Шукайте!

Пристав, придержуючи рукою шаблю, підійшов до скрині, де рився в білизні і одежі рябуватий, очевидно наляканий тим, що відбувається, козак-стійковий.

— Я вимагаю поводитись ввічливо, — договорив Штокман, націляючись примруженим оком офіцерові в перенісся.

— Помовчіть, голубе.

На половині, яку займав Штокман з дружиною, перерили все, що можна було перерити. Шукали і в майстерні. Пильний пристав навіть стіни вистукав зігнутим пальцем. '

Штокмана повели до управи. Йшов він попереду стійко-вого, серединою вулиці, закривши руки за борт старенького сурдута, другою помахував, наче стряхуючи прилиплу до пальців грязь; інші йшли попід тинами, стежкою змереженою соняшними плямами. Слідчий так само наступав на них черевиками, позелененими лободою, тільки кашкета не в руці ніс, а міцно насунув на бліді хрящі вух.

Допитували Штокмана останнього. В передпокої тіснились під охороною стійкового вже допитані Іван Олексійович, що не встиг вимити замащені мазутом руки, Давидко, що винувато посміхався, 'Валет, в накинутому наопашки піджаку, й Кошовий Михайло..

Слідчий, риючись в рожевій папці, спитав у Штокмана, що стояв по той бік столу:

— Чому ви затаїли, коли я вас допитував з приводу вбивства на млині, що ви член РСДРП?

Штокман мовчки дивився понад голову слідчого.

— Це доведено. Ви за свою роботу дістанете належне,— під'юджений мовчанкою, кидав слідчий.

— Прошу вас починати допит,—нудьгувато кинув Штокман і, косячись на вільний стілець, попросив дозволу СІСТИ. Слідчий промовчав; шелестячи папером, глянув з-під лоба на Штокмана, що спокійно сідав.

— Коли ви сюди прибули?

— Торік.

— З доручення своєї організації?

— Без ніяких доручень.

— З якого часу ви член вашої партії?

— Про що мова?

— Я питаю. — слідчий підкреслив "я", член РСДРП/

з якого часу ви

— Я гадаю, що...

— Мені аж ніяк не цікаво знати, що ви гадаєте. Відповідайте на запитання. Відмагання ні до чого, воно навіть шкодить, — слідчий відокремив одного папірця і притис його до столу вказівцем. — Ось довідка з Ростова, що стверджує вашу належність до зазначеної партії.

Штокман зведеними вкупу очима майнув по біленькому клаптику, на хвилину затримав на ньому погляд і, погладжуючи руками коліно, твердо, відповів:

— З 1907 року.

— Так. Ви заперечуєте те, що вас прислала сюди ваша партія?

— Так.

— В такому разі чого ви сюди приїхали?

— Тут була потреба в слюсарській роботі.

— Чому ви вибрали саме цей район?

— З цієї ж причини.

— Маєте ви, чи мали за цей час зв'язок з вашою організацією?

— Ні.

— Чи знають вони, що ви поїхали сюди?

— Напевне.

Слідчий гострив перлямутровим цизориком олівця, тор-бучив губи, не дивився на Штокмана.

— Чи листуєтесь ви з кимнебудь із своїх?

— Ні.

— А той лист, якого було знайдено під час трусу?

— Це лист товариша, що немає, надісь, жодного відношення до будь-якої революційної організації.

— Чи діставали ви будь-які директиви з Ростова?

— Ні.

— Для чого збирались у вас робітники млина?

Штокман знизав плечима, ніби дивуючись безглуздому питанню.

— Просто збирались зимовими вечорами... Просто час коротали. Гуляли в карти...

— Читали заборонені законом книжки,—підказав слідчий.

— Ні. Всі вони малописьменні.

— Однак машиніст млина та й інші цього факту не заперечують.

— Це неправда.

— Мені здається, ви просто не маєте елементарного поняття...

Штокман в цьому місці посміхнувся, і слідчий, гублячи розмовну нитку, закінчив із стриманою злобою: — просто не маєте здорового глузду. Ви, відпираючись, шкодите самому собі. Цілком зрозуміло, що вас послала сюди ваша партія, щоб провадити розкладницьку роботу серед козаків, щоб вирвати їх з рук уряду. Я не розумію, до чого тут гра в темну? Однаково, це не може зменшити вашої провини...

— Це ваші домисли. Дозвольте закурити? Дякую. Це домисли, при тому ні на чому

не обґрунтовані.

— Дозвольте, читали ви робітникам, що відвідували вас, оцю-о книжку? — Слідчий поклав долоню на невеличку книжечку, прикриваючи назву. Вгорі чорний на білому вуг-лився напис: "Плеханов". >

— Ми читали вірші, — зідхнув Штокман і затягнувся цигаркою, міцно стискаючи проміж пальців кістяний з кільцями мундштук.

Другого дня кволим і похмурим'ранком виїхав з хутора запряжений парою поштовий тарантас. В задку, кутаючи бороду в засмальцьований куций комір пальта, сидів, дрі-маючи, Штокман. По боках його тискались озброєні ша-бляйі стійкові. Один з них, рябий і кучерявий, міцно стискав лікоть Штокмана вузлуватими брудними пальцями, косячись на нього переляканими білявими очима, лівою рукою придержуючи облізлі піхви шаблі.

Тарантас швиденько кури́в вулицею. За двором Мелехова Пантелея, притулившись до гарманного тина, чекала їх за-тушкана в хустку маленька жінка. Сіре обличчя її витерлося від сліз, мов та давня стерта монета, і жовтіло воно неясне й жалісне в ковдобинах порожніх, налитих слізьми очей.

Тарантас прокури́в мимо, і жінка, стискаючи на грудях руки, кинулась слідом.

— Осю... Йосипе Давидовичу. Ох, як же?..

Штокман хотів помахати їй рукою, але рябий стійковий, підскачівши, склещив на його руці брудні пальці, здичавілим хрипким голосом крикнув:

— Сиди... Зарубаю...

Вперше за своє просте життя бачив він людину, що проти самого царя йшла. 2

незрозумілою мовою. Коней довго виводили з вагонів примостами, помічник ешелйонного скомандував сідлати й повів понад триста козаків до ветеринарного шпиталю. Довга процедура з оглядом коней. Поділ на сотні. Вахмістри й урядники, що сновигали навколо. До першої сотні відібрали ясногнідих коней; до другої сірих та буланых, до третьої— темногнідих; Григорія відбили до четвертої, де підбирали коні золотистої масти й просто гнідої; до п'ятої — ясенорудої і до шостої—вороної. Вахмістри розбили козаків на чоти і повели до сотень, розкиданих по маєтках і містечках.

Бравий витрішкуватий вахмістр Каргін з нашивками за по-верхстрокову службу, проїжджаючи проз Григорія, спитав:

— Якої станиці?

— Вешенської.

— Куций ?х)

Григорій під стриманий сміх козаків чужо станичників мовчки проковтнув образу:

Дорога вивела на шосе. Донські коні, що вперше побачили шосейний шлях, ступили на нього, постригуючи вухами і хроплячи, мов на річку, затягнуту льодом, потім призвичаїлись і пішли, сухо клацаючи свіжими непритер-тими підковами. Покраяна лезами чахлих лісків, лежала чужа, польська земля. Парився похмурий теплий день, і сонце, теж ніби не донське, бродило десь за серпанковою завісою суцільних хмар.

Маєток Радзивілово лежав за чотири верстви від полустанку. Козаків о півпуті випередили швиденько проклусу-вавши, ешелйони з ординарцем. До маєтку доїхали за півгодини.

— Це що за хутір? — спитав у вахмістра козачок Митя-кинської станиці, показуючи на купу оголених маківок садка.

— Хутір? Ти про хутори забувай, стригун Митякинський. Це тобі не Область Війська Донського.

— А що це, дядьку?

— Який я тобі дядько? Ач, знайшовся небіж. Це, брат ти мій, — маєток княгині Урусової. Тут саме наша четверта сотня міститься.

Сумуючи й вигладжуючи кінську шию, Григорій давив ногами стремена, дивився на акуратний двоповерховий будинок, на дерев'яну огорожу, на дивного вигляду будівлі серед двору. Їхали проз сад і голі дерева однаковою мовою шеїталися з вітром, так само, як і там, на покинутій далекій Донщині. З

Нудне, запаморочене показало життя свій зворотний бік. Молоді козаки, відірвані від роботи, нудились перший час, спочиваючи душею на розмовах, що перепадали вільної години. Сотня мешкала у великих, критих черепицею флігелях; спали на нарах, розкинутих понад вікнами. Григо-! рієві випало місце над крайнім вікном. Ночами далеким пастушачим ріжком бруджав, відліпившись від рами папір, що затуляб шпарину і Григорій, прислухаючись у багатоголосому хропінні до його дзвону, почував, як сходить весь кам'яною горючою тугою. Вібруючи, тонке брунчання кліщами хватало десь під серцем; під таку хвилю безмежно хотілось йому встати, пройти в стайню, засідлати гнідого, і гнати його, кидаючи кінне мило на глуху землю, аж до самісінького дому.

О п'ятій годині побудка порати коні. За куценькі' півгодини, поки годували коні на конов'язях вівсом, перекидались короткими фразами.

— Погано тут, хлопці!

— Не сила!

— А вахмістр — от сука! Копита коневі промивати примушує.

— Тецер вдома млинці наминають, масляна...

— Дівку б зараз полапати, ех!

— Я, братіки, нині уві сні бачив, ніби косимо ми з батьком сіно в лузі, а народу кругом висипало, мов ромен за током, — казав, сяючи ласкавими телячими очима, смирний Прохір З ков: — косимо, ми ото, трава так і лягає... Аж дух мені'грає!..

— Жінка тепер скаже: "Що ото мій Миколка зараз поробляє?"

— Ого-го-го!! Вона, брат, либонь із свекром в— голопу-пика грає.

— Ну, ти вже...

— Та зроду-звіку не стерпить баба, щоб без чоловіка на стороні не сьорбнути.

— За чим ви побиваєтесь? Либонь не глечик з молоком, приїдемо зі служби — й нам дістанеться.

На всю' сотню веселун і соромітник, безсовісний і зухва-листий Єгор Жарков,

втручався в розмову, підморгуючи і негарно посміхаючись.

Річ відома: твій батько невістку не пропустить. Жеребець добрий. Отакечки й було раз, — грав, він очима; оглядаючи слухачів. — Занадився один такий хрін до невістки, спокою не дає. А чоловік заважає. Так що він вигадав? Вночі вийшов надвір і відчинив навмисне ворота, худоба вся й ходить по дворі. Він і каже синові: "Ти, такий-сякий, чого ж так двері причиняв? Диви: худоба вся вийшла, піди зажени". Він думав, значить, син вийде, а він тим часом до невістки підсипеться. А син залінився. "Піди, каже жінці, зажени". Ця й пішла: от він лежить, слухає, а батько зліз з лежанки і навколішках до ліжка гребеться. А син не дурний, качалку взяв з лави й . чекає. Отож батько й підліз до ліжка і тільки рукою лапнув, а син його качалкою я-ак по-о-тяг-не через лисину. "Тпрусь, — кричить, — прокляте! понадилося рядно жувати!" А в них теля в хаті ночувало, і все було підійде та й жує одежину яку. Ото син наче на теля, а сам татуня вперіщив та й лежить нищечком... Старий доплазував до лежанки, лежить, гулю мацає, а вона набігла з гусяче яйце. От лежав, лежав та й каже: "Іване, а Йване!" "Чого, тату?" "Ти кого ж це вдарив?" — "Та теля" — каже. А старий йому із сльозами: "Який же, — каже, — з тебе к нечистій матері хазяїн буде, коли ти так худобу б'єш?"

— А мастак ти брехати.

— На ланцюг би тебе, рябка.

— Що за базар? Розійдись! — гарлав вахмістр, підходячи, і козаки розходились до коней, посміхаючись і перекидаючись жартами. Після чаю виходили на муштру. Урядники вибивали з них домашню закваску.

— Череву підбери, ей, ти, тельбухи свинячі!

— Рівняння пра-во-руч,. кро-о-ком...

— Чота, стій!

— Арш!

— Ей, лівофлянговий, як стоїш, мать твою...

ГПанове-офіцери стояли осторонь і, спостерігаючи, як ганяють по широкому задвір'ї козаків, курили, іноді втручались в розпорядження урядників.

Дивлячись на вилощених, підтягнутих офіцерів у чепурних ясносірих шинелях і гарно підігнаних мундирах, Григорій почував між собою і ними неперелазний, невидимий, мур: там акуратно пульсувало своє, не по-козацькому ошатне, інше життя, без бруду, без вошей,, без страху перед вахмістрами, що частенько застосовували зубобою.

На Григорія та й на, всіх молодих козаків тяжке вражіння справив випадок, що стався на третій день після приїзду до маєтку: навчались в кінному шикові; кінь Прохора Зи-кова, хлопця з телячо-ласкавими очима, якому часто снилися сні про далеку вабливу станицю, норовистий та полохливий, під час проїжджування вдарив вахмістрового коня. Удар був не дужий і злегка тільки просік шкуру на стегні лівої ноги. Вахмістр наод'маш шмагонув Прохора батогом по обличчі, наїжджаючи на нього конем, крикнув:

— Ти чого, в жилу твою мать, дивишся?.. Чого дивишся?.. Я тобі, с-с-учий сину! Ти в

мене проднювалиш днів зо три!..

Сотенний командир, що наказував щось чотовому офіцерові, бачив цю сценку і відвернувся, смикаючи китицю шаблі, нудно й довго позіхаючи. Прохір рукавом шинелі витер з напухлої щоки смугу крові; губи йому затремтіли.

Вирівнюючи в лаві коня, Григорій дивився на офіцерів, але ті розмовляли, ніби нічого не трапилось. Днів через п'ять Григорій на водопої впустив у колодязь цеберку, вахмістр налетів на нього скопцем, заніс руку.

— Не руш!.. — глухо кинув Григорій, дивлячись у воду, що рябіла в цямрині.

— Що? Лізь, гаде, витягай! Морду скров'яню!..

— Витягну, а ти не руш! — не підводячи голову, повільно розтягав слова Григорій.

Коли б коло криниці були козаки, інакше обернулася б справа: вахмістр, безперечно, побив би Григорія, але коноводи були коло огорожі і не могли чути розмову. Вахмістр, підступаючи до Григорія, оглядався на них, хрипів, вивалюючи хижі, безглузді від гніву очі.

— Ти мені що? Ти як говориш з начальством?

— Ти, Семен Єгоров, не насипайся!

— Загрожуєш?.. Та я тебе в мокро!..

— От, що, — Григорій відірвав від цямрини голову, — якщо ти коли вдариш мене-т~ однаково вб'ю! Зрозумів?

Вахмістр, уражений, позіхав квадратним сазанячим ротом, не знаходив відповіді. Момент для розправи було загубленої Посіріле, кольору вапна, обличчя Григорія не обіцяло нічого доброго і вахмістр розгубився. Він пішов від колодязя, ковзаючи по грязі, замішаний під жолобом, по якому зливали воду в довбані корита, і йже, відійшовши, сказав, обернувшись, розмахуючи кулаком, як молотом:

— Сотникові доложу. Ось я сотникові відрапортую. — Але сотникові чомусь так і не сказав, а на Григорія тижнів зо два гнав гонку, чіплявся до кожної дрібниці, позачергово посилав на варту і уникав зустрічатись очима.

Нудний, одноманітний порядок дня вимотував живе. До вечора, аж доки сурмач просурмить зорю, мотались на муштрі в піших і кінних лавах, прибирали, чистили й вигодовували на конов'язях коні, і товкли безглуздя словесности і тільки о десятій годині, після перевірки і призначення на варту, ставали на молитву, і вахмістр, обводячи вишиковану шереду круглими олив'яними очима, заводив зроду хрипкуватим голосом "отче наш".

Зранку починалась та сама волинка, і минали дні; різні і в той же час подібні, як близнята.

На весь маєток, крім старої дружини управителевої, була одна жінка, на яку заглядалася вся сотня, не виключаючи й офіцерів, — молоденька, гарненька управителева поко-увка — полька Франя. Вона часто бігала з дому до кухні, де панував старий безбровий кухар.

Сотня* розбита під час муштри на чоти, зідхаючи й підморгуючи, стежила за —шелестінням сірої Франиної спідниці. Почуваючи на собі постійні погляди козаків і

офіцерів, вона наче вимастилася в потоках похоті, що їх випромінювали три сотні очей, і, задирливо здригаючи стегнами, бігала з дому до кухні, з кухні в дім, усміхаючись чотам по черзі, панам офіцерам порізно. Її уваги домагались усі, але, за поголосками, поспіх мав самий тільки сотник, кучерявий і густоволохатий з ніг до голови. Вже напровесні сталося це. Того дня Григорій чергував на стайні. Він частіш бував в одному кінці стайні, де не мирилися офіцерські коні, потрапивши в товариство кобили. Була обідня перерва'. Григорій допіру вишмагав батогом білоногого осавулового коня і, відійшовши, заглянув в станок до свого гнідого. Кінь мокро хрумтів сіном, косив на господаря— рожеве окщ підгинаючи задню забиту на рубанні ногу. Підправляючи на ньому недоуздок, Григорій почув тупотіння і— приглушений крик в темному кутку стайні. Він пішов попід станками, трохи здивований незвичайним шумом. Очі йому заліпила в'язка темрява, що несподівано ринула в прохід.

Грюкнули двері стайні, і чийсь стриманий голос пошепки крикнув: .

— Швидше, хлопці!

Григорій прискорив кроки.

— Хто такий?

На нього, помацки пробираючись до дверей, нахопився урядник Попов.

, — Ти, Грицьку? — шепотнув він, лапаючи плечі' Григорія.

— Стривай, що тут таке?..

Урядник подренчав винуватим смішком, схопив Григорія за рукав.

— Тут... Чекай, куди— ти?

Григорій, вирвавши руку, розчинив двері. На збезлюднілому подвір'ї ходила попеляста з підрізаним хвостом курка і, не тямлячи, що завтра надумав кухар зварити з неї суп для пана зшравителя, навходячки копала гній і квоктала, роздумуючи, де б то покласти яйце.

Світло, плеснувши Григорієві в вічі, на секунду засліпило його, він затулив очі долонею і повернувся, почувши в1 темному кутку стайні шум, що все дужчав.

Торкаючись рукою стінки, пішов туди; ня станку І на ясл х ,ПРОТИ Дверей витанцьовував соняшний зайчик. Григорій ішов, мружачись від світла, що обпало йому зіниці, йому назустріч трапився Жарков-жартун. Він ішов, на ході застібаючи ширіньку шаравар, мотаючи головою.

— Ти чого? Що ви тут?..

— Іди швидше! — шепотнув Жарков, дихаючи в обличчя Григорія засмерділим запахом брудного рота, — там... там чудо!.. Франю там затягли хлопці... Розстелили... — Жарков хахикнув і, урвавши сміх, глухо стукнувся спиною об рублену стінку стайні, так бо відкинув його Григорій. Той біг на шамотню, в розплющених очах його, вже при звичаєних до темряви, білів жах. В кутку, там, де лежали попони, густо товпились козаки — вся перша чота. Григорій, мовчки розкидаючи козаків, протиснувся наперед. На підлозі, безсоромно і страшно розкинувши ноги, що біліли в темряві, не рухаючись, лежала Франя, з головою закутана попонами, в спідниці, розірваній і збитій вище грудей. З неї оце лиш устав, придержуючи шаравари, козак, і, не дивлячись на

товаришів, криво посміхаючись, відійшов до стінки, посту-тіаючись місцем черговому. Григорій кинувся назад і підбіг до дверей.

-г— Ва-а-хмістр!..

Його наздогнали коло самих дверей, валяючи назад, затиснули долонею рота. Григорій від коміра до краю розірвав на одному гімнастівку, встигнув ударити другого ногою в живіт, але його підім'яли, так само, як Франі, замотали голову попоною, зв'язали руки і, мовчки, щоб не вгадав по голосу, поне'сли й кинули в порожні ясла. Давлячись смердючою шерстю попони, Григорій намагався кричати, бив ногами в перегородку. Він чув перешіптування* там, у кутку, скрип дверей, у які входили й виходили козаки. Хвилини через двадцять його розв'язали. На виході стояв Еахмістр і двоє козаківч з іншої чоти.

— Ти примови! — сказав вахмістр, часто блимаючи й дивлячись убік.

— Дурня не клей, а то... вуха відріжемо! — посміхнувся Дубок — козак чужої чоти.

Григорій бачив, як двоє підняли сірий клунок, — Франю. (в неї, вистромляючись з-під спідниці гострими кутами, непорушно звисали ноги і, злізши на ясла, викинули у вилом у стіні, де відривалася погано прибита діль. Стіна виходила в сад. Над кожним станком курилось угорі брудне малесеньке віконце. Козаки застукали, вилазячи на перегородки подивитись, що робитиме Франя, впавши коло вилому; деякі кваплячись виходили з стайні. Звіряча цікавість штовхнула й —Григорія. Вчепившись за бантину, він підтягнувся на руках до віконця і, знайшовши ногами підпору, глянув униз. Десятки очей дивились крізь закопчені вікна на ту, що лежала під стіною. Вона лежала горілиць, ножицями зводячи і розводячи ноги, шкрябала пальцями талий коло стінки сніжок. Обличчя її. Григорій не бачив, але чув притишене

сопіння козаків, що стирчали коло вікон, і хруст приємний і м'який сіна.

Вона лежала довго, потім устала рачки. У неї тремтіли підламуючись руки. Григорій виразно бачив це. Хитаючись звелася на ноги, і, розкуйовджена, чужа і незнайома, обвела вікна довгим, довгим поглядом.

І пішла, хапаючись одною рукою за кущики каприфолій, другою спираючись і відштовхуючись від муру.

Григорій плигнув з перегородки, розтираючи долонею горло; він задихався. Коло дверей йому хтось, він навіть не пам'ятає хто, діловито й виразно сказав:

— Дзвякнеш кому — істинний христос, уб'ємо. Ну?

На муштрі чотовий офіцер, побачивши відірваного гудзика на шинелі Григорія', спитав:

— Хто тебе тягав? Це ще що за мода?

Григорій глянув на кружальце, витиснуте в сукні відірваним гудзиком; пронизаний спогадом, вперше за довгий час мало не вибухнув плачем.

III.

Над степом жовта соняшна спека. Жовтим порохом курять невикоснені визрілі саги пшениці. До частин косарки не доторкнутись рукою. Вгору не підвести голову. Зсиня жовта пошивка неба розпечена спекою. Там, де кінчається пшениця, — шафранне

цвітіння доннику.

Хутір скочував у степ. Косили жито. Висилювали в косарках коней, задихались у задусі, в пряному поросі, в хрипі, в спеці... Вітер, що напливав від Дону рідкими хвилями, підбирав поли пороху; марином, мов чадрою, тушкав колюче сонце.

Петро, що скидав з косарки, випив від ранку половину двовідерної боклагі. Пив теплу противну воду, і через хвилину зсихалося в роті, мокла сорочка й текло з обличчя, шкварчав у вухах трельчастий дзвін, реп'яхом застрявало в горлі слово. Дарка, зап'явши хусткою обличчя, розстіб-нувши сорочку, копичила. В долині, між побурілих грудей, збирався сірий, зернистий піт. Коні, запряжені в косарку, поганяла Наталка. В неї буряком шаріли опалені щоки, сльозились очі. Пантелей Прокопович ходив по постатях, мов викупаний. Мокра сорочка, не просихаючи, палила тіло. Здавалось, що не борода стікає в нього з обличчя на груди, а чорна розтала коломазь.

— Вмилився, Прокоповичу?—крикнув з воза, проїжджаючи проз, Христоня.

— Мокро, — махнув Прокопович рукою і покульгав, розтираючи подолом сорочки вогкість, що збиралась на животі.

— Петре, — крикнула Дарка, — ох, кінчай!

— Почекай, загін проїдемо.

— Перечекаємо спеку. Я кину!

Наталка спинила коні, задихаючись, мов би вона тягла косарку, а не коні. До них ішла Дарка, поволі переставляючи по стерні чорні, намуляні чириками ноги.

— Петрусю, тут же став недалечко.

— Ну й недалечко, верст зо три!

— Скупатись би,

— Поки дійдеш звідтіля... — зідхнула Наталка.

— І якого чорта йти. Коні випряжемо й верхи!

Петро боязко глянув на батька, що вершив копицю/ махнув рукою.

— Випрягайте, баби!

Дарка відчепила посторонки і хвацьки скочила на кобилу. Наталка, щулячи в усмішці потріскані губи, підвела коня до косарки, примощуючись сісти з косаркового сидіння.

— Давай ногу, — прислужився Петро, підсаджуючи її. Поїхали. Дарка з оголеними колінами і збитою назад хусткою, поскакала вперед. Вона по-козацьки сиділа на коні і Петро не стерпів, щоб крикнути їй услід:

— Ей, гляди, намуляєш.

— Дарма! — відмахнулася Дарка.

Перетинаючи літняк, Петро глянув ліворуч. Далеко, по сірій спині шляху, від хутора, швидко посувалася, весь час міняючи обрис, куряна грудочка.

— Верхи хтось біжить, — примружився він.

— Швидко! Ти глянь, як курить! — здивувалась Наталка.

— Що б воно? Дарко! — гукнув Петро до жінки, що клусувала попереду, — зажди, он вершника подивимось.

Грудочка впала в долинку, вибралась звідтіля збільшена до розмірів мурашки.

Крізь куряву просвічувала постать вершника... Хвилини через п'ять стало видно ясніше. Петро вдивлявся, поклавши на криси бриля брудну долоню.

— Так недовго й коня запалити, учвал жене.

Петро, нахмурившись, зняв з крисів бриля руку, якась тривога торкнулась його обличчя і застигла на розвилку піднесених брів.

Тепер уже ясно видно було вершника. Він гнав чвалом, лівою рукою придержував кашкета, в правій в'яло майорів запорошений червоний прапорець.

Він проскакав повз Петра, що з'їхав з шляху, так близько, що чути було гучке хропіння коня, коли вдихав той у легені розпечене повітря, гукнув, оскірівши квадратний сірокам'яний рот:

т

— Сполох!

На слід, залишений в поросі підковою його коня, упав шматок жовтуватого пінного мила. Петро провів очима вершника. Одне залишилось у нього в пам'яті: тяжке хропіння напівзагнаного коня і, коли глянув у слід йому, мокрі крижі, що нестерпно виблискували, мов те лезо крицеве.

Не усвідомивши ще остаточно нещастя, Петро тупо оглянув тремтячий в поросі шматок мила, степ, що сповзав до хутора хвилястим схилом. Звідусюди по жовтих скошених кулигах хліба скакали до хутора козаки. По степу аж до горба, що жовтів у димчастій непрогляді, збивали порох вершники, а там, де, вибравшись на шлях, скакали вони купою, тягся до хутора сірий хвостик куряви. Козаки, що перебували на військовій службі, кидали роботу, випрягали з косарок коні, гнали на хутір. Петро бачив, як Христоня випріг з гарби свого ґвардійця-коня і вдарив учвал, розкарячуючи довгі ноги, оглядаючись на Петра.

— Чого ж це? — охнула Наталка, перелякано витріщившись на Петра і погляд її — погляд зайця під рушницею, — стряхнув Петра. Він підбіг до стану, скочивши на бігу з коня, натягнув скинуті в розпалі роботи шаравари і, махнувши батькові рукою, розтанув у такій самій хмарці пороку, як і ті, що сірим текучим ластовинням уквітчали затлілий у спеці степ. 4

присідає, посміхається; під збриженим морем шаравар на-зимок пройде — не зачепиться.

— Не наскакуй, Машко.

— Пес проклятий! Бабій!

— Ну, так що ж?

— Дивила твої безстидні!

А поруч вахмістр у рудій оправі борода сперечається з батареєм:

— Нічого не буде! Постоймо день — і додому.

— А ну як війна?

— Тю, голубе! Супроти нас яка держава на ногах встоїть? Поруч у курагаті беззв'язкова скакала розмова; немолодий гарний козак гарячиться:

- Нам до них діла немає. Вони хай воюють, а в нас хліб не зібраний!
- Це бі-да-а-а! Диви, народу зігнали, а нині ж день — рік годує.
- Спашують копиці.
- У нас уже ячмінь почали косити.
- Астрицького царя, значить, стукнули?
- Наслідника.
- Станичнику, якого полку?
- Ей, односуме, забагатів, матері твоїй чорт!
- Га, Стецько, ти звідкіля?
- Отаман казав, на всякий випадок, мовляв, зігнали.
- Ну, козацтво, держись!
- Ще б рік почекати їм, вийшов би я з третьої черги.
- А ти, діду, навіщо? Хіба не обламав службу?
- Як почнуть народ кришити, — і до дідів доберуться.
- Монопольку закрили, греби їх, розгреби!
- Е-е, ти, тютя! У Мартоньки хоч' барило можна купити. Комісія почала огляд.

До управи троє козаків провели п'яного закривавленого козака., Відкидуючись назад, він рвав на собі сорочку, заковуючи калмицькі очі, хрипів:

- Я їх, мужиків, так їх, перетак, в кр-р-р-ров! Знай донського козака!
- Навколо, відсуваючись, хвально посміхались, співчували.
- Крий їх!
  - За що його збатували?
  - Мужика якогось вибив.
  - Їх варто!
  - Ми їм ще вріжемо!
  - Я "брате, 1905 року був на приборканні. Ото сміху.
  - Війна буде — нас знову приборкувати ганятимуть.
  - Годі! Хай вільних наймають. Поліція хай, а нам, либонь, і соромно.

Коло прилавку Мохівської крамниці тиск, штовханина. До хазяїв пристав підпилий Томілін Іван. Його умовляв, розводячи руками, сам Сергій Платонович; спільник його, Віктор Константинович Цяця, посувався назад до дверей.

- Ну, що це таке?.. Слово цести, це бескецтво! Хлоп-цику, збігай до отамана.

Томілін, витираючи об шаравари пітні долоні, грудьми напірав на похмурого Сергія Платоновича:

- Притиснув з векселем, гад, а тепер торопієш? Отож бо! І морду наб'ю, шукай з мене! Загарбав наші козацькі права. Ех, ти, суче вим'я! Гад!

Хуторський отаман лив масло радісних слів козакам, що товпились навколо.

- Війна? Ні. Не буде: їх благородіє, військовий пристав, казали, що це для наочности. Можете бути спокійні.

- Добре! Як повернусь додому, зразу ж на поле.
- Ще б пак, справа ж стоїть!

— Скажи, коли ласка, що начальство собі думає? У мене ж більше як сто десятин засіву.

— Тимко! Перекажи нашим, завтра, мовляв, повернемось.

— Начебто афішку читають? Гайда туди.

Майдан гомонів до пізна.

Через чотири дні червоні поїзні валки везли козаків з полками і батареями до російсько-австрійського кордону.

Війна!..

В загородах коло ясел кінське сопіння і смачний запах гною. В вагонах ті самі розмови, пісні найчастіше.

Сколихнувся, схвилювався Православний, тихий Дін.

І слухняно обізвався і На монархів заклик він.

На станціях цікаво-побожні погляди, що мацають козацькі випуски на шараварах, обличчя, що ще не змили робочу густу засмагу.

Війна!.. *

Газети, що захлинаються виттям...

На станціях козачим ешелюнам жінки махали хусточками, всміхалися, кидали цигарки й солодощі. Тільки під Воронежем до вагону, де парився ще з тридцятьма козаками Петро Мелехов, заглянув п'яненко. старий залізничник, спитав, поводячи тоненьким носиком:

— їдете?

— Сідай з— нами, діду, за всіх відповів один.

— Люба ти моя... гов'ядинка! — і довго докірливо хита* головою.

В останніх числах червня полк виступив на маневри. З наказу штабу дивізії полк походним порядком пройшов до міста Рівного. В околицях його розташовувались дві піхотні дивізії і частини кінної. Четверта сотня стала постоем в селі Владиславці.

Тиждень через два, коли сотня, змучена довгим маневруванням, розташувалась в містечку Заборонь, з штабу полку прискакав сотенний командир, підосавул Полковніков. Григорій з козаками своєї чоти відлежувався під наметом. Він бачив, як вузьким річищем вулиці на вмиленому коні проскакав підосавул.

У дворі заворушилися козаки.

— Либонь знову виступати? — висловив здогад Прохір Зиков і вижидально прислухався.

Чотовий урядник заткнув у підшивку кашкета голку (він* зашивав подерті шаравари).

— Не інакше, як виступати.

Не дадуть і відпочити, чорти!

— Вахмістр' казав, що бригадний командир приїде. "Та-та-та — трі-трі-та-ті-та!.." — плеснув сурмач тривогу.

Козаки посхоплювалися.

— Куди кисета запроторив? — заметушився Прохір.

— Сі-і-д-ла-ти!

— Пропади він, твій кисет! — на бігу крикнув Григорій.

У двір убіг вахмістр. Придержуючи рукою шаблю, протюпцвав до конов'язі. Коні засідлали в належний за статутом термін. Григорій рвав приколи намету; йому встигнув ше-потнути урядник:

— Війна, хлопче!.

— Брешеш?

— І от тобі бог, — вахмістр сповістив!

Зірвали намети. На вулиці шикувалася сотня.

Командир сотні на розпаленому коні крутився перед лавами.

— Чотовими колонами!.. — повиснув над лавами його дзвінкий голос.

; Зацокотіли копита коней. Сотня на ристях вийшла з містечка на тракт. Від села Кустень перемінним алюром ішли до полустанка перша та п'ята сотні.

Через день полк вивантажився на станції Верби, за тридцять п'ять верст від кордону. За станційними, березками займалося на зорю. Погідний обіцяв бути ранок. На коліях гуркотів паротяг. Блищали відлаковані росю рейки. По мостинах хрупучи сходили з вагонів коні. За водотягом перекликання голосів, басовита команда.

Козаки четвертої сотні за поводи виводили коні за переїзд. В бузковій пухкій темряві в'язкі пливли голоси. Мутно синіли обличчя, обриси коней танули в невиді.

— Яка сотня?

— А ти чий такий прибулдився?

— Я тобі дам, падлюко! Як з офіцером, роз-мов-ля-єш?

— Винуватий, ваше благородіє!.. Не пізнав.

— Проїжджай! Проїжджай!

— Чого розлопушився? Паротяг он суне, рушай!

— Вахмістре, де. в тебе третя чота?

— Со-о-о-т-ня, підтягнись!

А в колоні тихо, півголосом:—Підтягнулись, щоб тебе, тягло, дві ночі не спавши.

— Семко, дай потягнути, з вечора не кутив.

— Жеребця потягни!..

— Чумбур перегриз, дияволяка.

— А мій на передок розкувався.

Четвертій сотні перегородила дорогу, звернувши вбік., інша сотня.

В синюватій білості неба чітко вирізувались, мов намальовані тушшю, силуети вершників. їхали по чотири в шерезі. Коливались списи, схожі на оголене сояшничиння. Зрідка дзв'якне стремено, рипне сідло.

— Ей, братця, ви куди ж це?

— До куми на христини.

— Га-га-га-га!

— Мовчати! Що за розмови?

Прохір Зиков, обіймаючи долонею ковану луку сідла,, вдивлявся в обличчя Григорія, говорив пошепки:

— Ти, Мелехов, не боїшся?

— А чого ж боятися?

— Як же, нині, може, в бій підемо.

— І хай.

— А я от торопію, — признавався Прохір і нервово-перебирав пальцями слизькі від роси поводи: — цілу ніч у вагоні не спав. Немає сну, хоч убий.

Голова сотні хитнулась і поповзла, рух передався третій хоті, розмірено пішли коні, хитнулись ;І попливли приторочені ДО (НІГ списи.

Пустивши поводи, Григорій дрімав. Йому здавалось: не кінь пружно переступає передніми ногами, похитуючи його в сідлі, а він сам іде кудись в теплій чорній дорозі, і йти незвичайно легко, радісно.

Прохір щось говорив над вухом, голос його мішався з хрустінням сідла, копитним стуком, не порушуючи бездумної дримоти, що обгортала Григорія.

їхали путівцем. Колисаючи бриніла у вухах тиша. Над дорогою курились у. росі визрілі вівси. Коні тягнулись до низького колосся, видираючи з рук козаків поводи. Ласкаве світло залазило Григорієві під набухлі від безсоння повіки; він підводив голову і чув усе той же одноманітний, мов скрипіння гарби, голос Прохора.

Пробудив його, раптом припливши з далекого вівсяного поля, густий перекотливий гуркіт.

— Стріляють! — майже крикнув Прохір.

Страх муттю налив його телячі очі. Григорій підвів голову; перед ним рухалась у такт з кінською спиною сіра шинеля чотового урядника, збоку мліло поле з невикосеними ділянками жита, з жайворонком, що танцював на рівні телеграфного стовпа. Сотня пожвавішала, густий гарматний стогін пройшов по ній електричним струмом. Підоса-вул Полковніков, підхльоснутий стріляниною, повів сотню ристю. За вузлом путівців, що сходились коло занедбаної корчми, почали здибати підводи біженців. Повз сотню про-мчався ескадрон чепурних драгунів. Ротмістр з руськими бурцями на рудому чистокровному коні, іронічно оглянув козаків і дав коневі остроги. В долині, болотяній і грузькій, застрягла гавбична батарея. Верхові мордували коней, навколо метушилась прислуга. Рослий рябий батареєць ніс від корчми оберемок дощок, одірваних, напевно, від паркана.

Сотня перегнала піхотний полк. Салдати із згорнутими шинелями йшли швидко, сонце виблискувало на їх начищених казанках і стікало з жал багнетів. Єфрейтор останньої роти, маленький, але меткий, кинув у Григорія грудкою грязі.

— Лови, в австріяків кинеш!

— Не дурій, кобилко, — на льоту розсік Григорій батою грудку.

— Козачки, везіть їм від нас поклони!

— Самі побачитесь!

У головній колоні шкварили соромицької пісні; товстозадий, подібний до баби,

салдат, ішов обік колони задки, ляскаючи долонями по куцях халявах. Офіцери посміхались. Гострий душок недалекої небезпеки зближував їх з салдатами, робив їх поблажливішими.

Від корчми до села Горовищук гусінню плазували піхотні частини, обози, батареї, шпиталі. Почувався смертний подих близьких боїв.

Не доходячи до села Берестечка, четверту сотню випередив командир полку Каледін. З ним поруч їхав військовий старшина. Григорій, проводжаючи очима ставну постать полковника, чув, як військовий старшина хвилюючись— казав йому;

— На триверстці, Василю Максимовичу, не зазначено це село. Ми можемо потрапити в незручне становище.

Відповіді полковника Григорій не чув. Доганячи їх, про* скавав адъютант. Кінь його улягав на ліву задню. Григорій машинально визначив якість адъютантського коня.

Віддалеки під пологістим схилом поля показалися халупи селя. Полк їхав перемінним алюром і коні помітно припотіли. Григорій долонею мацав потемнілу шию свого гнідого, поглядував по боках. За селям, зеленим вістрям встромляючись у синю баню неба, виднілися верхівки лісу. За лісом набухав гарматний гук; тепер він потрясав слух вершників, примушував нашорошуватись коні; в проміжках частили рушничні випали. Далекі танули за лісом димки шрапнельних вибухів, рушничні випали відпливали кудись праворуч від лісу, завмираючи і посилюючись. .

Григорій гостро сприймав кожен звук, на кілочки почуттів туги накручувались нерви. Прохір Зиков совався на сідлі, лепетав, не замовкаючи.

— Грицьку, стріляють, — скидається на те, як хлопці ціпком по штахетах. Правда ж?

— Мовчи ти, базікало!

Сотня підтягнулась до села. По дворах кишать салдати, в хатах метушня: хазяї збираються виїздити. Скрізь на обличчях мешканців лежав відбиток тривоги і розгубленості. В одному дворі Григорій, проїжджаючи, бачив — салдати запалили вогонь під повіткою, а господар, — високий сивий білорус, — розчавлений тягарем раптового нещастя, ходив навколо, не звертаючи уваги. Григорій бачив, як родина його кидала на віз подушки в червоних пошивках, різне манаття, а господар дбайливо ніс зламаний обід колеса, нікому непотрібний, що пролежав на погребіщі, можливо, десятків років.

Григорій дивувався на безтолковність бабів, що тягли на вози квітчані горщики, образи й залишали в хатах речі, потрібні та коштовні. По вулиці метелицею стелився випущений кимсь з перини пух. Смерділо пригорілою сажею і затхлим духом льоху. На виїзді перестрів їх біжучи назустріч євреїв. Тонка, мов розрізана шаблею, шпарина його роту роззявлена криком:

— Пане козаче! Пане козаче! Ах, бож-ж-же-ж мій!

Маленький, круглоголовий козак їхав ристю, помахуючи батогом, не звертаючи на крик уваги.

— Стій! — крикнув на козака підосавул з другої сотні. Козак пригнувся до луки і

шмигнув у завулок.

— Стій, мерзотнику! Якого полку?

Кругла голова козака припала до кінської шиї. Він, мов на перегонах, повів коня скаженим чвалом, коло високого паркана, підняв його дивки і ловко перемахнув на той бік.

— Тут 9-й полк, ваше благородіє, не інакше, як з їхнього полку, — рапортував підосавулові вахмістр.,

— Чорт з ним, — поморщився підосавул і звернувся до єврея, що припав до стремена. — Що він у тебе взяв?

— Пане офіцере... Годинник, пане офіцере!.. — єврей часто блимав очима, повертаючи до офіцерів, що під'їхали, гарне рудувате обличчя.

Підосавул, відводячи ногою стремено, рушив уперед.

— Німці прийдуть, однаково заберуть, — посміхаючись у вуса, від'їжджаючи, промовив він.

Єврей розгублено стояв серед вулиці. По обличчі його блудила конвульсія.-

— Дорогу, пане-жиде! — суворо крикнув сотник і замахнувся нагайкою.

Четверта сотня пройшла проз нього в дрібному стукотінні попитів, у скрипі кульбак. Козаки насмішкувато косились на розгубленого єврея, переговорювались.

— Наш брат живий не буде, щоб не вкрати.

— До козака кожна річ, прилипає.

— Хай погано не кладе.

— А меткий цей...

— Ач, махнув через паркан, мов хорт!

Вахмістр Каргін відстав від сотні і під сміх, що прокотився по лавах козаків, опустив списа.

— Біжи, жидюго, заколю!..

Єврей перелякано позіхнув ротом і побіг. Вахмістр наздогнав його, ззаду шмагнув нагайкою. Григорій бачив, як єврей спіткнувся і, закриваючи обличчя долонями, повернувся до вахмістра. Крізь тонкі пальці його цівкою приснула кров.

— За що?.. — з риданням у голосі крикнув він.

Вахмістр, маслячи в усмішці круглі, мов казьонні гудзики, шулячі очі, відповів, від'їжджаючи:

— Не ходи босий, дурню!

За селом, у лощині порослій лататтям та осокою, сапери докінчувли просторий місток. Недалеко стояв, гудучи й здригаючись автомобіль. Коло нього метушився шофер. В авто-білі відкинувшись напівлежав гладкий сивий генерал, з гострою борідкою і вислими торбами щок. Поруч, держачи під козирок, стояв командир 12 полку, полковник Каледін і командир саперного батальйону. Генерал смикаючи рукою ремінець польової торби, гнівно викрикував, адресуючись до саперного офіцера.

— Вам наказано ще вчора закінчити роботу! Мовчати! Про те, щоб підвезти будівельний матеріал, ви мусіли потурбуватись раніш. Мовчати! — гримів генерал, не

важаючи на те, що офіцер, замкнувши рота, лише тремтів губами. — А тепер як мені проїхати на той бік? Я вас питаю, капітане, я-а-к мені проїхати?..

Сидячи ліворуч генерала, молодий, чорновусий генерал витирав сірники, закурюючи сигару, посміхаючись. Саперний капітан, вигинаючись, щось показував у бік мосту. Сотня пройшла проз, спустилась над мостом у лощину. Буро-чорне болото вище колін забирало ноги коней, зверху, з мосту,, сипалось на козаків біле пір'я соснових трісок.

Опівдні проминули кордон. Коні плигали через повалений строкатий прикордонний стовп. Гарматний гук гуркотів праворуч. Віддалік червоніли черепичні дахи фольварку. Сонце разило землю прямовисним промінням. Осідав гіркий важкий порох. Командир полку видав наказа вислати передній дозір. З четвертої сотні виїхала третя чота з чотовим офіцером сотником Семеновим: Ззаду в сірому мариві куряви залишився розчленений на сотні полк. Загін з двадцятьох з лишком козаків поскакав, минаючи фольварок, по зморщеній зачерствілими коліями дорозі.

Сотник відвів роз'їзд верстви на три і зупинився, звіряючись з мапою. Козаки з'їхались купою покурити. Григорій зліз було попустити попругу, та вахмістр блиснув на нього" очима:

— Я тобі чортів усиплю! На кінь!

Сотник закурив, довго протирав вийнятий з чохла бінокль. Перед ними, пройнята полуденною спекою, лежала рівнина.

Праворуч зубчатилась окрайка лісу, в неї вганялося загостре при тому кінці жало дороги. Верстви за півтори від них виднілось село, над ним покарбований кручами глинястий берег річки і скляна прохолода води. Сотник довго дивився в бінокль, мацаючи очима омертвілі в безлюдді вулиці, але там було порожнє, мов на кладовищі. Вабила зазивно блакитна стежка води.

— Треба гадати — Королівка? — показав сотник на село очима..

Вахмістр під'їхав до нього мовчки. Вираз його обличчя без слів казав: "Вам краще знати. Наше діло маленьке". ‘

—Проїдемо туди, — нерішуче сказав сотник, ховаючи бінокля і кривлячись, мов від зубного болю.

— Не напоремось на них, ваше благородіє?

— Ми обережно. Ну, рушаймо.

Прохір Зиков — ближче до Григорія. Коні їх ішли поруч. На спустілу вулицю виїхали з осторогою. Кожне вікно загрожувало розправою, кожні розчинені двері комори викликали, при погляді на них, почуття дикої самотности і противний дріж вздовж спинного хребта. Магнетом притягало погляди до парканів і рівчаків. В'їхали хижакми, — так блакитної зимової ночі з'являються біля оселі вовки, — але вулиці були порожні. Запаморочно гуділа тиша. З розчиненого вікна якогось будинку почувся наївний бій дзигарів, звук їх тріскався пострілами, * і Григорій помітив, як сотник, що їхав попереду, здригнувся,— рукою конвульсійно лапнув кабур револьвера.

В селі не було ні духа. Роз'їзд убрид переїхав річку, вода доходила коням до черева,

вони охоче йшли в воду, і пили на ході, загнuzдані, понукувані. Григорій жадібно вдивлявся у збаламучену воду; близька й неприступна вона тягнула до себе непереможно. Коли б можна було, він скочив би з сідла, ліг не роздягаючись під дрімотне шепотіння води, так, щоб холодом і остудою пошинувало спину й мокрі від поту груди.

За селом з горбка видно було місто: квадрати кварталів, муровані будівлі, плеса садків, шпилі костьолів.

Сотник виїхав на западисту верхівку горба, приставив до очей бінокль.

— Он вони! — крикнув, ворущачи пальцем лівої руки*

Вахмістр, за ним по одному козаки, виїздили на випалену сонцем верхівку, вдивлялись. Вулицями, малесенькі звідси, сновигали люди, загачували завулки обози, мельтешились хіннотчики.

Григорій, мружачись, дивився з-під долоні, він розпізнавав навіть сіру чужу фарбу мундирів..

Над містом буріли недавно викопані лігва шанців, на них кишів люд.

— Скільки їх... — здивовано протягував Прохір.

Інші мовчали, затиснуті в кулаці одйо почуття. Григорій прислухався, як прискорено кидалося серце (наче хтось маленький, але важкий там, у лівому боці грудей, робив біг на місці) і розумів, що при погляді на цих чужих людей його опановує зовсім інше почуття, ніж те, яке відчував він на маневрах, бачачи "ворога".

Сотник у польовій книжці робив якісь нотатки олівцем. Вахмістр зігнав з горба козаків, поспішив їх, піднявся до сотника. Він поманив Григорія пальцем:

— Мелехов!

— Я.

Григорій зійшов на пагорб, розминаючи затерплі ноги. Сотник подав йому згорнутий учетверо папірець.

— У тебе кінь найкращий. До командира полку. Чвалом.

Григорій сховав на грудях папірець, зійшов до коня, спускаючи на підборіддя ремінець кашкета.

Сотник дивився йому вслід, почекав, поки Григорій сів на коня, і кинув погляд на ручного годинника.

Полк підтягувався до Королівки, коли Григорій прискакав з донесінням. Полковник Каледін наказав адъютантові, і той закурив о першої сотні.

Четверта сотня текла по Королівці і швидко, мов на муштрі, розгорнула лави за околицею. Від пагорба з козаками третьої чоти підскакав сотник Семьонов..

Сотня вирівнювала підкову шику. Коні мотали головами,— кусав сліпень; бряжчали вуздечки. В полуденній тиші німо гуділо тупотіння першої сотні, що проминула останні двори села.

Підосавул Полковників, витанцьовуючи ставним конем, вихопився перед лави; туго підбираючи поводи, просунув руку в китицю шаблі. Григорій, затримуючи подих, чекав команди. На лівому крилі м'яко гуркотіла перша сотня, розвертаючись,, готуючись.

Підосавул вирвав з піхов шаблю, лезо блякло блиснуло блакиттю.

— С-о-о-от-ня-а-а-а! — Шабля нахилилась праворуч, ліворуч і впала вперед, задержавшись в повітрі понад нашорошеними вухами коня. "Розсипатись лавою і вперед",—в думці розтлумачив Григорій німу команду. — Списи до бою, шаблі з піхов, в атаку, марш-марш!—обрізає осавул команду і випустив коня.

Глухо, охнула земля, розп'ята під безліччю копит. Григорій, ледве встиг опустити списа (він потрапив у першу шеругу), як кінь, захоплений потоком коней, рвонув і поніс щодуху. Спереду рябів на сірому тлі поля підосавул Полковніков. Нестримно летів назустріч чорний клин ріллі. Перша сотня завилала трясучи хитливим криком, крик перенесла до четвертої сотні. Коні в кем'ях стискали ноги і пласталися, кидаючи назад сажні. Крізь гострий свист у вухах Григорій почув поляски далеких ще пострілів. Перша цвенькнула десь високо куля, протяжний свист їх закарбував шкляне хмариво неба. Григорій до болю притис до бока гаряче ратище, долоня потіла, наче намащена слизькою рідиною. Свист куль, що перелітали над головою, примушував його хилитись до вогкої шиї коня, в ніздрі йому бив гострий запах кінського поту. Мов крізь запотілі —шибки біноклю бачив буру грядку шансів, сірих людей, що бігли до міста. Кулемет без пере-почивку стелив понад головами козаків вереск куль, що розбігався віялом; вони рвали попереду і під ногами коней ватяне клоччя куряви.

Там, усередині огруддя Григорія, наче задубіло те, що до атаки метушливо ганяло кров: він не відчував нічого, крім дзвону у вухах і болю в пальцях лівої ноги.

Спустошена страхом думка плутала в голові важкий, застиглий клубок.

Перший упав з коня хорунжий Ляховський. На нього наскочив Прохір.

Оглянувшись, Григорій занотував у пам'яті уривок баче-вого: кінь Прохорів, плигнувши через простертого на землі хорунжого, оскирив зуби й упав, підігнувши шию. Прохір злетів з нього, вибитий з сідла поштовхом. Різцем, мов алмазом на шклі, вирізьбила пам'ять Григорія і вдержала надовго рожеві ясна Прохорового коня з вищіренними плитами зубів Прохора, що впав крижем, потоптаний копитами козака, що скакав ззаду. Він не чув крику, але збагнув, з обличчя Прохора, притиснутого до землі, з перекошеним ротом і виліз-лими з орбіт телячими очима, що крикнув він не-людськи-дико. Падали ще козаки, падали й коні. Крізь плівку сліз, навіяних вітром, Григорій дивився перед себе на сіру кипи-вінь австрійців, що бігли від шансів.

Сотня, метнувшись від села стрункими лавами, розсипалась, дроблячись і ламаючись. Передні, серед них і Григорій, підскакували до шансів, інші тупотіли десь позаду.

Високий білобровий австрієць, з насунутим на очі кепі, хмурачись майже увіч вистрелив у Григорія з коліна. Вогонь олива опалив Григорієві щоку. Він повів списом, натягуючи зі всієї сили поводи. Удар настільки був сильний, що спис, протявши австрійця, до половини ратища ввійшов у нього. Григорій не встиг, ударивши, висмикнути його, і під вагою тіла пускав, відчуваючи на ньому тріпотіння й корчі, бачачи, як австрієць, весь переломившись назад (видно було тільки гострий неголений клин підборіддя), перебирає, дряпає скрюченими пальцями ратище. Розтиснувши

пальці, Григорій в'ївся зацімленою рукою в ефес шаблі.

Австрійці тікали у вулиці передмістя. Над сірими плямками їх мундирів спиналися австрійські коні.

В першу хвилину після того, як упустив списа, Григорій, сам не знаючи для чого, повернув коня. Йому у вічі впав вахмістр, що оскірівігись скакав проз нього. Григорій шаблею плазом ударив коня. Той, заломивши шию, поніс його здовж вулиці.

Попід залізними штахетами круг садка, хитаючись, не тямлячись, біг австрієць без рушниці, з кепі затиснутим у ку-лаці. Григорій бачив навислий ззаду карк австрійця, вогкий коло шиї вистіг коміра. Він наздогнав його. Розпалений безумством, що творилось навколо, заніс шаблю. Австрієць біг попід штахетами, Григорієві незручно було рубати його з лівої руки, але він, вихилившись у сідлі, косо держачи шаблю, опустив її на скроню австрійцеві. Той без крику притиснув до рани долоні і враз повернувся до штахетів спиною. Не вдержавши коня, Григорій проскакав, повернувши, їхав ристю. Квадратове, здовжене страхом обличчя австрійця чавунно чорніло. Він по швах держав руки, часто ворухив попелястими губами. Зі скроні його шабля, впавши на осклизь, стесала шкіру; вона висіла над щокою червоним клаптем. На мундир кривим струмком падала кров.

Григорій зустрівся з австрійцем поглядом. На нього мертво дивились залиті смертним жахом очі. Австрієць помалу згинав коліна, в горлі в нього гуділо булькотливе хрипіння. "Мружачись, Григорій махнув шаблею. Удар з довгою протяжкою розвалив череп надвое. Австрієць упав, розчепірюючи руки, мов посковзнувшись, глухо стукнули об камінь бруку половинки черепа. Кінь плигнув, захріпши, поніс Григорія на середину вулиці.

По вулицях перестукували рідкі постріли. Проз Григорія запінений кінь проніс мертвого козака. Нога його застрягла в стремені, і кінь тяг, мотаючи, побите оголене тіло по брукові.

Григорій бачив тільки червоний струмок випуску та подерту зелену гімнастівку, збиту над головою.

Муть оливом налила тім'я. Григорій зліз з коня і замотав головою. Повз нього скакали козаки приспілої третьої сотні. Пронесли на шинелі пораненого, на ристях прогнали натовп полонених австрійців. Вони бігли скупченою сірою чередою, і безрадісно-дико лунав 'стукіт їх кованих черевиків. Обличчя їх злились в очах Григорія в драглисту пляму на колір, як глина. Він кинув поводи і, сам не знаючи для чого, підійшов до зарубаного австрійського салдата. Той лежав там же, під грайливою стрічкою ґратчастих штахетів, витягнувши брудну брунатну долоню мов, по милостиню. Григорій глянув йому в обличчя. Воно здалось йому маленьким, майже дитячим, не вважаючи на вислі вуса і змучений, — чи то стражданням, чи то попереднім безрадісним життям, — покривлений суворий рот.

— Гей, ти! — гукнув, проїжджаючи вулицею, незнайомий козакий офіцер.

Григорій глянув йому на білу, забризкану порохом кокарду і, спотикаючись, пішов до коня. Плутано важкі були кроки його, наче ніс він за плечима надсильну вагу; огида

і нерозуміння гнітили душу. Він узяв у руки пощерблене стремено і довго не міг підняти обважнілу ногу. 5

Господар — високий спорохнілий дід, учасник турецької війни, — став з ними на мову. Козаки вже полягали спати, постеливши в кухні й світлиці повсті, курили востаннє перед сном.

— На війну, значиться, служиві?

— На війну, діду.

— Мабуть, не подібна до турецької вийде війна? Тепер яч яка зброя пішла! '

— Однаково. Один чорт! Як за турецької нарід переводили, так і в цю доведеться, — злостячись невідомо на кого, буркнув Томілін:

— Ти, голубе, репетуєш без толку. Інакша війна буде.

— Воно, звичайно, — ліниво, позіхаючи ствердив Хри-стоня, об ніготь гасячи цигарку.

— Повоюємо, — позіхнув Петро Мелехов і, перехри-стивши рота, вкрився шинелею.

— Я вас, синки, от про що прошу. Дуже прошу і ви слово моє пам'ятайте, — заговорив дід.

Петро відвернув полу шинелі, прислухався.

> — Пам'ятайте одне: хочеш живим бути, з смертного бою цілим вийти, — треба людську правду зберігати.'

— Яку? — спитав Степан Астахов, що лежав скраю.. Він усміхнувся недовірливо. Він почав усміхатись відколи почув про війну. Вона його вабила, і загальна тривога, чужий біль притищували його власний.

— А от яку: чужого на війні не бери — раз. Жінок крий боже чіпати, і ще молитву таку треба знати.

Козаки заворушилися, заговорили всі разом.

— Тут хоч би своє не пустити, а то чуже.

— А жіноту як не можна займати? Нахрапом —це я розумію— не можна, а по доброму слові?

— Хіба ж втерпиш?

— Атож!

— А молитва, яка вона?

Дід суворі нагострив очі, відповів усім разом.

— Жінок ніяк не можна займати, аж ніяк. Не стерпиш,—

толову загубиш, або рану дістанеш, опісля споашишся, та пізно. Молитву скажу.. Всю турецьку війну вибув, смерть за плечима мов торба висіла і живий залишився через цю молитву. " '

Він пішов до світлиці, покопався під божником і приніс клеклий, побурілий від давности аркуш паперу.

— Ось. Уставайте, посписуйте. Адже завтра до півнів либонь вирушите?'

Дід долонею розгладив на столі хрушкий аркуш і відійшов. Перший підвівся Анікуптка. На голому бабському обличчі його трипотіли нервові тіні від вогню, який

колихав вітер, прохоплюючись у віконну шпарину. Сиділи й переписували всі, крім Степана. Анікушка, списавши раніш від інших, зібгав видертий з зошита аркуш, прив'язав його на шнурок вище хреста. Степан, хитаючи Йогою, глузував з нього.

— Вошам притулок привподобив? На шнурку їм незручно водитись, так ти їм паперову хижку пристосував? Ото!

— Ти, козаче, не віруєш, так мовчи! — суворо перепинив його дід. — Ти людям не перешкоджай і з віри, не насміхайся. Не годиться і гріх!

Степан замовк, усміхаючись; згладжуючи незручність, Анікушка спитав у діда:

— Там, у молитві про рогатину є і про стрілу. Це до чого?

— Молитва при нападі — ця ще не за наших часів складена. Дідові моєму небіжчикові від його діда дісталася. А там, мо ще й раніш була вона. За старих часів з рогатинами воювати йшли та з сагайдаками.

Списували молитви на вибір, кому яка до вподоби.

Молитва від рушніці.

Господи благослови. Лежить камінь білий на горі, мов той кінь. У камінь не йде вода, так і в мене, раба божого, і в товаришів моїх,, і коня мого хай не йде стріла і кулька. Як молот відскакує від ковадла, так і від мене хай кулька відскакує; як жорна крутяться, так не приходила б до мене стріла, крутилась би. Сонце і місяць ясні бувають, так і я, раб божий, ними зміцнений. За горою замок, замкну той замок, ключі в море кину, під біл-горюч камінь Алтор, що не видить його ні ворожбит, ані ворожбитка, ні чаклун, ані чаклунка. З океан-моря вода не тече і жовтий пісок не злічити, так і мене, раба божого, нічим не взяти. Во ім'я отця і сина і святого духа. Амінь.

Молитва в ід бою.

Є море-океан, на тому морі-океані є білий камінь Алтор, на тому камені Алторі є муж кам'яний в тридев'ять колін. Раба божого і товаришів моїх, кам'яним одягом одягни від сходу і до заходу, від землі і до небес: від гострої шаблі і меча, від списа булатного і рогатини, від дрітка гартованого і негартованого, від ножа, сокири і гарматного бою, від турецьких боїв, від кримських і австрійських, нагонського супо-орлячим і лебединим, і гусячим і журавлиним, і дергуновим, і круковим, від турецьких боїв, від кримських і австрійських, нагонського супо стата татарського і литовського, німецького і шилинського і калмицького. Святі отці і небесні сили, охороніть мене, раба божого. Амінь.

Молитва під час наскоку.

* *

Пречиста владичиця, свята богородиця і господь наш Ісус Христос. Благослови, господи, у насок ідучи, раба божого і товаришів моїх, котрі зі мною є, хмарою обгорни, небесним, святим, кам'яним твоїм градом захисти. Святий Дмитро Сослуцький, захисти мене раба божого і товаришів моїх на всі чотири боки, лихим людям не стріляти, ні рогатиною колоти, і ні бердишем сікти ні колоти, ні обухом прибити, ні сокирою рубати, ні шаблею сікти, ні колоти; ні ножем не колоти, і не різати; не старому і не

малому, і не смаглявому, і не чорному; ні єретк-кові, ні ворожбитові, ані всякому—чародієві. Все тепер переді мною, рабом божим, посиротілим і судним. На морі, на океані, на острові Буяні стоїть стовп залізний. На тому стовпі — муж залізний підпершися посохом залізним і наказує він залізу, булатові і синій цині, оливу і всякому стрільцеві: "підти ти, залізо, у свою матір-землю від раба божого і товаришів моїх і коня мого мимо. Стріла древокілкова в ліс, а перо в свою матір-птицю, а клей у рибу. Захисти мене, раба божого, золотим щитом від рубання від кулі, від гарматного бою, ядра й рогатини, і ножа. Буде тіло моє міцніш за панцир. Амінь.

Повезли козаки під натільними сорочками переписані молитви. В'язали їх до шнурків до "материнського благословення, до вузликів із щипкою рідної землі, та смерть клеймила й тих, хто возив з собою молитви.

Трупами тліли на полях Галичини і Східньої Пруссії, в Карпатах і Румунії, — скрізь, де бухали заграви війни і лягав копитний слід козацьких коней.

1

Поливайка.

2

Деся позаду в сірім слизуватім тумані залишився довгий шлях від Маньково-Калитвінської слободи до містечка Рад-зівілова. Намагався Григорій згадати проїхану дорогу, та нічого виразного не виходило; червоні станційні будівлі, татакливі під хисткою підлогою колеса вагонів, запах кінського гною та сіна, безконечні нитки рейок, що стікали з-під паротяга, дим, що мимоходом заглядав у двері вагонів, вусата морда жандарма на платформі чи то у Воро- нежі, чи то в Києві.

На полустанку, де вивантажувались, товпились офіцери і якісь у сірих свитках голені люди, що розмовляли чужою,

3

Кожна станиця має свою прозивну. Вешенська—кобелі.

4

На майдані сірий густішав натовп. В лавах коні, козацька справа, мундири з різними номерами наплічників. На голову вищі за армійців-козаків, мов ті гуси голяндські серед-низькорослої дробини, походжали в блакитних кашкетах отаманці.

Шинок зачинений. Військовий пристав похмурий і заклопотаний. Попід тинами на вулицях святково зодягнені баби. Одне слово в різноликому натовпі: "мобілізація". П'яні, розгарячені обличчя. Тривога передається коням — вереск і бійка, гнівне іржання. Над майданом низько повисла курява, по майдану порожні пляшки казьонки, папірці г дешевих цукерків.

Петро вів за повід засідланого коня. Коло церковного муру здоровезний, чорний отаманець, застібаючи необсяжні сині шаравари, скирить рота в білозубій усмішці, коло нього сіренькою перепілкою чечекає опецькувата козачка,— чи то жінка, чи то коханка.

— Я тобі за цю курву чортів усиплю! — обіцяє козачка. Вона п'яна, в розпатланих космах лузга з соняхів, розв'язані кінці квітчастого полушалка. Отаманець, затягуючи

пасок,

5

Козаки другої черги з хутора Татарського і околичних хуторів другого дня, як з дому виступили, ночували на хуторі Єя. Козаки з долішнього кутка хутора держались від горішніх окремо. Тому Петро Мелехов, Анікушка, Христоня, Степан Астахов, Томілін Іван і інші стали на одній квартирі.

VII.

Звичайно з горішніх станиць Донецької округи — Єлан-ської, Вешенської, Мигулинської та Казанської — брали козаків до 11—12 армійських козачих полків і до ляхів-гвардії Отаманського.

1914 року частину призваних на дійсну військову службу козаків Вешенської станиці влили чомусь до третього донського козацького, імени Єрмака Тимофійовича полку що складався цілком з козаків усть-медведицької округи. Серед інших потрапив до третього полку і Митько Коршунов.

Разом з деякими частинами третьої кавалерійської дивізії полк стояв у Вільні. В червні сотні виступили з міста на лунки х).

Горів тьмяний літній день. Текучі хмари табунилися на небі, застили сонце. Полк ішов по-походному. Ревла оркестра. Пани офіцери в літніх захисних кашкетах і легких кителях їхали купою. Над ними голубів цигарковий дим.

Обабіч путівця мужики й чепурні баби косили траву, дивилися з-під долонів на колони козаків.

Коні помітно потіли. Проміж ногами копичилась жовтувата піна, і легенький — вітрець, що повівав з південного сходу, не сушив поту, а ще й посилював парну задуху.

На півпуті, недалеко від якогось села, до п'ятої сотні прибуло лошастригунець. Воно вихопилося з-за околиці, побачило щільну масу коней і, гогочнувши, поскакало навперейми. Хвіст його, що не втратив ще своєї пухнатості, підносило набік, з-під різьблених, скожок копитів здіймалась сірими пухирями курява і осідала на притолоченій зелені. Воно підскочило до передньої чоти, дуріючи ткнулося мордою в пах вахмістровому коневі. Кінь брикнув, але вдарити не наважився, пожалів, видко.

— Тпрусь, дурне! — замахнувся вахмістр нагайкою.

Козаки засміялись, потішені домашнім любим виглядом

лошати. Тут сталося непередбачене: лоша нахабно протиснулось між чотовими лавами і чота розкололася, втратила струнку до цього компактну форму. Козаки поганяли коні, ті топтались в нерішучості. Затиснуте лоша забокувало і намагалось вкусити найближчого коня.

— Це що тут таке? — підлетів командир сотні.

В тому місці, куди втерся збитошний стрибун, бочилися і хропли коні, козаки, посміхаючись, шмагали його нагаями, роїлася розладжена чота, а ззаду напирали інші і обіч дороги скакав від хвоста сотні роз'ярілий чотовий офіцер.

Що таке? — гримнув командир сотні, скеровуючи коня в самий тиск.

— Лоша от...

— Вліз проміж нас...

— Не виженеш, диявола!..

— Та ти його нагаєм! Чого жалієш?

чКозаки винувато посміхались, натягали поводи, здержуючи розпалені коні.

— Вахмістре! Пане сотнику, що це аа чорт? Впорядкуйте свою чоту, цього ще бракувало!..

Командир сотні відскакав набік. Кінь його зашпотався і зірвався задніми ногами в придорожній рівчак. Він дав йому остроги і вискочив на той бік рівчака, над вал, зарослий лебедою й жовтопінним роменом. Віддалік зупинилась група офіцерів. Військовий старшина, закинувши голову, тягнув з пляшки, і рука його батьківськи ласкаво лежала на чепурній окованій луці.

Вахмістр розбив чоту, лаючись відігнав лоша за дорогу. Чота зімкнулась. Півтора ста пар очей дивились, як вахмістр, підвівшись на стременах, біг за лошам, а те то зупинялося, тулячись брудним від присохлої кори гною боком до вахмістрового тривершкового коня, то знову тікало, настовбурчивши хвоста, і вахмістр ніяк не міг дістати його нагаєм по спині, і все потрапляв по мітлиці хвоста. Хвіст опускався, збитий батогом, і за мить знову його хвацько відносило вітром. 1

Сміялася вся сотня. Сміялися офіцери. Навіть на похмурому 'обличчі осавула з'явилася крива подоба усмішки.

В третій лаві передньої чоти їхав Митько Коршунов з Іванковим Михайлом, козаком з хутора Каргіна, Вешен-ської станиці, та з усть-хоперцем Кузьмою Крючковим. Пикатий, широкий у плечах Іванков мовчав, Крючков, на прізвище — верблюд, трохи таранкуватий, згорблений ко— зак, чіплявся до Митьки. Крючков був "старий" козак, себто такий,, що дослужував останній рік дійсної і по неписаних законах полку мав право, як і кожний "старий" козак, ганяти молодих, вимуштровувати, за всяку дрібницю всипати пряжок. Було покладено так: провинному козакові призова 1913 року—тринадцять пряжок, 1914 року—чотирнадцять. Вахмістр і офіцери схвалювали такий" порядок, вважаючи, що. так ущеплюється козакові розуміння шани до старших не тільки чином, а й' віком.

Крючков, що недавно дістав нашивку приказного, сидів на сідлі горблячись, по пташиному, горбятячи вислі плечі. Він мружився на сіру грудасту хмару, питав у Митька, удаючи голос чванькуватого командира сотні осавула Попова.

— Е... скажи мені, Кершунов, як зветь нешего кемендира сетні ?

М.итько, що не раз коштував пряжок за свою опришку-ватість і непокірний характер, натягнув на обличчя шанобливий вираз.

— Осавул Попов, пане старий козак!

— Ёк?

— Осавул Попов, пане старий козак.

— Я не про це питаю: ти мені скажи, як його кличуть пре меж нес кезеків?

Іванков сторожко підморгнув Митькові, вивернув усмішкою тригубий рот. Митько оглянувся і побачив, що ззаду під'їздив осавул Попов.

— Ну? Відповідай! — мружився Крючков.

— Осаул Попов звуть їх, пане старий козак.

— Чотиринедцетъ пряжок. Кежи, гад!

— Не знаю, пане старий козак!

— А ось приїдем на лунки, — заговорив Крючков справжнім голосом, — я тобі всиплю, гребуть твою мати! Відповідай, коли питають!

— Не знаю. /

— Що ж ти, падлюко, не знаєш, як його дражнять?

Митько чув ззаду обережні злодійські кроки осавулового коня, мовчав.

— Ну, — зломружився Крючков.

Ззаду в шерезі стримано зареготали. Не зрозумівши з чого сміються, відносячи цей сміх на свій рахунок, Крючков спалахнув:

— Коршунов, ти гляди!.. Приїдемо—півсотні 'пряжок приварю!

Митько повів плечима, наважився.

— Чорногуз!

— Отож бо й є.

— Крю-ю-учко-ов!— окликнули ззаду.

Пан старий козак здригнувся на сидлі і витягнувся в жилу.

— Ти що ж це, мерзетнику, тут вигедуєш?— заговорив осавул Попов, рівняючи свого коня з конем Крючкова.—Ти чого ж це вчиш молодого кёзека, а?

Крючков блимав примруженими очима. Щоки його заливала гушавінь бордового рум'янцю. Ззаду похахикували.

— Я кего минулого року вчив? Об чию мерду цей ніготь злемав?.. — осавул підніс до носа Крючкова довгий загострений ніготь мізинця і поворушив вусами.

— Щоб я більш цього не чув. Резумієш, братіку?

— Так точно, ваше благородіє, розумію!

Осаул помалу від'їхав і придержав коня, пропускаючи сотню. Четверта і п'ята сотні рушили ристю.

— Сетня, ристь візьми!..

Крючков, поправляючи ремінь від гвинтівки, оглянувся на відсталого осавула і, вирівняючи списа, нерозважливо махнув головою.

— От, перетуди його, Чорногузого! Звідкіль він узявся?

Весь пітний від сміху, Іванков розказував:

— Він давно їде ззаду нас. Він все чув. Мов почувив, про що мова мовилась.

— Ти б хоч моргнув, дурню!

— А чи мені треба?

— Не треба? Ага, чотирнадцять пряжок по голій!

Сотні розбилися по околичних поміщицьких маєтках.

Удень косили поміщикам клевер і лугову траву, вночі на відведених ділянках пасли стриножені коні, при димку ба-, гаття гуляли в карти, розказували казки, дуріли.

Шоста сотня наймитувала у великого польського поміщика Шнейдера. Офіцери жили у флігелі, гуляли в карти, пиячили, юрмою залицялись по управителевої дочки. Козаки отаборились за три верстви від садиби. Ранками приїздив до них бігунками пан управитель. Товстий поважний шляхтич уставав з бігунків, розминаїрчи затерплі жирні ноги, і незмінно вітав "козаків" помахуванням білого з лакованим козирком, кашкета.

— Іди з нами косити, пане!

— Жир іди розтряси трошки!

— Бери косу, бо параліч ухопить!..—кричали з білих шерег козаки.

Пан дуже спокійно собі посміхався, витирав каймистою хусткою рожеву лисину і йшов, з вахмістром відводити нові ділянки покосів.

Опівдні приїздила кухня. Козаки вмивались і йшли по їжу. Їли мовчки, зате вже під час пообіднього півгодинного відпочинку надолужували розмови.

— Трава тут погана. Супроти нашої степової не вийде.

— Пирію майже немає.

— Наші на Донщині тепер уже покосили.

— Швидко і ми закінчимо. Вчора молодик народився, дощ обмиватиме.

— Скупий поляк. За працю хоч би по пляшці на брата дав.

— Ого-го-го! він за пляшку у віттарі...

— От, братця, що воно за знак: що багатший то скупіший? ' ,

— Це в царя спитай.

— А дочку поміщицьку хто бачив?

— А що?

— М'я-а-сис-та дівка! ,

— Баранинка?

— Еге ж.

— Сиру б її хрумкнув...

— Правда чи ні, гомонять, що за неї з царського род ; сватались?

— Простому хіба такий шматок дістанеться?

— Хлопці, якось чув брехню, ніби височайший огляд нам буде.'

— Котові робити нічого, так він...

— Ну, ти облиш, Тарасе!

— Дай димнути, га?

— Чужак-диявол, з довгою рукою під церкву!

— Диви, служиві, у Федота і плям добрий, а куру немає.

— Самий попіл лишився.

— Тю, брате, розбуй дивила, там вогню, як у доброї баби!

Лежали на животах. Курили. Пекли на сонці оголені спини, аж червоніли. Осторонь чоловіка з п'ять старих козаків допитувались одного з молодих.

— Ти якої станиці?

— Єланської.

— З цапів, значить?

— Так точно.

-т— А чим у вас там сіль возять?

Недалеко на попонці лежав Крючков Кузьма,, нудився, намотував на палець рідку поросль вусів.

— Кіньми.*

— А ще чим?

— Волами.

— Ну, а тараню з Криму везуть чим? — Знаєш, такі воли ", з грудками на спині, колючки жруть... як їх звати?

— Верблюди.

— Охо-хо-хо-ха!..

Крючков ліниво підводився, йшов до того, що проштрафився, по-верблюжачи горблячись, витягуючи борлакувату шафранно-смугляву шию, на ході скидав очкура.

— Лягай!

А вечорами в опаловій червневій темряві в полі кола вогню:

Поїхав козак на чужину далеку,

На добрім своїм коні воронім Свою він країну навіки покинув...

Побивається срібний тенорок, і баси стелять оксамитовий густий сум:

Йому не вернутись у батьківський дім.

Тенор мов по щаблях* підноситься в височінь, пориває:

Даремно козачка його молоденька Уранці й надвечір на "північ глядить.

Усе виглядає, — з далекого краю,

Коли ж її любий козак прилетить.

І багато голосів дбає за пісню. Тому й густа вона і хмільна, мов та брага поліська.

А там за горами, де б'ють хуртовини,

Узимку морози люті тріщать,

Де зсунулись грізно і сосни й ялини,

' Козацькії кості під снігом лежать.

Розказують голоси немудру повість козацького життя і тенор-підголосок трипотить жайворонком над квітневою талою землею.

Козак, помиравши, просив і благав,

Насипать могилу йому в головах.

Разом з ним тужать баси:

Хай там на могилі калинонька рідна,

Росте і цвіте у яскравих квітках.

Коло другого багаття менше народу, і пісня інша:

З моря бурхливого, та з Озівського,

Кораблі на Дін пливуть.

Повертається додому Отаман молодий.

Коло третього—віддалік вогню, покашлюючи від диму" в'яже сотенний балакун

мудровані петлі казки. Слухають з увагою, зрідка лише, коли герой оповідання надто вже ловко викручується з каверз, що підстроювали йому москалі та нечиста сила, в смузі вогню промайне біль чиеїсь долоні, лясне по халяві чобота, прокурений пирхливий голос вигукне захоплено:

— Ах, рази-розрази, от здорово!

І знову текучий, безперервний голос оповідача.

Через тиждень після того,¹ як полк прийшов на лунки, осавул Попов покликав сотенного коваля і вахмістра.

— Як коні? — до вахмістра.

— Нічого, ваше благородіє, дуже приємно навіть. Жолобки на спинах вирівняли. Поправляються.

Осавул, у стрілку зсучив чорний вус (звідсіля і прикладка — Чорногуз), сказав:

— Некез від кемендира пелку полудити стремена і вудила. Відбудеться висечейший оглед пелку. ІЩеб все було з блиском: що сидельце, що інше. Щеб на кезеків було любо глянути. Коли, бретіку, буде готово?

Вахмістр глянув на коваля. Коваль глянув на вахмістра. Обоє глянули на осавула.

Вахмістр сказав:

— Мабуть, що до неділі, ваше благородіє?—і почтиво доторкнувся пальцем до власного, запліснілого в тютюновій зелені вуса.

— Гледи мені! — грізно попередив осавул.

З тим і пішли вахмістр з ковалем.

З цього дня > почали готуватися до найвищого огляду. Іванков Михайло, син каргінівського коваля, — сам тямущий коваль, — допомагав лудити стремена і вудила, інші поверх норми скребли коні, чистили вуздечку, терли битою цеглою трензелі і металеві частини кінського убору.

За тиждень полк блищав як новенький двугривений. Полискувало глянцем усе, починаючи від кінських копит до козацьких облич. В суботу командир полку, полковник Греков, оглядав полк і дякував панам офіцерам за ретельне підготування та за бравий вигляд.

Розмотувалася блакитна пряжа липневих днів. Гладшали від ситих кормів козацькі коні, тільки козаки тривожаться, точать їх здогади; ні слуху, ні духу про височайший оглед. Тиждень минав у непевних розмовах, у поспіху, в готуванні. Колодою по голові наказ: — виступали на Вільну.

Надвечір були там. По сотнях другий наказ: ховати до цойггавзу скрині з козацьким добром і приготуватись, до можливого виступу.

— Ваше благородіє, до чого б це? — потерпали козаки, випитуючи в чотових офіцерів правди. Офіцери плечиками знизували. Самі за правду семишника заплатили б.

— Не знаю.

— Маневри в присутності государя будуть?

— Невідомо тим часом.

Отакі офіцерські відповіді козакам на втіху. Дев'ятнадцятого липня вістивець полкового командира надвечір встигнув шепотнути приятелеві, козакові шостої сотні Мрихину, що днювалив на стайні:

— Війна, дядю!

— Брешеш ?

* — Істинний бог, а ти цить!

На ранок полк вишикували дивізіонним порядком: вікна казарм тьмяно виблискували порохнявим розбризком шибок. Полк кінно чекав командира.

Перед шостою сотнею на підбористому коневі — осавул Попов. Лівою рукою у білій рукавичці натягує поводи. Кінь бочить голову, вигнувши Колувату ший, чухає морду об зв'язку грудних м'язів.

Полковник вихопився з-за рогу казармного корпусу, боком поставив коня перед лавами. Адьютант дістав хустку, гоже відставивши плеканий мізинець, але висякатись не встиг. У беззвучно дренькотючу тишу полковник кинув:

— Козаки!.. — і владно привернув до себе загальну увагу.

"От воно", — подумав кожний. Пружинилось нетерпляче

хвилювання. Митько Коршунов досадливо штовхнув підбором свого коня, що переступав з ноги на ногу. Поруч з ним, у шерезі міцною поставою завмер Іванков, слухав, зівласто роззявив тригубий. рот з чорнотою нерівних зубів. За ним мружився, горбатячись, Крючков, ще далі по-кін-ському стриг хрящами ушей Лапін, за ним виднівся рубчасто виголений борлак Щеголькова.

— ...Німеччина нам оповістила війну.

По вирівнених шерегах шелестіння: — "Х-х-х-ш-ш-ш-ш,— наче по полю визрілого чорнобілого ячменю пройшлась, гуляючи, вітрова хвиля. Зойком різнуло слух кінське іржання. Округлені очі і квадратова чорнота раззявлених ротів у бік першої сотні: там, на лівому крилі заіржав кінь.

Полковник говорив ще. Розстановлював у потрібному порядку слова, намагався розпалити почуття національних гордоців, та перед духовними очима тисячі козаків не шовк чужих прапорів з шарудінням стелився до ніг, а своє буденне, рідне-кревне, розметавшись, кликало, голосило: жінки, діти, коханки, незібраний хліб,— осиротілі хутори, станиці...

"...За дві години вантажитись на потяг", — одинокі, що залишилося в пам'яті кожного.

Жінки офіцерів, товплячись недалечко, плакали в хусточки; до казарми купами роз'їздились козаки. Сотник Хопров майже на руках ніс свою біляву вагітну польку-дружину.

До вокзалу полк ішов з піснями. Заглушили оркестру, і напівдорозі вона конфузливо замовкла. Старшинські жінки їхали візниками, на пішоходах півився барвистий натовп. Жорстковий порох сіяли кінські копита і, глузуючи з свого та чужого горя, стаючи лівим плечем, так, що тремтливо їжився синій наплічник, кидав заспівувач охальні слова стидної козацької:

Дівчина красна, шуку я піймала.

Сотня, навмисно зливаючи слова, під акоманьямент недавно кованих кінських копит, н'єсла до вокзалу, до червоних вагонів лишенько своє — пісню.

Шуку я, шуку я, шуку я піймала.

Від хвоста сотні, весь багровий від сміху та збентеження, скакав до пісельників полковий ад'ютант. Заспівувач, на відліг заносючи, кидав поводи, цинічно підморгував у густий на пішоходах тиск жінок, що проводили козаків і по паленій брондзі його лиць до чорних вусиків стікала гірка полинова настойка, а не піт.

Дівчина красна, юшку я варила,

Юшку я, юшку я, юшку я варила.

На колії застережливо тверезо ревів, набираючи пари, паротяг.

Ешельони... Еіііельони... Ешельони... Ешельони без ліку!

Артеріями країни, залізницями до західнього кордону .жене збаламучена Росія сірошинельну кров.

VIII.

В містечку Торжок полк розбили на сотні, на підставі наказу штабу дивізії, послали під оруду 3-го армійського піхотного корпусу. Пройшовши похідним порядком до містечка Пелікаліє, вона виставила пости.

Кордон охороняли ще наші прикордонні частини. Підтягувались піхотні частини і артилерія. Надвечір 24 липня до містечка прибув батальйон 108-го Глібівського полку і батарея. В поблизькому фольварку Олександрівському був пост з дев'яти козаків під командою чотового урядника.

Вночі проти 27 осавул Попов викликав до себе вахмістра і козака Астахова. — — ,

Астахов повернувся до чати вже по-темному. Митько Коршунов 'допіру привів з водопою коняї

— Це ти, Астахов? — окликнув він.

— Я. А Крючков з хлопцями де?

— Там, у халупі.

Астахов, великий, дебелий і чорний козак, сліпо мружачись, увійшов у халупу. За столом коло гасничка Щегольков зашивав дратвою подертий чумбур. Крючков, заклавши руки за спину, стояв коло печі, підморгував Іванкову, показуючи на опливлого від водяної хвороби господаря-поляка,. Що лежав на ліжку. Вони щойно пересміялись, і в Іванкова ще сіпала рожеві щоки посмішка.

— Завтра, хлопці, вдосвіта виїздити на пост.

— Куди? — спитав Щегольков і, задивившись, упустив; невсукану в дратву щетинку.

—* До містечка Любов.

— Хто поїде? —спитав Митько Коршунов, входячи і ставлячи коло порогу цеберку.

, — Поїде зі мною Щегольков, Крючков, Рвачов, Попов і ти.,. Іванков.

— А я, Павловичу?

— Ти, Дмитре, залишишся.

— Ну й чорт з вами!

Крючков відірвався від печі; з хруском потягуючись, спитав у господаря:

— Скільки до Любови до цієї верст лічать.

— Чотири милі. '

— Тут близько, — сказав Астахов і, сідаючи на ослін, скинув чобіт. — А де б тут онучу просушити?

Виїхали на світанку. Коло колодязя на виїзді боса дівчина черпала цебром воду. Крючков спинив коня.

— Дай напитись, ясочко!

Дівчина, придержуючи рукою полотняну спідницю, про-тьопала по калюжі рожевими ногами, посміхаючись сірими, в рясній лямівці вій, очима, подала цебер. Крючков пив, рука його, держачи важкий цебер, тремтіла від напрудження: на червону випуску падали, дроблячись і стікаючи, краплі.

— Спаси Христос, сіроглаза!

— Богу Ісусу.

Вона взяла цебер і відійшла, оглядаючись, усміхаючись-

— Ти чого щирішся, їдьмо зо мною!

Крючков посунувся на сідлі, наче місце давав.

— Рушай! — крикнув, від'їжджаючи Астахов.

— Задивився? — насмішкувато скосився на Крючкова Рвачов.

— У неї ноги червоні, мов у гусеньки, — засміявся Крючков, і всі, мов за командою, оглянулись. Дівчина нахилилась над цямриною, виставивши туго-обтягнений роздвоєний зад, розкарячивши червоні повні ноги.

— Женитись би... — зідхнув Попов.

— Дай я тебе нагайкою оженю раз, — запропонував Астахов. .

— Нагайкою що...

— Жеребцюєш?

— ;Викласти його доведеться!

— Ми йому перекрут, як бугаєві, зробимо.

Пересміюючись, козаки поїхали ристю. З ближнього

горба замріло розкинуте в долині і по узгір'ю містечко Лю-<бов. За спинами з-за горба перлося сонце. Остеронь, над чашечкою телеграфного стовпа надсаджувався жайворонок.

Астахова, що недавно закінчив учбову команду, було призначено за начальника посту. Він обрав для постою останній двір на відшибі, у бік кордону. Хазяїн — голений кривоногий поляк у білому повстяному капелюсі — відвів козаків до стодоли і показав, де поставити коні. За стодолю, за ріденьким пряслом зеленіла ділянка клеверу. Узгір'я горбилося до близького лісу, далі білили хліба, перетяті дорогою і знову зелені блискучі скибки клеверу. За стодолю коло рівчака вартували по черзі, з біноклем. Інші лежали в прохолодній стодолі. Тхнуло там злежалим хлібом, порохом полови, мишатиною і солодким пліснявим духом земляної іржі.

Іванков, примостившись у темному кутку коло плуга, спав до вечора. Його збудили

навзаході сонця. Крючков, пучками захопивши шкіру в нього на шиї, відтягував її, примовляючи:

— Роз'ївся на казньонних харчах, наїв карк, ач! Уставай, ляда, йди німців виглядати!

— Не дурій,* Кузьма!

— Вставай!

— Ну, облиш! Ну, не пустуй... Я зараз устану.

Він підвівся запухлий, червоний. Покрутив казанкуватою короткошиєю головою, міцно приробленою до широких плечей, чмикаючи носом (прохолов, лежачи на вогкій землі), перев'язав ладівницю і поволочив за собою до виходу рушницю. Змінив Щеголькова і, приладивши бінокля, довго дивився на північний захід, до лісу.

Там горбився під вітром білий розміт хлібів, на зелений мисок вільхового лісу скидався рудий потік західного сонця. За містечком у річці (лежала вона блакитною гарною дугою) галасала купаючись дівтора. Жіночий контральтовий голос кликав: "Стаєю! — Ста-а-асю! — ідзь до мене! — Щегольков скрутив покурити, сказав ідучи:

— Захід он як погорів. На вітер.

— На вітер, — погодився Іванков.

Уночі коні стояли розсідлані. В містечку гасли вогні і гомін. Другого дня ранком Крючков викликав Іванкова з стодоли,

— Ходім до містечка.

— Чого?

— Поїмо чогось, вип'ємо.

— Навряд, — сумнівався Іванков.

— Я тобі кажу. Я питав хазяїна. В отій-о халупі — бачиш— он шопа черепична? — показав Крючков чорним нігтистим пальцем, — там у єврея пиво є, ходім.

Пішли. їх окликнув, виглянувши з дверей стодоли, Астахов.

— Ви куди? —

Крючков, чином старший за Астахова, відмахнувся.

— Зараз прийдемо.

— Вертайте, хлопці!

— Не гавкай!

Старий, пейсатий, з вивернутою повікою єврей зустрів козаків поклонами.

— Пиво є?

— Вже немає, пане козаче.

— Ми за гроші.

— Ієзус Марія, та хіба я... ах, пане козаче, вірте чесному євреєві, немає вже пива.

— Брешеш ти, жиде!

— Та, пане козаче! Я вже кажу.

— Ти, ось чого... — досадливо перепинив Крючков і п'оліз до кишені їиаравар по витертий гаманець.

— Ти дай нам, а то лаятись почну!

Єврей мізинцем притиснув до долоні монету, опуцтив вивернуту рурочкою повіку й

пішов до сіней.

За хвилину приніс вогку, з ячмінною лускою на боках, пляшку горілки.

— А казав немає. Ех ти, чудар!

— Я казав — пива немає.

— Закусити дай чогонебудь.

Крючков ляпасом вибив корка, налив чашку по вищерблені вінця.

Вийшли напівп'яні. Крючков пританцьовував і загрожував кулаком у вікна, що зіхали чорними проваллями очей..

У стодолі позіхав Астахов. За стінкою вогко хрумкали коні.

Ввечорі поїхав з донесінням Попов. День змарнували в безділлі.

Вечір. Ніч. Над містечком у височині рубаною раною жовтий розвал молодика.

Зрідка в садку за домом впаде з яблуні достиглий плід. Чути мокрий хляп. Надпівніч Іванков почув кінське тупотіння вулицею містечка. Виліз з рівчака, вдивляючись, але на місяць бинтом лягла хмара: нічого не видно за сірим рядном непрогляді.

Він розштовхав Крючкова, що спав коло входу до стодоли.

— Кузьма, верхівці біжать. Устань но!

— Звідкіля?

— Містечком.

Вийшли. Вулицею сажнів за п'ятдесят хрушко чечокав копитний говір.

— Побіжімо в садок. Звідти чутніш.

.Проз дім ристю в садок. Залягли під тином. Глухий гомін. Брязкіт стремен. Скрипіння кульбак. Ближче. Видно неясні обриси вершників.

їдуть по чотири в лаві.

:— Хто їде?

— А тобі кого треба? — обізвався тенорок з передніх лав.

— Хто їде? Стрілятиму! — Крючков клацнув засувкою.

— Т-р-р-р, — спинив коня один і під'їхав до тину.

— Це прикордонний загін. Пост, чи що?

— Пост.

— Якого полку?

— Третього козачого.

— З ким ти там, Тришин? — спитали з темряви.

Той, що під'їхав, обізвався.

— Це козачий пост, ваше благородіє.

До тину під'їхав ще один.

— Здорово, козаки!

— Здрастуйте, — не зразу обізвався Іванков.

— Давно ви тут?

— Від учора.

Другий, під'їхавши, витер сірника, закурюючи, і Крючков побачив офіцера в формі

прикордонника.

— Наш прикордонний, полк зняли ,з кордону, — заговорив офіцер, пихкаючи цигаркою. — Майте на увазі, що ви тепер — любові. Ворог завтра, можливо, просунеться сюди.

— Ви куди ж це їдете, ваше благородіє? — спитав Крючков, не здіймаючи пальця з цигігеля.

— Ми маємо за дві верстви звідси приєднатися до нашого ескадрону. Ну, рушай, хлопці! Всього кращого, козачки!

— Час добрий.

Вітер безжально зірвав з місяця бавовняну бинду хмари, і на містечко, на купи садків, на Гулястий верх стодоли, на загін, що виїздив на узгір'я, жовтою гнійною сукровицею потекло мертве світло.

Ранком поїхав з донесінням у сотню Рвачов: Астахов переговорів з господарем, і той, за невелику плату, дозволив укусити коням клеверу. З ночі коні стояли засідлані. Козаків лякало те, що вони залишились віч-на-віч з ворогом. Раніш, коли знали, що попереду них прикордонна варта, не було цього почуття відірваності й самотності; тим дужче далось воно взнаки, як дізнались, що кордон оголено.

Хазяйська паша була недалеко від стодоли. Астахов призначив косити Іванкова і Ідеголькова. Господар під білим лопухом повстяного капелюха повів їх до своєї ділянки. Щегольков косив, іванков згрібав вогку траву і зав'язував її у фуражирки. Тим часом Астахов, стеживши в бінокль за дорогою, пХо манила до(кордону, побачив хлопчика, що біг полем з південного заходу. Він бурим незлинялим зайцем котився з горбка і ще здалека щось кричав, розмахуючи довгими рукавами сурдута. Підбіг і, ковтаючи повітря, поводячи округленими очима, крикнув:

— Козак, козак, пшишед герман! Герман пшишед от-то!

Він простягнув хоботок довгого рукава, і Астахов, що припав до бінокля, побачив крізь. кружальця шкелець далеку рясну групу вершників. Не відриваючи очей від біноклю, гукнув:

— Крючкові

Той вискочив з косих дверей стодоли, оглядаючись.

— Біжи, хлопців клич! Німці! Німецький роз'їзд!

Він чув тупотіння Крюčkова і тепер вже ясно бачив у бінокль, як купка вершників пливла за рудуватою смугою трави.

Він розпізнавав навіть гніду масть їх коней і темносиню фарбу мундирів. їх було понад двадцять чоловіка. їхали вони тісно скупчившись, в безладді; їхали з південного заходу, тоді як спостерігач чекав їх з північного заходу. Вони перетяли дорогу і пішли навскоси гребенем понад улоговиною, де розкинулось містечко Любов. .

, Висунувши з зморшкуватих губ кінчик прикушеного язика, сопучи з напруження, іванков затягував у фура-жйрку ворох трави. Поруч, посмоктуючи люлечку, стояв клишоногий господар-поляк. Він, сунувши руки за пасок, насупившись з-під крисів капелюха, оглядав косаря-Щеголь-кова.

— Хіба це коса? — лаявся той, злісно замахуючи маленькою, мов цяцьковою косою:—косиш нею?

— Косю, — відповів поляк, заплітаючи язиком за обгризений мундштук, і випростав один палець з-за паска.

— Оцією твоєю косою в баби на страмному іуіісці косити!

— Угу-м, — погодився поляк.

Іванков пирснув. Мордате обличчя його набігло краскою, — торкни нігтем — і тугою цівкою свисне кров. Він хотів щось сказати і, оглянувшись, побачив Крючкова, що біг ріллею. Той біг, придержуючи рукою шаблю, метляючи ногами по грудкуватій землі.

— Кидайте!

— Чого ще? — спитав Щегольков, втикаючи косу вістрям у землю.

— Німці!

Іванков пустив фуражирку. Господар, пригинаючись, майже чіпляючи руками землю, наче над ним дзикали кулі, побіг до хати. *

Скоро дістались до стодоли й' засапані скочили на коні, — побачили роту руських салдатів,. що входила до містечка з боку Пелікаліє. Козаки поскакали назустріч. Астахов рапортував командирові роти, що, горбом обминаючи містечко, їде-німецький роз'їзд. Капітан суворо оглянув носки своїх чобіт, присипаці куряним інеем, спитав:

— Скільки їх?

— Понад двадцятєро.

— їдьте їм навперейми, а ми звідси їх обстріляємо. Він повернувся до роти, скомандував вишикуватися і швидким маршем повів салдатів.

Коли козаки вихопилися на горбок, німці, вже випередивши їх, бігли ристю, перетинаючи дорогу на Пелікаліє. Попереду відрізнявся офіцер на яснорудому куцохвостому коні.

— Навздогін! Ми їх наженемо на другий пост! — скомандував Астахов.

Кінний прикордонник, що пристав до них у містечку, відстав.

— Ти чого ж? Обломив, брат? — обертаючись крикнув Астахов.

Прикордонник махнув рукою, кроком почав з'їздити до містечка. Козаки бігли швидкою ристю. Навіть неозброєним оком ясно було видно синю форму німецьких драгунів. Вони, їхали куцою ристю в напрямку другого посту, що стояв на фольварку верстви за три від містечка, і оглядались на козаків. Віддаль, що розділяла їх, помітно зменшувалась.

— Обстріляємо! — хрипнув Астахов, плигаючи з сідла.

Стоячи, намотавши поводи, пальнули. Кінь Іванкова став

дибки, звалив хазяїна. Падаючи, він бачив, як один з німців валився з коня: спочатку ліниво хилився набік і раптом, махнувши руками, впав. Німці, не зупиняючись, не виймаючи з чохла карабінів, поскакали переходячи на чвал. Розсипались рідше. Вітер крутив матерчаті прапорці на їх списках. Астахов перший скочив на коня. Взялись до нагайок. Німецький роз'їзд під гострим кутом повернув

ліворуч, і козаки, переслідуючи їх, проскакали за сорок сажнів від збитого німця. Далі йшла горбкувата місцевість, покраяна неглибокими влоговинками, покарбована зубчастими ярками. Що тільки німці виїздили з улоговини на той бік, — козаки спішувались і випускали їм услід по обіймі. Проти другого посту збили ще одного.

— Упав! — крикнув Крючков, заносючи ногу в стремено.

— З фольварку зараз наші!., тут другий пост... — мурмот-нув Астахов, заганняючи обкуреним жовтим пальцем в магазинну коробку нову обійму. Німці перейшли на рівну ристь.

Проїжджаючи, поглядали . на фольварок. Але подвір'я було порожнє, черепичні дахи будівель ненаситно лизало сонце. Астахов вистрелив з коня. Трохи відсталий задній німець мотнув головою і дав коневі остроги.

Вже потім виявилось, що козаки пішли з другого посту цієї ночі, дізнавшись, що телеграфні дроти за півверстви від фольварку перерізані.

— На перший пост поженемо! — гукнув, повертаючись до інших, Астахов.

І тут лише Іванков помітив, що в Астахова лущиться ніс, тонка шкірка висить на ніздрі.

— Чого вони не обороняються? — тоскно спитав він, доправляючи за спиною рушницю. ,

— Почекай ще... — кинув Щегольков, дихаючи як сапний кінь.

Німці спустилися в першу улоговину, не оглядаючись. По той бік чорніла рілля, з цього боку кущився бур'ян і рідкий чагарник. Астахов спинив коня, зсунув кашкета, витер тильним боком долоні зернистий піт. Він оглянув інших, сплюнувши сухий кім'як слини, сказав:

— Іванков, їдь до влоговині, глянь, де вони. .

Іванков, цегляно-червоний, з мокрою від поту спиною, жадібно облизав зачерствілі губи, поїхав.

— Курнути б, — пошепки сказав Крючков, відганяючи нагайкою овода.

Іванков їхав ступою, підводячись на стременах, заглядаючи вниз улоговини. Спочатку він побачив кінчики списів, потім раптом з'явилися німці, що, повернувши коні, йшли з-під схилу улоговини в атаку. Попереду, мальовниче піднісши палаша, скакав офіцер. За хвилину, коли повертав коня, Іванков відбив в пам'яті безвусе 'похмуре обличчя офі-церове, статну його поставу. Градом по серці тупотіння німецьких коней. Спиною до болю відчув Іванков щипучий холодок смерті. Він крутнув коня і мовчки поскакав назад.

Астахов не встиг згорнути кисета, сунув його мимо кишені.

Крючков, побачивши за спиною Іванкова німців, поскакав перший. Правофлангові німці йшли Іванкову навперейми. Доганяли його з дивовижною швидкістю. Він шмагав коня нагайкою, оглядався. Криві корчі зводили йому обличчя, видавлювали з орбіт очі. Спереду, припавши до луки, скакав Астахов. За Крючковим і Щегольковим вихрилась бура курява.

Ж

— Ось. Ось. Дожене, — стигла думка, і Іванков не думав про оборону; шулив своє велике повне тіло, головою торкався чубка коня.

Його наздогнав рослий рудуватий німець. Він списом штирхонував його в спину. Вістря, проштрикнувши ремінний пасок, навскоси на піввершка загналося в тіло.

— Братця, вертайте!.. — не тямлячись крикнув Іванков і вихопив з піхов шаблю. Він відвів другий удар, скерований йому у бік і, підвівшись, рубонув по спині німця, що скакав ліворуч. Його оточили. Рослий німецький кінь грудьми вдарився у бік його коня, мало не збив з ніг, і близько-близько коло себе побачив Іванков страшну муть чужого обличчя,

Перший підскакав Астахов. Його відтерли вбік. Він відмахувався шаблею, в'юном крутився на с'ідлі, вищирившись, змінившись на виду, мов той мертвяк. Іванкова кінцем шаблі черкнуло по шиї. З лівого боку над ним виріс драгун і блякло в очах метнувся на зльоті палаш. Він підставив шаблю: криця об крицю бризнула виском. Ззаду списом підіймали йому рушничний ремінь, настирливо перли, зривали його з плеча. За задраною головою коня маячило пiтне, розпалене обличчя ластатого немолодого німця. Тремтячи одвис-лою щелепою, німець безглуздо штовхав палашем, намагаючись потрапити. Іванкову в груди. Палаш не діставав, і німець, кинувши його, рвав з пристроченого до сідла жовтого чехла карабін, не відводячи від Іванкова налякані брунатні очі. Він не встиг дістати карабін* через коня його дістав списом Крючков, і німець, розриваючи на грудях темносиній мундир, закидаючись назад, перелякано здивовано ахнув:

— Мейн мутер!

Осторонь чоловіка вісім драгунів оточили Крюčkова. Його хотіли взяти, живцем, але він, піднявши на дибки коня, вигинаючись усім тілом, відбивався шаблею, аж поки вибили її з його рук. Вихопивши в ближчого німця списа, він наставив його, мов на муштрі.

Відринувши, німиці трошили того списа палашами. Коло невеличкого клин суглинкуватої невеселої ріллі грудились, перекипали, коливаючись у бійці, мов під вітром. Озвірівши від жаху, козаки й німці кололи й рубали де попаде: по спинах, по руках, по конях і по зброї... Не тямлячись від смертного жаху, коні налітали й безглуздо штовхались. Опанувавши над собою, Іванков кілька разів намагався вдарити довгобразого білявого драгуна, що насадив на нього, по голові, але шабля падала на крицеві бокові пластинки каски, ковзалася.

Астахов прорвав кільце і вискочив, стікаючи кров'ю. За йим поскакав німецький офіцер. Майже увіч убив його Астахов пострілом, зірвавши з плеча Гвинтівку. Це й було переломним моментом у бійці. Німці, всі поранені безглуздими ударами, втративши офіцера, розсипались, відійшли, їх не переслідували. На них не стріляли вслід. Козаки поскакали навпростець до містечка Пелікаліє, до сотні; німці, піднявши впалого з сідла раненого товариша, уходили до кордону.

Відскакавши з півверстви, Іванков захитався.

— Я все... Я падаю!.. — він спинив коня, але Астахов смикнув поводи.

— Ходу!

Крючков розмазував по обличчі кров, мацав груди. На гімнастівці червоно мокріли плями. Від фольварку, де був другий пост, вони розбилися надвоє. ¹

— Праворуч їхати, — сказав Астахов, показуючи на болото, що казково зеленіло за двором у вільшняку.

— Ні, ліворуч! — уперся Крючков.

Роз'їхались. Астахов з Іванковим приїхали до містечка пізніше. На вигоні їх чекали козаки своєї сотні.

Іванков кинув поводи, скочив з сідла і захитавшись упав. З закам'янілої руки його насилу видерли шаблю.

За годину майже вся сотня виїхала на місце, де було вбито німецького офіцера. Козаки зняли з нього взуття, одержу і зброю, товпились, розглядаючи молоде, похмуре вже пожовтіле обличчя вбитого. Усть-хоперцеві Тарасову пощастило зняти з забитого годинника із срібними ґратцями і він тут же продав його чотовому уряднику. В гамані знайшли трохи грошей, листа, жмуток білявого волосся в —конверті та фотографію дівчини з погордливим усміхливим ротом. ²

Рудуватий сонний імператор оглянув Крюčkова, мов коня, полупав кислими набряклими повіками, поплескав його по плечі

— Молодець козак! — і, повернувшись до почету: — Дайте мені сельтерської води.

Чубата голова Крюčkова не сходила з— сторінок газет і журналів. Були цигарки з Крючковим. Нижегородське купецтво піднесло йому золоту зброю.

Мундир, знятий з німецького офіцера, що Астахов забив, прибили до фанерної широкої дошки і генерал фон-Ре-кенкампф, посадовивши до автомобіля Іванкова і ад'ютанта з цією дошкою, їздив перед лавами війська, що уходило на передові позиції, виголошував запально-казьонні промови.

А було так: стикнулися на полі смерті люди, що не встигли ще наважити руки нищити таких же, як і самі, і, охоплені звірячим жахом, насакували, наносили сліпі удари, калічили себе й коней і розбіглися, перелякані пострілом, що вбив чоловіка, роз'їхались морально покалічені.

Це назвали подвигом.

Х.

Фронт ще не влігся багатOVERSTною неподатливою гадюкою. На кордоні вибухали кавалерійські сутички й бої. В перші дні після оголошення війни німецьке командування випустило помацки — міцні кавалерійські роз'їзди, що тривожили наші частини, прохоплювались поміж постами, вивідуючи розташування і кількість військових частин ворога. Перед фронтом 8-ї армії Брусілова йшла 12-та кавалерійська дивізія під командою генерала Каледіна. Лівіш, перейшовши через австрійський кордон, просувалась одинадцята кавалерійська дивізія. Частини її, з боєм забравши Лешнюв і Броди, топтались на місці,—до австрійців наспіла допомога, і мадярська кавалерія з наскоку йшла на руську кінноту, тривожачи її і відтісняючи до Бродів.

Григорій Мелехов після бою під містом Лешнювим важко перемелював у собі

нудний нутряний біль. Він помітно схуд, утратив, на вазі, часто в походах і на відпочинку уві сні і в дрімоті ввижався йому недавній знайомиць-австрієць* той, котрого зарубав під штахетами. Надзвичайно часто*, переживав він уві сні ту першу сутичку і навіть уві сні,, обтяжений спогадами, відчував він конвульсійні корчі своєї правої руки, що затиснула ратище; прокидаючись і отямившись, гнав від себе сон, затуляв долонею до болю примружені очі.

Визрілі хліба топтала кіннота, на полях лягли сліди го-стро-шпенькових підків, мов той гряд прошумів по всій

Галичині. Важкі салдатські чоботи втрамбовували шляхи, жбрствили шосе, замішували серпневе болото.

Там, де йшли бої, похмуре обличчя землі віспою спороли гарматні, іржавіли в ній, тужачи за людською кров'ю, уламки чавуна і криці. Вночі за обрієм тяглись до неба рукасті криваво-червоні заграви, зірницями вибухали села, містечка, міста. В серпні — коли визріває плід і досягають хліба, — небо, випране вітром, невсміхливо сіріло, зрідка гарні дні томили парною спекою.

Кінець серпня заходив. У садках густо жовтіло листя, від черенка наливалось передсмертним багрянцем, і здалека здавалось, що дерева — в шарпаних ранах і кровоточать рудою деревесною кров'ю.

Григорій цікаво спостерігав зміни, що зазнавали товариші по сотні. Прохір Зиков, що допіру повернувся з шпиталю з рубцюватим слідом кованого копита на щоці, ще таїв у кутках вуст біль і нерозуміння, частіше лупав ласкавими телячими очима; Єгорка Жарков при всякій нагоді лаявся важкою сороміцькою лайкою, більше вживав стидких слів, і проклинав усе на світі; однохуторянин Григорія Омелян Грошов, серйозний і діловитий козак, весь якось обуглився, почорнів, безглуздо похахикував, сміх його був мимовільний, похмурий. Зміни відбувались на кожному обличчі, кожен на свій кшталт виношував у собі і ростив залізне насіння, посіяне війною, і всі разом молоді, щойно вирвані з станиць та хуторів козаки, в обставинах смертного жаху, що творився навколо, нагадували стеблинки скошеної трави, що в'яне, міняючи свої обриси.

Полк, виведений з лінії боїв, стояв на триденному відпочинку і його поповнювали козаки, що прибули з Дону. Сотня налагодилася йти купатись до поміщицького ставу, коли з станції, за три верстви від маєтку, вирушив великий загін кінноти.

Поки козаки третьої сотні дійшли до греблі, загін цей спустився узвозом і тепер ясно було видно, що кіннота — козаки. Прохір Зиков, вигинаючись, скидав на греблі гімна-' стівку; звільнивши голову, вдивився.

— Наші дончаки.

Григорій, мружачись, дивився на колону, що сповзала до маєтку.

— Маршові пішли.

— До нас, мабуть, поповнення.

— Певне, другу чергу підбирають.

— Глянь но, хлопці. Да це ж Степан Астахов! Онде, в третій лаві! — вигукнув Грошов і коротко, скрипуче, хахикнув.

- Підбирають і їхнього брата.
- А он Анікушка!
- Грицьку! Мелехов! Брат онде! Пізнав?
- Упізнав.
- Могорич з тебе, волоцюго, я перший пізнав.

Зібравши на вилицях брижі зморшок, Григорій удивлявся, вгадуючи під Петром коня. "Нового купили",—подумав і перевів погляд на братове обличчя, дивно змінене давністю зустрічі, засмагле з підрізнаними вусами пшеничного кольору і опаленими сонцем сріблястими бровами. Він пішов йому назустріч, скинувши кашкета, помахуючи рукою, як на муштрі. За ним з греблі ринули напівроздягнені козаки, обминаючи ламку порость пустостеблого діягелю і застаріле лопушиння.

Маршова сотня їхала, обминаючи садок, до маєтку, де розташувався полк. Вів її осавул, літній і кремезний, з свіже виголоною головою, дерев'яно-твердими загибами владного голеного рота.

"Хрипатий, мабуть, і злий", — подумав Григорій, усміхаючись братові і оглядаючи мельки міцно збиту постать осавула, горбоногого коня під ним, калмицької, видно, породи.

— Сотня! — брязкнув осавул чистим крицевим голосом.— Чотовими колонами, ліве плече вперед, марш!

- Здоров, братуха! — крикнув Григорій, усміхаючись Петрові, радісно хвилюючись.
- Слава богу. До вас.от. Ну, як?
- Нічого.
- Живий?
- Тим часом.
- Поклін від наших.
- Як там вони?
- Здорові.

Петро, спираючись долонею на зад кремезного яснорудої масти коня, всім корпусом повертався назад, водив усмішливими очима по Григорію, від'їздив далі — його затуляли запорошені спини інших, 'знайомих і незнайомих.

— Здоров, Мелехов! Поклон від хутора.

— І ти до нас? — щирився Григорій, пізнавши Михася Кошового по золотій брилі чуба.

- До вас. Ми, як кури на просо.
- Надзьобаєшся! Швидше тебе дзьобонуть.
- Ну-ну!

Від греблі в самій сорочці стрибав на одній нозі Єгорка Жарков. Він кособочився, розчепірюючи рогатив шаравари, намагався потрапити ногою в холошу.

- Здорово, станичники!
- Тю-ю-у! Так це ж Жарков Єгорка.
- Ей, ти, жеребець, мо' стриножили?

— Як мати там?

— Жива.

— Поклон шле, а гостинця не взяли, і так важко. — Єгорка з незвичайно серйозним обличчям вислухав відповідь і сів голим задом на траву, ховаючи зворушене обличчя, не потрапляючи тремтячою ногою в холошу.

За фарбованою блакитною огорожею стояли напівроздягнені козаки; по той бік, дорогою, обсадженою каштанами, стікала в двір сотня — поповнення з Дону.

— Станице, здорово! '

;— Таже це ти, свате Олександрє?

— Авжеж.

— Андріяне! Андріяне! Чортило клаповухий, не пізнаєш?

— Поклін від жінки, гей, службо!

— Спаси Христос.

— А де тут Борис Белов?

— В якій сотні був?

— У четвертій мов би.

— А відкіля він сам?

— З Затону, Вешенської станиці.

— Нащо він тобі здався? — втручається в летючу розмову третій.

— Значить, потрібний. Листа везу.

— Його, брат, недавно під Райбродами вбили.

— Та, ну?

— їйбо! Перед моїми очима. Під ліву пипку куля вдарила.

— Хто тут з вас з Чорної річки?

— Немає, проїжджай.

Сотня увібрала хвіст і вишикувалася серед двору. Гребля захрясла козаками, що знов почали купатися.

Трохи згодом надійшли й приїжджі з маршової сотні. Григорій сів поруч з братом. Відсиріла крихка глина на греблі важко тхнула мертвечиною, вогкістю. В березі зеленою травою зацвітала густа вода. Григорій бив в рубцях і брижах сорочки збезкровлені в'ялі воші, розказував:

— Я, Петре, стомився душею. Я тепер мов недобитий... Наче під жорнами побував, перем'яли вони мене і'виплюнули.— Голос у нього жалісний, надтріснутий і борозна (її щойно, з почуттям внутрішнього остраху, помітив Петро) темніла навскоси, стікаючи чолом, незнайома, лякаючи якоюсь зміною, чужотою.

— Як воно? — спитав Петро, скидаючи сорочку, оголюючи біле тіло з рівно надрізаною смугою засмаги на шії.

— А от, бачиш як, — захапався Григорій, і голос зміцнів у злобі, — людей нацькували, і не попадайся. Гірше вовків зробився народ. Злоба навколо. Мені тепер дз мається, якщо людину вкусю — сказиться.

— А тобі доводилось... убивати?

— Доводилось... — майже крикнув Григорій і зібгав і кинув під ноги сорочку. Потім довго м'яв пальцями горло, наче прощтовхував застрягле слово, дивився вбік.

— Говори! — наказав Петро, уникаючи й боячись зустрітись з братом очима.

— Мене совість убиває. Я під Лешнювим заколов одного описом. Зопалу. Інакше не можна було... А навіщо я його зарубав?

— Ну?

— От і ну, зарубав нізачо чоловіка і болю через нього гада, душею. По ночах сниться, наволоч. Хіба я винний?

— Ти не оговтався ще. Почекай, воно все обійдеться.

— Ваша сотня — маршова? — спитав Григорій.

:— Чом? Ні, ми 27-го полку.

— А я думав — нам підмога.

Нашу сотню до якоїсь. піхотної дивізії пристьобують, це ми її доганяємо, а з нами маршова йшла, молодих до вас пригнали.

— Так. Ну, скупаймося.

Григорій, кваплячись, скинув шаравари, відійшов на гребінь греблі, брунатний, згорблено-стрункий, на погляд Петра, постарілий за час розлуки. Витягуючи руки, він сторч головою кинувсь у воду; важка пазелень хвилі зімкнулась над ним і розійшлась плесом. Він плив до групи козаків, що гоготали посередині, ласкаво ляскаючи долонями по воді, ліниво рухаючи плечима.

Петро довго здіймав натільний хрест і молитву, зашиту до матернього благословіння. Хрестика запхав під сорочку, ввійшов у воду з сторожкою огидливістю, помочив груди, плечі, охнувши пірнув і поплив, доганяючи Григорія; відокремившись, вони пливли разом до того берега, пісочаного, зарослого чагарником. Рух холодив, заспокоював, і Григорій, кидаючи помахи, говорив стримано, без недавньої пристрасти.

— Воші мене заїли. З туги. Я б дома тепер побував: так і полетів би, коли б крила були. Хоч одним оком глянув би. Ну, як там?

— Наталка в нас.

— А?

— Живе.

— Батько-мати як?

— Нічого. А Наталка, все тебе чекає.' Вона думку плекає, що ти до неї повернешся.

Григорій пирхкав і мовчки спльовував воду, що попала в рот. Повертаючи голову, Петро намагався глянути йому в вічі...

— Ти в лїстах 5срча поклони їй посилай. Тобою баба й дихає.

— Що ж вона... розірване хоче зв'язати?

— Та, як сказати... Людина своєю надією живе. Гарна бабочка. Строга. Шанується дуже. Щоб балощі які, або ще чого — немає за нею цього.

— Заміж би виходила.

— Дивне ти верзеш!

— Нічого не дивне. Так воно мусить бути.

— Справа ваша. Я в неї не втручаюсь.

— А Докійка?

— Відданиця, брате! Там за цей рік така вимахнулася, що й не впізнаєш. >

— Ну? — повеселішавши, здивувався Григорій.

— Істинний бог! Віддадуть, заміж, а нам і вуса в горілку вмочити не доведеться.

Вб'ють ще, туди їх мать!

— Мо4 й станеться.

Вони вилізли на' пісок і лягли поруч, спершись на лікті, гріючись під посуворілим сонцем. Мимо плив, до половини висовуючись з води, Мишко Кошовий.

— Лізь, Грицьку, в воду!

— Полежу, почекай.

Зариваючи в сипкий пісок жучка, Григорій спитав:

— Про Оксану що чувати?

— Перед тим, як проголосили війну, бачив її на хуторі.

— Чого вона туди забила?

— Приїздила до чоловіка майно забирати.

Григорій кашлянув і поховав жучка, нагорнувши ребром долоні купку піску.

— Не балакав з нею?

— Привітався тільки. Вона гладка з себе, весела. Видно, легко живеться на панських харчах.

— Що ж Степан?

— Віддав її шмаття. Нічого повівся. Але ти його стережись. Мені переказували козаки, що п'яний Степан нахвалявся: як перший бій — дасть тобі кулю.

— Ага.

— Він тобі не подарує.

— Знаю.

— Коня собі справив, — звернув Петро розмову.

— Продали воли?

— Лисі. За сто вісімдесят. Купив за півтора. Кінь хоч куди. На Цуцкані купили.

— Хліб як?

— Гарний. Не довелось от зібрати. Захопили.

Розмова звернула на хазяйство, втрачаючи напруженість.

Григорій жадібно вбирав в себе домашні новини. Жив під цю хвилину ними, схожий на колишнього норовистого і простого хлопця.

— Ну, давай, охолонемо — і вдягатись, — запропонував Петро, обмітаючи з вогкого живота пісок, здригаючись. Шкіра на спині його і руках взялась сиротами.

Ішли від ставка юрбою. Коло паркана, що відділяв садок від подвір'я маєтку, дігнав їх Астахов Степан. Він ідучи розчісував кістяним гребінцем скуйовджений чуб, заправляючи його під козирок, порівнявся з Григорієм.

— Здорово, друже!

— Здоров, — відстав трохи Григорій, зустрічаючи його 'ірохи збентеженим, з провинкою, поглядом.

— Не забув про мене?

— За малим. *

— А я от тебе пам'ятаю, — глузливо всміхнувся Степан і пройшов, не зупиняючись, пригорнув за плече переднього козака в урядницьких наплічниках.

По темному з штабу дивізії одержали телефонограму з наказом виступити на позицію. Полк зібрався за яких чверть години, поповнений людьми, з піснями пішов затуляти прорив, продіравлений мадярською кавалерією.

Прощаючись, Петро сунув братові в руки згорнутий учетверо аркуш паперу.

— Що це? — спитав Григорій.

— Молитву тобі списав. Ти візьми...

— Допомагає?

— Не смійся, Григорію!

— Я ке сміюсь.

— Ну, прощай, брате. Бувай здоров. Ти не вилітай наперед інших, а то гарячих смерть мітить! Бережись там! — кричав Петро.

— А молитва?

Петро махнув рукою.

До одинадцятої їхали, зовсім не пильнуючи обереги. Потім вахмістри рознесли по сотнях наказ: посуватися якнай-тихше, курити покинути.

Над далеким пасмом лісу злітали закрашені фіялковим димом ракети.

XI.

Невеличка в сап'янових, кольору під дуб, палітурках, записна книжка. Ріжки потерті і загнуті, довго носив хазяїн у кишені. Аркушики списано вузлуватим косим письмом.

"...З деякого часу з'явилася оця потреба водитися з папером. Хочу вести щось навзірець інститутського "щоден-г-шка". Насамперед про неї: в лютому, не пам'ятаю, якого д'я, мене познайомив з нею її земляк, студент-політехнік Бояришкін. Я зіткнувся з ними коло входу до кіна. Бояриш-кин, знайомлячи нас, казав: "Це станичниця вешенська. Ти, Тимофію, люби її та жалуй. Ліза — чудова дівчина". Пам'ятаю, я щось вирік нерозбірне і подержав у руці її м'яку, пітну долоню. Так почалось моє знайомство з Лисаветою Моховою. Що вона зіпсована дівчина, я зрозумів з першого погляду: у таких жінок очі говорять більш, ніж слід. Вона на мене справила, признаюся, негарне вражіння: насамперед, ця тепла вогка долоня. Я ніколи не подибував, щоб у людей так потіли руки; потім очі, — по суті дуже гарні очі, з таким собі горіховим відтінком, а в той же час неприємні.

Друже Васю, я свідомо рівняю стиль, навіть до образности вдаюся, для того, що'б свого часу, коли цей "щоденник" потрапить до тебе в Семипалатинськ (є така думка — по, закінченні любовної інтриги, яку завів я з Лисаветою Моховою, переслати його тобі: Певне, читаючи цього документа, добре потішишся), ти мав би точну уяву про те, що

сталось. Описуватиму в хронологічному порядку. Так от, познайомився я з нею і втрюх пішли ми дивитись якусь най-сентиментальнішу кіно-дурницю. Бояришкин мовчав (у нього ломив кутній, як він казав, зуб), а я дуже туго вів розмову. Виявилось, що ми земляки, тобто з сусідніх станиць; перебравши загальні спогади про красу степових крайовидів і таке інше, і таке інше, ми замовкли. Я" коли можна так висловитись, невимушено мовчав, вона не відчувала ніякої незручності від того, що зжували ми розмовочку, мов ту жуйку. Я дізнався від неї, що вона медичка другого курсу, а з походження купцівна і дуже любить міцний чай і асмо-ловський тютюн. Як бачиш, дуже вбогі відомості для пізнання діви з горіховими очима. Коли прощались (ми проводжали її до трамвайної зупинки), вона просила заходити до неї. Адресу я записав. Думаю заглянути 28 квітня.

і 29 квітня.

Був сьогодні в неї. Частувала чаєм з халвою. По суті — цікава дівка. Гострий язик, в міру розумна, от тільки Арци-башевщиною від неї тхне, чути навіть на віддалі. Прийшов від неї пізно. Набивав цигарки і думав про речі, що аж ніяк до неї не стосуються, — зокрема, про гроші. Костюм мій зношений докраю, а "капіталу" нема. Загалом — чортовина.

І травня.

Відзначився цей день подією. В Сокольниках під час дуже невеликої розваги вскочили в халепу: поліція і загін козаків, чоловіка з двадцять, розгнали робітничу майовку..

Один п'яний ударив козацького коня ціпком, а той узявся до нагайки. (Чомусь називають батіг нагайкою, а в нього ж власне славне ім'я, до чого ж?..). Я підійшов і встряв. Поривали мене найшляхетніші почуття, щиро кажу. Встряв і сказав козакові, що, він чапура і дещо іншого. Той був замахнувся і на мене батогом, але я з достатньою твердістю сказав, що я сам козак Кам'яиської станиці і так можу його помести, що й чортів знудить. Козак попався добродушний, молодий, служба, видно, не замордувала ще. Відповів, що він станиці Усть-Хоперської і кулачник. Ми розійшлись мирно. Коли б він узявся проти мене, сталася б бійка і ще дещо гірше для моєї особи. Моє втручання пояснюється тим, що в нашому товаристві була Лисавета, а мене в її присутності так і кортить хлоп'яче бажання "подвигу". На власних очах перетворююся на півня і почуваю, як під кашкетом виростає незримий червоний гребінь... Ось до чого допер.

3 травня.

Запійний настрій. До всього —ще й грошей немає. На розвилках, попросту кажучи, нижче матні, безнадійно подер: лись штани, репнули, як переспілий задонський кавун. Надія на те, що шов триматиметься, — облудна. З тим самим успіхом можна зшити й, кавуна. Приходив Володька Стриж-нев. Завтра йду на лекцію.

7 травня.

Одержав від батька гроші. Лає в листі, а мені ані трішечки не соромно. Знав би тато, що в сина підшили моральні крокви... Купив костюм. На краватку навіть візники

звертають увагу. Голився в голярні на Тверській. Вийшов звідти свіжим ґальянтерійним крамарчуком. На розі Садової — Трі-юмфальної до мене посміхнувся городовик. Чи ти ба який шельма! Таже є щось спільного в мене з ним у цьому вигляді? А три місяці тому? Проте не варто ворухити білизну(історії... Бачив Лисавету випадково, у вікні —трамвая. По-' махала рукавичкою і посміхнулась. Яковий то я, га?

8 травня.

"Всіх нас приваблює кохання". Так і уявляю собі рота Тетяниного чоловіка, роззявленого, мов гарматне жерло. Мені з галерії страх як кортіло плюнути в рот йому. А коли в думці постає ця фраза, а особливо кінець: "Ко-ха-а-ан-ня...", то щелепи мені конвульсійно зводять позіхи, нервові, певне.

Але ж справа в тому, що й мене приваблює кохання. Пишу ці рядки, а волосся дибом... Був у Лисавети. Дуже вйспрен-ньо і здалека почав. Робила вигляд, що не розуміє,— і намагалась звести розмову на інші рейки. Чи не рано? Е, чорт, костюм цю справу поплутав... Подивлюсь в дзеркало — непереможний: дай, думаю, освідчусь. У мене якось здорові розрахунки беруть гору над усім іншим. Коли не освідчитися тепер, то через два місяці буде вже пізно; штани зносяться і поприють у такому місці, що всяке освідчення буде неможливе. Пишу і сам собою захоплююсь: до чого яскраво поєдналися в мені всі найкращі почуття найкращих людей нашої епохи. Тут вам і ніжно-палка пристрасть, і "голос розуму твердий". Вінегрета чеснот при всіх інших

ГІДНОСТЯХ.

Я так і не скінчив підготовляти її. На заваді стала хазяйка квартири, яка викликала її до коридору, і, я чув, попросила її позичити грошей. Вона відмовила, тоді як гроші в неї були. Я це напевне знав, і я уявив собі її обличчя,, коли вона правдивим голосом відмовляла, і очі її горіхові і цілком щирі. Охота говорити про кохання в мене зникла.

13 травня.

Я не абияк закохався., В цьому немає жадного сумніву. Всі ознаки наявні. Завтра освідчусь. Ролю свою я так досі й не з'ясував.

14 травня.

Справа обернулась дуже несподівано. Був дощ, тепленький такий, приємний. Ми йшлд Моховою, плити пішоходу швигав косий вітер. Я говорив, а вона йшла мовчки, похнюпивши голову, наче міркуючи. З капелюшка На щоку її стікали дощові цівки, і вона була прекрасна. Наведу нашу розмову:

— Лисавето Сергійовно, я виклав вам те, що я почуваю. Слово за вами.

— Я не певна щирости ваіпи почуттів.

Я по-йолопськи знизав плечима і вкрутив, що ладен при-, сягнути, чи щось такого. Вона сказала:

— Стривайте, ви заговорили мовою турґєневських героїв. Ви простіш.

— Куди ж простіше. Я вас кохаю.

— І що ж?

— За вами слово.

1— Ви хочете відвітного признання?

— Я хочу відповіді.

— Бачте, Олександрє Івановичу... Що я вам можу сказати? Ви мені трошки подобаєтесь. Високий ви дуже.

— Я ще підросту, — пообіцяв я.

— Але ми так мало знайомі, спільність...

— З'їмо разом пуд соли і краще пізнаємо один одного.

Вона рожевою долонею витерла вогкі щоки і сказала:

— Що ж, давайте зійдемося. Поживемо — побачимо.

Тільки дайте мені час, щоб я могла покінчити з моєю попередньою приязню.

— Хто він? — поцікавився чя.

— Ви його не знаєте. Лікар один, венеролог.

— Коли ви звільнитесь?

— Я сподіваюсь, до п'ятниці.

— Ми вкупі житимемо? Себто на одній квартирі?

— Так, мабуть, це буде зручніш. Ви переберетесь до мене.

— Чому?

— В мене дуже вигідна кімната. Чисто, і хазяйка дуже симпатична особа.

Я не заперечував. На розі Тверської ми розлучились. Ми поцілувались, на превелике здивовання якоїсь дами.

Що день новий мені готує?

22 травня.

Переживаю медові дні. < Якого полку? — спитав Листницький, намагаючись роздивитись номер на синьому наплічнику козака.

— Дванадцятого.

— Де тепер ваш полк?

— Не можемо знати.

— Ну, де вас поранило?

— Під селом тут... Недалеко.

Козаки про щось пошепталися, і один з них, придержуючи здорову рукою поранену, зав'язану полотняною ганчіркою, скочив з воза.

— Ваше благородіє, почекайте трохи — він бережно ніс прострілену, запалену руку, йшов по дорозі, посміхаючись до Листницького і широко ступаючи босими ногами.

— Ви чи не з Вешенської станиці? Чи не Листницький?.

— Так, так.

— Отож ми пізнали. Ваше благородіє, чи не буде закурити? Почастуйте Христа ради, помираємо без тютюну.

Він держався за фарбований бік бідки, йшов поруч. Листницький витяг цигарницю.

— Ви б нам подарували десяточок. Нас же троє,—прохально усміхнувся козак.

Листницький висипав йому на брунатну велику долоню весь запас цигарок, спитав:

— Багато в полку поранилих?

,— Десятків зо два.

— Втрати великі?

— Багато побито. Витріть, ваше благородіє, вогнику. Дякую,— козак прикурюючи відстав, крикнув навздогін: — З Татарського хутора, що коло вашого маєтку трьох нині вбило. Поплямило козаків.

Він махнув рукою і пішов доганяти свою підводу. Вітер ворухив на ньому не підперезану хакову гімнастівку.

Командир полку, до якого призначили сотника Листницького, квартирував у Березнягах у священика. Сотник попрощався на майдані з лікарем, що гостинно дав йому місце на санітарній бідці, і пішов, на ході обтрушуючи мундир від пороху, розпитуючи в стрічних де штаб полку. Назустріч йому полум'янорудий бородань фельдфебель вів салдатів на варту. Він козирнув сотникові, не гублячи ноги, відповів на запитання і показав будинок. У приміщенні штабу було затишно, як і в кожному штабі, що стоїть далеко від передових позицій. Писарі никли над великим столом, коло рурки польового телефону пересміювався з невідимим співбесідником старий осавул. На вікнах просторої хати бринчали мухи, і мов комарі, дзижчали далекі телефонні дзвінки. Вістовець провів сотника до командира полку на квартиру. В передпокої неприємно зустрів його високий, з трикутним шрамом на підборідді, чимсь збентежений полковник.

— Я командир полку, — відповів він на запитання і, вислухавши про те, що сотник має за честь з'явитися під його °РУДУ> Імовчки, відрухом руки, запросив його до кімнати. Вже зачиняючи двері за собою, він поправив волосся жестом безкрайньої втоми, сказав м'яким монотонним голосом:

— Мені вчора переказали про це з штабу бригади. Прошу сідати.

Він розпитував Листницького про попередню службу, про столичні новини, про дорогу; і за весь час короткої їх розмови і разу не підняв на бесідника обтяжені якоюсь великою, втомою очі.

"Певне дісталось йому на фронті. Вигляд у нього смертельно втомленого", — співчуваючи подумав сотник, розглядаючи високе розумне чоло йолковника.

Але той, мов заперечуючи, ефесом шаблі почухав перенісся, сказав:

— Підіть, сотнику, познайомтесь з офіцерами; я, бачте,, не спав три ночі. В цих нетрях нам, крім карт та пияцтва, нічого робити.

Листницький, козираючи, ховав у посмішці тяжку зневагу. Він пішов, неприємно згадуючи зустріч, іронізуючи з тієї пошани, яку мимоволі навіяли на нього стомлений вигляд і шрам на широкому підборідді полковника.

Дивізія дістала завдання форсувати річку Стир і коло Ловищів вийти у вороже запілля.

Листницький за кілька днів зжився з офіцерським складом полку; його швидко втягла бойова обстановка, витравляючи прижитий у душі затишок і мирну дрімоту.

Операцію з форсуванням річки дивізія виконала блискуче. Вона вдарила з лівого флангу на значну групу ворожого війська і вийшла в його запілля. Під Ловищами австрійці, за допомогою * мадярської кавалерії, намагались перейти у контр-наступ,

але козацькі батареї позмітали їх шрапнеллю, розвернуті мадярські ескадрони відступали в безладді, і їх знищували фланговим кулементим . вогнем, переслідували козаки.

Листницький з полком ходив у контр-атаку, дивізіон наседав на ворога, що відступав'. Третя чота, якою командував Листницький, втратила одного козака забитого і чотирьох поранених. З зовнішнім спокоєм сотник проїхав повз Лощонова, він намагався не слухати його хрипкого низького голосу. Лощонов — молодий горбоносий козак Краснокутської станиці — лежав придавлений забитим конем, що навалився на нього. Він був поранений у плече, і лежав, тихо щирячись, просив козаків, що проїздили повз нього:

— Братця, не кидайте! Звільніть, братіки...

Низький, викресаний мукою голос, лунав тьмяно, та не було в збентежених серцях козаків жалости, а коли й була, то воля, не даючи їй просочуватись, м'яла і давила непослабно. Чбта п'ять хвилин їхала ступою, даючи передихнути коням, що аж захрапли скакавши. За півберства від них тікали в безладі ескадрони маляр. Поміж їхніми гарними бланеними куртками мережились синьо-сірі мундири піхоти. Гребнем сунув австрійський обоз, над ним прощально змахували молочні димки шрапнелі. Звідкілясь з лівого боку на обоз перебіжним вогнем стріляла батарея. Грімкий гуркіт стелився понад полем, збуджуючи в ближньому лісі багатоголосі виляски.

Військовий старшина Сафронов, що вів дивізіон, скомандував "риссю" і три сотні, розсипаючись, витягуючись, рушили підтюпцем. Коні під вершниками похитувались, жовто-рожевими квітами падала з них піна.

Цю ніч ночували в маленькому селі:

Дванадцятьох офіцерів полку тіснились в одній халупі. Розбиті втому, голодні полягали спати. Близько півночі приїхала польова кухня. Хорунжий Чубов приніс казанок борщу, жирний його аромат збудив офіцерів і на чверть

години опухлі від сну офіцери їли жадібно, без розмов, надолужували два загублені в боях дні. Після пізнього обіду пропав сон. Офіцери, обтяжені їжею, лежали . на бурках, на соломі, курили.

Підосавул Калмиков, маленький, круглий офіцер, що носив не тільки в прізвищі, а й на обличчі ознаки монгольської раси, говорив, різко жестикулюючи:

— Це війна не для мене. Я запізнився народитись сторіччя на чотири. Знаєш, Петре, — говорив він, звертаючись до сотника Терсинцева, — я не доживу до кінця цієї війни.

— Облиш хіромантію, — басовито хрипнув той з-під бурки.

— Ніякої хіромантії. Це мені суджено. В мене атавізм і я, їйбогу, тут зайвий. Коли ми сьогодні йшли під вогнем, я тремтів від люті. Не терплю, коли не бачу ворога. Це гидке почуття рівносильне із страхом. На тебе б'ють на віддалі кількох верстов, а ти їдеш конем, мов дудакх) степом під мислівським прицілом.

— Я дивився в Купалці австрійську гавбицю, хто з вас бачив, панове ? — спитав осавул Отаманчуков, злизуючи з рудих, підстрижених по-англійськи вусів, крихти

м'ясних консервів.

— Чудово. Прицільна камера, весь механізм — верх досконалості,— захоплено зазначив хорунжий Чубов, що встиг уже випорожнити другий казанок борщу.

— Я бачив, але про свої вражіння мовчу. Профан в артилерії. По-моєму, гармата, як гармата, — горласта.

— Заздрю тим, що —свого часу воювали первісним способом,— вів далі Калмиков, тепер уже звертаючись до Лист-ницького.—В чесному бої врубатись у ворога і шаблею розтяти людину навпіл — оце я розумію, а то чортзнащо.

— В майбутніх війнах роля кавалерії зведеться до нуля.

— Певніше, і її самої не буде.

— Ну, це ми ще побачимо.

— Поза всякими сумнівами.

— Слухай, Терсинцев, не можна ж людину замінити машиною. Це вже надто.

— Я не про людину говорю, а про коня. Мотоцикл або автомобіль його заступлять.

— Уявляю, автомобільний ескадрон.

— Дурниця, — загарячився Калмиков: — кінь ще послужить арміям. Абсурдна фантазія. Що буде через двісті-триста років ми не знаємо, а тепер, в кожному разі, кіннота...

— Що ти чинитимеш, Дмитре Донський, коли траншеї оперіжуть фронт? А? Ну, відповідай!

!) Дуда к—друхва.

— Прорив, наскок, рейд у далеке запілля ворога, — от робота кавалерії.

— Дурниці.

— Ну, там подивимось, панове.

— Спімо краще.

— Слушайте, покиньте сперечатись, годі вже, інші б© спати хочуть.

Суперечка згасала. Хтось під буркою хропів і висвистував. Листницький, що не брав участі в розмові, лежав горілиць, вдихаючи пряний запах постеленої житньої соломи. Калмиков христячись ліг з ним поруч.

— Ви поговоріть, сотнику, з охотником Бунчуком. Він у вашій чоті. Цікавий хлопець.

— Чим? — спитав Листницький, повертаючись до Калмикова спиною.

— Зрусілий козак. Жив у Москві. Звичайний робітник, але тямущий у всіх цих питаннях. Бувалий чоловік і прекрасний кулеметник.

— Давайте спати, — запропонував Листницький.

— Про мене, — думаючи про щось своє, погодився Калмиков і, рухаючи пальцями ніг, винувато поморщився. — Ви, сотнику, вибачте, це в мене від ніг такий запах... Третій тиждень, бачте, не розбуваюсь, шкарпетки — потіли від поту... Така бридота, знаєте. Треба в козаків онучі добути.

— Будь ласка, — поринаючи в сон, промимрив Листницький.

Листницький забув про розмову з Калмиковим, але другого дня випадок звів його з

охотником Бунчуком. На світанку командир сотні наказав йому виїхати в рекогносцировку і, коли буде можливість, — зв'язатись з піхотним полком, що продовжував наступ на лівому флангу. Листницький у досвітній імлі блукаючи двором, заваленим сплячими козаками, розшукав чотового урядника.

— Наряди зі мною п'ятеро козаків у роз'їзд. Скажи, щоб приготували мені коня. Мерщій.

За п'ять хвилин до порога халупи підійшов невисокий козак.

— Ваше благородіє, — звернувся він до сотника, що насипав в цигарницю цигарок, — урядник не призначає мене в роз'їзд, що не мій ряд, мовляв. Дозвольте ви мені поїхати?

— Вислужуєшся? Чим прощпетився?—спитав сотник, намагаючись роздивитись у сіренькій темряві на козакове обличчя.

— Я нічим не прощпетився.

ж> ЇДЬ— — вирішив Листницький і встав.

Гей, ти,—гукнув він услід козакові, — повернись.

Той підійшов.

— Скажи урядникові...

— Моє прізвище Бунчук, — перепинив його козак.

— Охотник?

— Так точно.

— Скажіть урядникові — пересилюючи хвилину ніяковість, поправився Листницький, — щоб він... Ну, та добре, ідіть, я сам скажу.

Темрява порідішала. Роз'їзд виїхав за сільце і, минаючи пости й охорону, взяв напрямок на позначене на мапі село.

Від'їхавши з півверстви, сотник повів коня ступою.

— Охотник Бунчук!

— Я

— Потрудіться під'їхати.

Бунчук зрівняв незavidного коня з чистокровним дончаком сотника.

— Виз якої станиці ? — спитав Листницький, розглядаючи профіль охотника.

— З Новочеркаської.

— Можна дізнатися про причину, що примусила вас піти охотником?

— Прошу вас, — протяжно і трохи насмішкувато відповів Бунчук і подивився на сотника суворими зеленкуватими очима. Погляд їх був твердий, неламкий. — Мене цікавить військова справа. Хочу збагнути.

— Мене цікавить військова справа. Хочу збагнути.

— Для цього є військові школи.

— Так, є.

— В чому ж справа?

— Спочатку хочу на практиці спробувати. Теорія додасться.

— Ваша професія до війни?

— Робітник.

— Де ви працювали?

— В Петербурзі, Ростові над Доном, у Тулі на збройнім. Я хочу просити вас переміщення до кулеметної команди.

— Ви обізнані з кулеметом?

— Знаю системи Шоша, Бертє, Мадсена, Максима, Гоч-кіса, Бермана, Віккерса, Люїса, Шварцлозе.

— Ого! Я поговорю з командиром полку.

— Будь ласка. *

Сотник ще раз оглянув невисоку кремезну постать Бунчука. Нагадував він наддінське дерев'я караїч: нічого особливого,* що впадало б у вічі в ньому не було, жодної яскравої риси, — все було звичайне, сіре, буденне, тільки твердо загнуті щелепи та очі, що ламають зустрічний погляд, позначали його серед гущі інших облич.

Усміхався він коли-не-коли, куточками вуст, але очі від усмішки не лагідніли, незмінно зберігали неясний світ

III

блиск. І весь він був скупий на фарби, холодно-стриманий— караїм, круте, залізної міцності дерево, що виросло на сірих супісках непривітної землі понад Доном.

Деякий час вони їхали мовчки. Широкі долоні Бунчукові лежали на облупленій зеленій луці сідла. Листницький дістав цигарку і, прикурюючи від Бунчукового сірника, відчув від руки його солодкий смолистий запах кінського поту. Брунатне волосся на тилі долоней лежало густо, мов кінська шерсть. Листницькому МИМОВОЛІ ХОТІЛОСЯ ЇХ ПО-гладити. Ковтаючи терпкий дим, він промовив:

— Від оцього лісу ви і ще один козак поїдете тим путівцем ліворуч. Бачите?

— Так. .

— Коли на віддалі півверстви не натрапите на нашу піхоту, повернетесь.

— Слухаю..

Вони поїхали ристю. Гіодруженьки-березки стояли на від-шибі край ліска тісною купою. За ними томила око безрадісна прожовтін'я низкоросло!' сосни, кучерявилось рідке дрібнолісся, чагарник, що зім'яв його австрійський обоз. Праворуч, далеко чавив землю артилерійський грім, тут же, коло березок було невимовно тихо. Земля впивала буйну росу, рожевіли трави, всі яскравобарвні, наливні в предосінньому цвіту, що говорив про скору смерть. Листницький спинився коло березок, розглядаючи в бінокль узгір'я, що горбилися за лісом. До нього на мідну голівку шаблі сіла, розправляючи крильця, бджола.

— Дурна, — з жалем тихо сказав Бунчук, засуджуючи, бджолину похибку.

— Що? — відірвався від бінокля Листницький.

Бунчук очима показав йому на бджолу, і Листницький усміхнувся.

— Гіркий буде її мед, як ви гадаєте?

Відповів йому не Бунчук. Звідкись з-за далекої купи сосон кулемет закуйовдив тишу пронизливим сорочачим ча-чаканням, гряд куль прошив березки, на гриву сотникового

коня кружачи й маючи, впала стята кулею гілка.

Вони скакали до села, підганяючи коні погуками, нагаями. Вслід їм, без найменшої перерви кінчав австрійський кулемет бинду.

Далі Листницькому не раз доводилось зустрічатись з охотником Бунчуком, і завсіди він дивувався тій непереможній волі, що світліла в суворих його очах, дивувався і не міг розгадати, що ховалось за невловимою потайністю, хмарною тіншо навислою на обличчя такої простої з вигляду непоказної людини. Бунчук і говорив якось недоказуючи, з усмішкою, затиснутою в твердому куті губів, наче йшов,

обходячи тільки йому відому правду покрученою стежкою. Його перевели до кулеметної команди. Тижнів через півтора (полк став на денний відпочинок) Листницький по дорозі до командира сотні дігнав Бунчука. Він ішов попід стінкою спаленої комори, грайливо помахуючи лівим п'ястям.

— А-а, охотнику.

Бунчук повернув голову і козируючи оступився набік.

— Куди ви йдете? — спитав Листницький.

— До начальника команди.

— Нам по дорозі, здається?

— Здається, так.

Вони йшли вулицею зруйнованого села деякий час мовчки. По дворах, коло де-не-де поцілілих stodол метушились люди, проїжджали верхівці, прямо серед вулиці куріла польова кухня з довгим хвостом козаків, що застоювали черги; зверху злегенька мжичило.

— Ну, як, вивчаєте війну? — спитав Листницький, косо глянувши ззаду Бунчука, що ступав трохи позаду.

— Так... вивчаю, 'мов би.

— Що ви думаєте робити після війни? — чомусь запитав.

Листницький, дивлячись на руки охотника, вкриті брунатою кінською шерстю. 7 .

— Хтось посіє збиратиме, а я... подивлюсь, — примружив Бунчук очі.

— Як вас зрозуміти?

— Знаєте, сотнику, — ще пронизливіше примружився той, — приказку: "Хто посіє вітер, пожне бурю"? Отож бо.

— А ви б без алегорій, ясніш.

— І так ясно. Прощайте, сотнику, мені ліворуч.

Бунчук приклав волохаті пальці до козирка козацького кашкета, звернув ліворуч.

Знизуючи плечима, Листницький довго проводив його поглядом.

"Що він дивачить чи просто людина з чудинкою?" — роздратовано думав він, крокуючи до охайної землянки командира сотні.

XVI

Разом з другою чергою пішла й третя. Станиці, хутори над Доном збезлюділи, мов під косовицю, наче наї жнива вийшла вся Донщина.

На кордонах гіркі розгорталися того року жнива: хапала смерть робітників, і не одна вже простоволоса козачка відголосила по мертвому: "І рідний, ти мі-і-і-й... І на кого ж ти мене покидаєш?.."

Накладали рідні головами, лили червону козацьку кров і мертвоокі, непробудні, тліли під артилерійську панахиду в Австрії, в Польщі, в Пруссії... Відай, не доносив східній вітер до них плачу жінок та матерів.

Цвіт козацький залишив господи і гинув там серед смерти, вошей і жаху.

Гожого вересневого дня літало над хутором Татарським молочно-райдужне бабине літо, тонке таке, клоччювате. По-удовиному усміхалось збезкровлене сонце, сувора дівоча синь неба була неприступно чиста, гордовлива. За Доном, діткнутий пожовтю, смутився ліс, блякло полискувала тополя, дуб ронив рідке мережано-різьблене листя, сама тільки вільха визивно зеленіла, тішила живучістю своєю гостре сороче око.

Того дня Пантелей Прокопович Мелехов одержав листа з дієвої армії. Листа принесла з пошти Докійка. Поштмай-стер, даючи його їй, кланявся, трусив лисиною, принижена розводив руками:

— Ви, ради бога, пробачте мені, що листа я розпечатав. Так і скажіть татові: мовляв, Фирс Сидорович листа, так і так, розпечатав. Дуже йому було цікаво, мовляв, про війну дізнатися, як там і що... Ви вже даруйте і батенькові Пантелееві Прокоповичу так і доложіть.

Проти звичаю він був розгублений і вийшов провести До-кійку, не помічаючи того, що ніс його до половини вимазаний атраментом.

— Вже ви там того... Не сердитесь, крий боже... Я ж по знайомості... — Ще щось недоладне плів він услід Докійці, вклонявся, і в цьому відчула вона щось мов пересторогу.

Додому повернулася схвильована, довго не могла дістати з-за пазухи листа.

— Мерщій, ти!! — гримнув Пантелей Прокопович, погладжуючи тремтячу бороду.

Докійка, дістаючи конверта, швиденько говорила:

— Поштмайстер сказав, що прочитав листа з цікавості і щоб ви, тату, на нього не ображались.

— Чорт з ним. Від Грицька? — напружено спитав старий, дихаючи з сопінням в обличчя Докійці. — Від Григорія мов би? Від Петра, чи що?

— Татуню, ні... Рука чужа на листі.

— Читай ти, не томи! — закричала Іллівна, важко підкочуючись до ослону (в неї пухли ноги, ходила вона, рідко ними переступаючи, наче на коліщатах котилася). Засапавшись прибігла знадвору Наталка, стала коло печі, стиснувши ліктями груди, скособочивши покалічену шрамом шию. На губах її трепетно, соняшним зайчиком тремтіла усмішка, вона сподівалася поклону від Гриця і хоч малої, хоч побіжної згадки про неї в нагороду за її собачу прив'язаність, за вірність,

— Дарка ж де? — шепнула стара.

— Цитьте! — зикнув Пантелей Прокопович (лють округлила його очі) і до Докійки: — читай!

— Повідамляю вас, — почала Докійка і, сунучись з лави, тремтячи, крикнула не своїм голосом:

— Тату! Татуню!.. Ой, ма-а-а-мо! Гриць наш!.. Ох, ох!.. Гриця... Вбили!..

Плутаючись у листі миршавої герані, билася на вікні строката оса, дзижчала. На дворі мирно квоктала курка, в настіж розчинені двері чути було далекий дитячий дзвін-котливий сміх.

Обличчя Наталчине потворив корч, а кутки вуст, ще не встигли стерти недавньої трепетної посмішки.

Підводячись, паралічно тіпаючи головою, нестямно дивився Пантелей Прокопович, як корчилася долі Докійка.

"Повідамляю Вас. що син Ваш, козак 12-го' дінського козачого . полку, Григорій Пантелеевич Мелехов, вночі проти 16 серпня цього року загинув у бою під містом Кам'янка-Струмилове. Син ваш поліг смертю хоробрих, хай це буде утіхою у великому Вашому горі. Майно, що залишилось, буде передано рідному братові його Петрові Мелехову. Кінь залишився при полку.

Командир четвертої сотні, підсавул Полковников Дійова армія.

18 серпня 1914 року".

Після звістки про смерть Григорія Пантелей Прокопович якось зразу подався. Він старішав з кожною дниною на очах у близьких. Невідвортна розв'язка настигала його: зраджувала пам'ять і мутився розум. Він ходив по господі згорблений, чавунно-почорнілий; гарячковий маслянистий виблиск очей виявляв його душевне збентеження.

Листа від командира сотні він сам поклав під образи і кілька разів на день виходив до сіней, кивав Докійці пальцем.

— Вийди но до-мене.

Та виходила.

— Принеси листа про Григорія. Читай! — наказував він, боязко поглядаючи на двері світлиці, за якими томилася в невимовній тузі Іллівна, — Ти тихше читай, як сама собі, — хитро підморгував він, весь корчачись, показуючи очима на двері: — тихше читай, а то мати... Біда... — Докійка, ковтаючи сльози, перечитувала .першу фразу, і Пантелей Прокопович, що звичайно сидів навпочіпки, підносив сторч широку як кінське копито, чорну долоню.

— Стривай! Далі знаю... Віднеси, поклади під божник...

Ти тихше, а то мати наша... — і знову він потворно підморгував і весь кривився, мов деревна кора на вогню.

Сивів він кружинами, сліпучо-біла сивизна швидко поплямила голову, нитками розкидалась у бороді. Він став ненажерливий, їв багато і неохайно.

На дев'ятий день після панахиди запросили попа Віса-ріона і рідних на поминки по забитому воїні Григорії.

Пантелей Прокопович їв швидко ,й жадібно, на бороді його кільцями лежала локшина. Іллівна, що із страхом придивлялася до нього ці останні дні, заплакала.

— Старий! Що це ти?..

— А? Чого? — захапався старий, підводячи від полив'яної миски каламутні очі. Іллівна махнула рукою і відвернулася, бгаючи коло очей вишиваний рушник.

— їсте ви, тату, наче три дні не ївши, — зі злобою сказала Дарка й блиснула очима.

— їм? А ну, так... так... так... я не буду... — збентежився Пантелей Прокопович. Він розгублено оглянув усіх за столом і, пожувавши губами, замовкнув, на запитання не відповідав, супився.

— Кріпись, Прокоповичу, чого це ти так уже в розпач упадаєш? — після поминок бадьорив його піп Вісаріон.— Смерть його свята, не гніви бога, старий. Син за царя і батьківщину терновий вінець прийнявша ти... Гріх, Пантелею Прокоповичу, гріх тобі... Бог не простить!

— Я й так, батюшко... Я й те кріплюсь. "Смертю хоробрих забитий", командир он пише.

Поцілувавши в руку священника, старий припав до одвірка і вперше за весь час після звістки про смерть сина заплакав, увесь здригаючись.

З того дня переломив себе і від удару духовно очутився.

Кожен по-своєму вилизував рану.

Наталка, почувши від Докійки про смерть Григорія, вибігла на двір. "Смерть заподію! Кінець тепер мені. Швидше",— гнала її, вогнем пекла думка. Вона пручалася в Дар-чиних руках і з радісною полехкістю приймала непритомність, аби віддалити ту хвилину, коли повернеться свідомість і владно нагадає про те, що сталося. Тиждень перебула в лихому забутті і повернулася в реальний світ інша, притихла, виснажена чорною неміччю... Невидимий покійник перебував у Мелехівському курені, і живі пили його васильковий трупний запах.

XVII

Мелехови на дванадцятий день після звістки про смерть Григорія дістали від Петра аж два листи зразу. Докійка ще на пошті прочитала їх і — то летіла додому, мов та зі-лінка, підхоплена вихром, то хитаючись тулилася до тинів. Не абиякого переполоху наробила вона по хуторі і надзвичайне хвилювання внесла в хату.

— Живий Гриць!.. Живий наш рівненький!.. — ридаючи голосом лементувала вона ще здалека. — Петро пише!.. Поранений Гриць, а не забитий!.. Живий, живий!..

"Вітаю вас, любі тато й мамо, — писав Петро в листі, поміченому датою від 20 серпня. — Сповіджаю вас, що наш Грицько мало не віддав богові душу, а тепер, хвалити бога, живий і здоровий, чого і вам бажаємо від господи бога, здоров'я та щастя. Під містом Кам'янка-Струмілове був їхній полк у бою, і під час атаки бачили козаки з його чоти, що зрубав його палашем угорський гусарин, і Григорій упав з коня, а далі нічого не було нам відомо. І хоч як я питав у них, нічого не могли вони розказати. Згодом уже дізнався я від Михася Кошового, — приїздив Михась до нашого полку для зв'язку,— що пролежав Григорій до ночі, а вночі опритомнів і поповз. І повз він за зорями, дорогу визначаючи, і натрапив на пораненого нашого офіцера. Був цей офіцер поранений — підполковник драгунського полку, і поранило його набоем у живіт та ноги. Григорій

узяв його і проволік на собі шість верстов. А за це вийшла йому відзнака — георгієвський хрест і в' молодші урядники попромований Грицько. Он як! Поранений Грицько зовсім легко, стругнув його неприятель палашем по голові, шкіру стесав; а впав він з коня і умлів. Тепер він у лавах,— казав Михась. Ви вибачайте, що так написано. Пишу на сідлі, і дуже хитає".

В другому листі просив Петро прислати йому сушні з "рідних дінських своїх садків", і просив не забувати, писати частіш, там же лаяв він Григорія за те, що за словами козаків, погано Грицько доглядає коня, а йому, Петрові, досадно, бо кінь гнідий його, Петрів, власний і кривний; прохав батька від себе написати Григорієві.

"Я йому доводив вже через козаків, що коли він не доглядатиме коня, як свого, то зустрінємось і я йому пику мазкою вмию, хоч він і хрестовий кавалер тепер"

— писав Петро.

Далі йшли незчисленні поклони, і від пом'ятих, змочених дощем рядків листа відчутно віяло гірким сумом. Не солодко, видно, і Петрові давалася служба.

Шкода було дивитись на Пантелея Прокоповича, приголомшеного радістю. Він, зграбаставши обидва листи, ходив з ними по хуторі, ловив письменних і "примушував читати,— ні, не для себе, а радістю пізньою хвалився старий перед усім хутором.

— Ага! Бач, як Грицько мій? А? — підносив він сторч копитасту долоню, коли читач, спотикаючись по складах, доходив до того місця, де Петро описував подвиг Григорія, що на собі проволік шість верстов пораненого підполковника.

— Перший хрест на весь хутір має, — пишався старий і, ревниво відбираючи листи, ховав їх у підшивку м'ятого кашкета, йшов далі, шукаючи іншого письма.

Сам Сергій Платонович, побачивши його у вікно крамниці, вийшов, скидаючи кашкета.

— Зайди но, Прокоповичу.

Він тиснув старому руку своєю м'ясистою білою рукою, говорив:

— Ну, вітаю, вітаю... Кхм... Таким сином пишатись треба, а ви його відпоминали. Читав про його подвиг у газетах.

— І в газетах прописано? — давився Пантелей Прокопович сухою спазмою.

— 'Є повідомлення, читав, читав.

Сергій Платонович сам дістав з полиці три чвертки найкращого турецького тютюну, не вагаючи насипав у мішечок дорогих цукерків і, передаючи все це Пантелеєві Прокоповичу, сказав:

— Посилатимеш Григорієві Пантелеєвичу посилку, надішли від мене" поклін і оце.

— Бо-ж-же мій! Честь то Грицькові яка!.. Весь хутір про нього гомонить!.. Дожив я!.. — шепотів старий, сходячи з приступок Мохівської крамниці. Він висякався рукавом чекменя, розчавив лоскотливу сльозу, подумав: "Старію, видно. Слабкий на сльозу став... Ех, Пантелею, Пантелею, куди життя розтринькав? Мов з кременю був раніше, з баржі лантухи по вісім пудів таскав, а тепер? Підкосив мене Грицько трошки..."

Він закульгав вулицею, притискуючи до грудей торбинку з цукерками і знову думки

його, мов чайка над болотом, вилися навколо Григорія, наворачталися на пам'ять слова з листа Петрового.

Отоді й зустрівся йому сват Коршунов. Він перший озвався до Пантелея Прокоповича.

— Ей, свате, зажди но!

Вони не бачились з дня оголошення війни. З того часу, як пішов Григорій з дому, зайшли в них стосунки не то щоб ворожі, а холодно-натягнуті. Мирон Григорович злостився на Наталку, бо вона принижується перед Григорієм, сподівається від нього милостині. І його, Мирона Григоровича, примушує переживати таке саме приниження.

<

"Сука блудлива, — в родинному колі лаяв він Наталку, — жила б удома в батька, а то ач, пішла до свекрів, солодший їхній хліб там. Через неї, дурну, і батькові доводиться сорому приймати, перед людьми в сірка ©чей позичати".

Мирон Григорович близьенько підійшов до свата, сунув ластату руку, зігнуту човником.

— Здоров був, свате.

— Доброго здоров'я.

— 'Ти з покупкою чи що?

Пантелей Прокопович, відставляючи праву вільну руку, заперечно махнув головою.

— Це, свате, ероеві нашому подарунки. Сергій Платонович, благодар, про його еройство вчитав у газетах і дарує йому цукерків і легкого тютюну. "Пошли, — каже, — своєму ероеві від мене поклін і подарунки, хай він і надалі так само і відзначається"; Аж сльоза його пройняла, розумієш, свате? — г нестримно хвалився Пантелей Прокопович і пильно дивився в сватове обличчя, намагаючись вгадати справлене вражіння.

Під білявими повіками свата збігались світлові тіні, вони й робили його спущений погляд глузливо-усмішливим.

— Та-а-ак, — крехнув Коршунів і попрямував через вулицю до тину. Пантелей Прокопович поспішав за ним, розгортаючи мішечок пальцями, охопленими гнівним тремтінням.

— От, з'їж цукерку, медова... — яхидно частував він свата, їж, будь ласка, від — зятя частую... Життя твоє не солодке, може заїсиш, а син от чи заслужить таку честь, чи ні...

— Ти моє життя не чіпай. Я саїМ про нього знаю:

— Спробуй, зроби честь! — з перебільшеною привітністю вклонявся Пантелей Прокопович, забігаючи поперед свата. Скрючені пальці його білували цукерку, обдираючи сріблясто-тонку загортку.

— Ми до солодкого не звичні, — відводив Мирон Григорович сватову руку. — Це звикли ми, зуби в нас від чужих гостинців кришуться. А тобі, свате, не годиться по милостиню для сина ходити. Потреба є — до мене прийшов би. Зятеві вже я дав би... Наталка ж ваш хліб їсть... Можна б дати на бідність твою.

— В нашому роді милостині ще ніхто. не просив, не бреши, свате, дубовим язиком!

Хвальби¹ в тебе багато, свате!.. Дуже багато!.. Мо' через те, що багато живеш, і донька до нас'пішла?

— Стривай,—владно кинув Мирон Григорович. — Лаятись годі нам. Я не лаятись прийшов, схаменись, свате. Ходімо, погломонимо, справа є.

— Ні про що нам гомоніти.

— Отже, є про що. Ходім.

Мирон Григорович схопив свата за рукав чекменя і звернув у завулок.

Минаючи двори, вони вийшли на степ.

— У чім справа? — спитав Пантелей Прокопович, тверезіючи від стихлої злоби.

Він скоса подивився на біляве ластате обличчя Коршунова. Той, підвернувши довгі поли сурдута, сів на насип рівчака, дістав старенький з торочкуватими краями кисет.

— Ось, бачиш, Прокоповичу, ти не знаєш чого наскочив на мене, мов той битливий півень, а так воно родичам не годиться. Негаразд наче,, га? Я хочу дізнатися, — почав він уже іншим твердим, грубуватим тоном, — довго чи ні твій син знущатиметься з Наталки? Ти мені скажи.

— Про це в нього питай.

— Мені нічого в нього питати, ти своєму куреню голова,— з тобою я і розмову маю.

Пантелей Прокопович чавив у жмені очищену цукерку. Шоколядна липка рідота лізла в нього між пальців. Він витер долоні об брунатну глину насипу, мовчки почав закурювати. Скрутив папірець, всипав з чвертки щипку турецького тютюну і простягнув паніку сватові. Мирон Григорович взяв не вагаючись, теж скрутив цигарку за рахунок щедрого мохівського подарунку. Закурйли. Над ними білопінними пишними грудьми висіла хмара, і до неї у високу височінь струмилася від землі, хвилюючись від вітру, тендітна нитка павутиння.

День западав. Мирна, невимовно лагідна вколисувала вереснева тиша. Небо, вже втратило свій літній блиск, тьмяно голубіло. Над канавою розкидало пишний багрянець бозна звідки занесене яблуневе листя. За хвилястою хребтиною гори ховалась розгалужена дорога, — марно вона манила людей іти туди, за смарагдову, неясну, мов сон, нитку обр'ю, в невідомі простори, — люди, прикуті до оселі, до буднів своїх, нудились в роботі, знесилювались на молотьбі, і дорога — безлюдний тужний слід, — текла, перетинаючи обр'ї, у невідь. По ній, збиваючи куряву, з недоладною зграбністю топтався вітер.

— Неміцний тютюн, як трава, — випускаючи хмарку диру, сказав Мирон Григорович.

— Слабуватий, а... приємний, — погодився Пантелей Прокопович.

— Відвітуй мені, свате, .— розслабленим голосом попрохав Коршунов і загасив цигарку.

— Григорій про це нічого не пише. Він тепер поранений.

— Чув я...

— Що далі буде — не знаю. Мо' й справді вб'ють. Це як?

— Як же так, свате?.., розгублено і жалісно закліпав Мирон Григорович. — Живе вона — ні дівка, ні баба, ні чесна удова, таже це не годиться... Знаття б, що воно так станеться, я б, вас, сватів цих, і на поріг не пустив, а то як же так?.. Ех, свате, свате... Кожному свою дитину шкода... Кров — вона дається знати.

— Чим я пособлю?.. — зі стриманою люттю розпочав наступ Пантелей Прокопович. — Ти мені скажи до пуття. Чи я радий тому, що син'з двору пішов? Чи мені від цього користь яка? От люди!

— Ти йому напиши, — глухо диктував Мирон Григорович, і в такт його словам шаруділа глина, стікаючи з-під долонь у рівчак брунатними забавковими струмочками,— хай він раз і назавжди скаже...

— Дитина в нього від тої...

— І від цієї буде дитина! — крикнув багровіючи Коршу-нів. — Хіба можна так з живої людини? А?.. Раз смерть собі заподівала і тепер каліка... і її трутити в могилу? А?.. Серце ж, серце... — зашипів Мирон Григорович, одною рукою дряпаючи собі груди, другою притягаючи св та за поли. — Чи в нього вовче?

Пантелей Прокопович сопів, відвертався.

— ...баба висохла за ним, і іншого немає їй життя. Живе ж у тебе бурлачкою.

— Вона нам рідніша за рідну! Замовчи ти! — крикнув Пантелей Прокопович і встав. Розійшлись вони в різні боки, не прощаючись.

XVIII

Викидаючись з річища, розбивається життя на багато рукавів. Важко назначити, яким направить воно свій зрадливий і лукавий хід. Там, де нині мілішає життя, мов та річка понад грядою, мілішає так, що аж видно поганенький його розсип, — завтра тече воно пишноводе, розкішне...

Відразу якось визріло в Наталки рішення піти в Ягідне до Оксани — ублагати, упрохати її повернути Григорі . їй чомусь здавалося, що від Оксани залежить усе, і як ублагати її, знову повернеться Григорій і колишне щастя. Вона не думала про те, чи здійсненна ця річ і як поставиться Оксана до її дивного прохання. Підштовхувана підсвідомим чуттям, вона прагнула швидше перетворити раптове своє рішення в життя. Наприкінці місяця Мелехови достали від Григорія листа. Після поклонів батькові й матері він переказував поклін та щире вітання Наталі Мироновні. Хоч би й яка невідома причина підбила його на це, та для Наталки це було як той поштовх: першої ж неділі вона налагодила йти до Ягідного.

— Куди ти, Наталю? — спитала Докійка, дивлячись, як Наталка уважно й суворо видивляється на своє обличчя в уламок дзеркала.

— Своїх піду відвідати, — збрехала та і почервоніла, вперше збагнувши, що йде на велику зневагу, на велику моральну муку.

— Ти, Наталю, хоч би зроду раз зі мною на вулицю пішла, — причепурюючись попрохала Дарка. Підеш чи що, ввечорі?

— Не знаю, навряд.

— Ех, ти, чорниця. Тільки й нашого, поки чоловіків немає,— жартувала

підморгуючи Дарка і, гнучка, переламувалась надвое, роздивлялася в дзеркалі на мережаний поділ нової блакитнявої спідниці.

Як поїхав Петро Дарка дуже змінилася: відсутність чоловіка помітно відбивалась на ній. Якийсь неспокій прохоплювався в її поглядах, рухах, ході. Вона дбайливіше чепурилась у неділю, з грищ приходила пізно, зла, темніючи зіницями, скаржилася Наталці:

— Лишенько, їйбогу... Забрали козаків годящих, залишились на хуторі самі діти та старі.

— А тобі чого?

— Як то чого? — дивувалася та, — на грищах ні з ким і пожартувати. Хоч би до млина випало самій їхати, а то із свекром дуже не розіграєшся...

Вона з цинічною одвертістю розпитувала Наталку:

— Як же ти, серце, без козака так довго терпиш?

— Годі тобі, безсовісна-, — шарілася Наталка.

— І не кортить тобі?

— А тобі, видно кортить?

— Кортить, матінко, — реготалася Дарка, рожевіючи і здригаючи крутими дугами брів. — Чого вже гріха таїти... Я б зараз і старого якогось розкачала, їйбогу. Ти подумай, два ж бо місяці, як Петра немає.

— Ти, Дарко', лиха доскочиш...

— Годі вже (тобі, поважна бабуса! Знаєм ми таких тишків. Ти, певне, не признаєшся.

— Мені і признаватись нема чого.

Дарка смішливо косилася на неї, кусаючи губи дрібними злими зубами, розказувала:

— Оце якось на грищах підсів до мене Тимко Маницьків, отаманів синок. Сидить пітний весь. Бачу, боїться починати... Потім руку мені тихенько, під пахву просунув, а рука' тремтить. Я притерпілась, мовчу, а саму злість пориває, хоч би вже хлопець був, а то так... шмаркач! Йому років шіснадцять, не більш, — бач яким кортить... Мовчу, сиджу, він лапав, лапав, та й шепоче: "Ходім до нас на тік!.." Ех, як я його!..

Дарка весело реготала, на обличчі її тріпотіли брови, примружені очі бризкали сміхом. — Отож я його й випарила. Як скочу: "Ах, ти такий, сякий! Щеня жовтороте! Та ти смієш мені таке верзти? Та то чи давно перестав уночі рибу під собою ловити?" Вже я йому, матері його книш, вичитала. ,

З Наталкою в них зайшлиї стосунки прості й дружні. Та неприязнь, що спочатку була в Дарки до молодшої невістки, стерлася, і баби, різні на вдачу, у всьому не пбдібні одна до одної, зійшлись, жили дружно.

Наталка одяглась і пішла з світлиці.

В сінях її дігнала Дарка.

— Ти мені'відімкнеш нині двері?

— Я дома в своїх, мабуть, заночую.

Дарка роздумуючи почухала гребінцем перенісся, крутнула головою.

Ну йди. Не хотіла Докійку про це просити, видно, доведеться.

Наталка сказала Іллівні про те, що йде до своїх і вийшла на вулицю. Від майдану їхали підводи з базару, йшли з церкви люди. Наталка пройшла два завулки і повернула ліворуч. На гору йшла поспішаючи. На перевалі оглянулась назад: під нею лежав залитий соняшною повіддю хутір, ясніли побілені хатки, на схилому даху млина відбиваючись іскрилось соняшне проміння, розтопленою рудою блищала бляха/

XIX

Війна і з Ягідного повисмикувала людей. Пішли Веніямин і Тихін; після, них стало ще глухіше, тихше, нудніше. Замість Веніямина прислужувала старому генералові Оксана; товстозада Ликера взяла на себе роботу чорної куховарки і дробинниці. Дід Сашко сполучав обов'язки конюха з охороною садка, тільки кучер був новий — статечний, старий козак, Микитович.

Цього року пан зменшив засів, постачив на ремонт з двадцяті коней: залишились тільки рисисті породи, та трійка дончаків, що обслуговували потреби господарства. Пан час коротав на полюванні, з Микитовичем їздили на дудаків і вряди-годи баламутили округу полюючи з хортами.

. Від Григорія Оксана не часто діставала коротенькі листи, що сповіщали про те, що він поки живий, мовляв, і здоровий, службу виконує. Чи кріпився він, чи не хотів у листах показувати, а тільки й рази не вкинув він і слова про те, що важко йому, нудно. Листи дихали холодком, наче писав він їх з примусу, тільки в останньому листі прохопився фразою "...весь час у лавах, і вже мов би й надокучило воювати, возити за собою в саквах смерть". В кож-йому листі він довідувався про доньку, прохав писати про неї: "...пиши, як моя Тетянка росте і яка вона з себе стала? Недавно бачив її уві сні великою і в червоній сукні".

Оксана з вигляду мужньо терпіла розлуку. Все кохання її до Грицька перекинулось на дочку, і особливо після того, як переконалась, що справді від Грицька понесла вона дитину. Докази являло життя незаперечні: темнорусяве волосся дівчинки зійшло, нове росло чорне й кучеряве, міняли колір і очі, чорніючи, довшали в розрізі. З кожним днем дівчинка все разючіше нагадувала батька, навіть усмішка віддавала мелехівським, Грицьковим, звірюватим. Тепер не вагаючись пізнавала вона в дитині батька і від цього прикіпала до неї жагучим почуттям, — не було вже так, як раніше, коли підходила вона до колиски і сахалася, примітивши на сонному личку дівчинки якийсь неясний натяк, найменшу схожість з ненависними рисами Степанового обличчя.

Цідилися дні, і після кожного осідала в душі Оксаниній терпка гіркота. Тривога за життя коханого гостреньким' свердельцем свердлувала, мозок, не покидала її вдень, навідувалась і вночі і тоді те, що копичилось у душі, загнуждане до часу волею, рвало греблі; ніч, всю до раня, билася Оксана в німому крикові, в сльозах, кусаючи руки, щоб не збудити дитину, втішити крик і моральний біль вбити фізичним. У пелюшки виплакувала зайвину сліз, думаючи в дитячій своїй наївності: "Грицькова дитина — він серцем повинен відчути, як тужу за ним".

Після таких ночей уставала вона, мов побита: ломило все тіло, настирливо, невтомно стукали в скронях срібні молоточки, в спущених, колись юно-пухлих кутках тепер змужнілого рота залягав смуток. Старіли Оксану палючі ночі...

У неділю якось подала вона панові сніданок і. вийшла на ґанок; до воріт підійшла жінка. Билися під білою хусткою страх які знайомі очі... Жінка натиснула клямку й увійшла в двір. Оксана зблідла, пізнавши Наталку, цоволі рушила назустріч. Вони зійшлись на середині двору. На чириках Наталчиних лежала густа дорожня курява. Вона зупинилась, мертво спустивши великі робочі руки, дихтіла, намагаючись і не можучи випростати покалічену шию; тому здавалось, що дивиться вона кудись у бік.

— Я до тебе, Оксано, — сказала вона, облизуючи обвітриш губи сухим язиком.

Оксана швидко оглянула вікна будинку і мовчки пішла до челядні, на свою половину. Наталка йшла позаду. Слух її болісно скоблило шарудіння Оксаниної сукні.

"Від спеки, мабуть, у вухах боляче", — вивернулася з во-роху думок одна.

Двері, пропустивши Наталку, причинила Оксана. Причинивши, стала серед кімнати, сунула руки за білий фартух. Гру вела вона.'

— Ти по що прийшла? — закрадливо, майже пошепки спитала .вона.

— Мені б напитись... — попрохала Наталка і обвела кімнату важким, не гнучким поглядом.

Оксана чекала. Наталка заговорила важко підносячи голос.

— Ти відбила в мене чоловіка... Віддай мені Григорія. Ти... мені життя зламала... Бач, яка я...

— Чоловіка тобі? — Оксана зціпила зуби, і слова — дощові краплі на камінь — точилися скупю. — Чоловіка тобі? в кого ти просиш? По що ти прийшла?.. Пізно ти надумалась випрохувати. Пізно...

Хитнувшись усім тілом,— Оксана підійшла щільно, в'їдливо засміялась.

Вона глузувала, вдивляючись в обличчя ворога. Ось вона — законна, покинута жінка — стоїть перед нею принижена, розчавлена горем; та, з ласки чиеї сходила Оксана сльозами, розлучаючись з Григорієм, несла в серці кривавий біль, мов цупкий самородок-камінь, і в той час, коли вона, Оксана, томилася смертною тугою, оця-о пестила Григорія і напевне сміялася з неї, нещасливої, покинутої коханки.

— І ти прийшла просити, щоб я його кинула? — задихалась Оксана. — Ах, ти, гадюка потаєнна!.. Ти перша відняла в мене Грицька. Ти, а не я... Ти знала, що він жив зі мною, чого заміж ішла? Я повернула своє, він мій! У мене дитина від нього, а ти...

Вона з гарячою ненавистю дивилась у вічі Наталці і, безладно змахуючи руками, сипала перекипілий шлак слів.

— Мій Грицько — і нікому не .віддам!.. Мій!.. Чуєш ти? Мій!.. Іди геть, суко безсовісна, ти йому не жінка. Ти в дитини .батька хочеш узяти? Ого! Чого ж ти раніш не йшла? Ну, чого не йшла?

Наталка боком підійшла до ослону й сіла, опускаючи голову на руки, долонями затуляючи обличчя.

— Ти свого чоловіка кинула... Не кричи так...

— Крім Грицька, немає в мене чоловіка. Нікого немає на цілому світі!..

Оксана, почуваючи, як кидається в ній безмежна злоба, дивилась на пасмо прямого чорного волосся, що впало з-під хустки на руку Наталки.

— Та чи ти потрібна йому? Диви, як шию в тебе покривило. І ти гадаєш, він позаздриться на тебе? Здорову кинув, а на каліку позаздриться? Не бачити тобі Грицька! От моє слово! Іди!

Оксана лютувала, захищаючи своє гніздо, за все колишнє разила тепер. Вона бачила, що Наталка, не зважаючи на трохи покривлену шию, така ж гарна, як і раніш, лиця її і рот свіжі, не зім'яті часом, — а в неї, Оксани, чи не з вини тієї самої Наталки, передчасно розплелось над очима павутиння зморшок?

— Ти думаєш, я сподівалась, що випрохаю? — підняла Наталка п'яні від муті очі.

— Чого ж ти йшла? — дихом спитала Оксана:

— Туга мене штовхнула.

Розбуджена голосами прокинулась на ліжку й заплакала підводячись Оксанина дочка. Мати взяла дитину на руки, сіла відвернувшись до вікна. Вся здригаючись, Наталка дивилась на дитину. Суха спазма стисла їй горло. На неї з розумною цікавістю подивилися з обличчя дитини очі Григорія.

Вона вийшла на ґанок, ридаючи і хитаючись. Проводити її Оксана не пішла. За хвилину увійшов дід Сашко.

— Що то за баба була? — спитав він, видко догадуючись.'

— Так, хуторська одна.

Наталка відійшла від маєтку верстви зо три, прилягла під кущем дикого терну. Лежала ні про що не думаючи, знесилена невимовною тугою... Перед очима її невідступно майорили на обличчі дитини похмурюваті чорні— очі Григорія.

XX

Яскраво, до сліпучого болю, згадувалася Григорієві та ніч. Він опритомнів перед світанком, повів руками, натикаючись на колючу стерню і застогнав від нудливого болю, що заповнив голову. З зусиллям підняв руку, дотягнув її до лоба, мацаючи чорствий, що звалявся в загуслій крові, чуб. Доторкнувся до м'якотної рани'пальцем, ніби гарячий ву-гіль притулив. Заскрипів протяжно зубами і ліг на спину. Над ним ти Дереві шкляним дзвоном журливо шелестіло обпалене морозом листя.

Усвідомивши те, що трапилось з ним,' відчуваючи, як обгортає його жах, він поліз рачки, скрегочучи вищиреними зубами. Біль грався з ним, валив його навznak... Йому здавалось, що повзе він незмірно довго; силуючи себе, оглянувся,— кроків за п'ятдесят чорніло дерево, під яким холодів він непритомним бувши. Одного разу він переліз через груп забитого, спираючись ліктями на запалий твердий його живіт. Від утрати крові нудило його і він плакав, мов дитина, гриз прісну в росі траву, щоб не знепритомніти. Коло перекинутої гарматної ладівниці устав, довго стояв похитуючись, потім пішов. Йому прибуло сили, ступав твердіш і вже міг угадувати напрямом на схід: шлях показував Віз.

На узліссі його спинило глухе попередження.

— Не підходь, застрелю!

Клацнув револьверний барабан. Григорій вдивився в напрямку звуку: коло сосни напівлежав чоловік.

— Ти хто такий? — спитав Григорій, прислухаючись, до власного голосу, мов до чужого.

— Росіянин? Боже мій!.. Іди! — Чоловік коло сосни сповз на землю.

Григорій підійшов.

— Нахились.

— Не можу.

— Чому?

— Впаду і не підведуся, по голові мене скобленуло...

— Ти якої частини?

— Дванадцятого Хінського полку.

— Допоможи мені козаچه...

— Впаду, я, ваше благородіє! (Григорій побачив на шинелі офіцерські наплічники).

— Руку хоч дай.

Грицько допоміг офіцерові підвестись. Вони пішли. Але з кожним кроком все важче обвисав на руці Григорія поранений офіцер. Піднімаючись з долинки, він чіпко вхопив Григорія за рукав гімнастівки, сказав зрідка клацаючи зубами:

— Покинь мене, козаچه. В мене ж... крізна рана... в живіт...

Під пенсне його тьмяніше полискували очі, і хрипко втягував повітря, роззявлений давно неголений рот. Він знепритомнів. Григорій тяг його на собі, падаючи, підводячись і знову падаючи. Двічі кидав він його і двічі повертався, підіймав і брів мов сновиди.

Об одинадцятій годищ ранку їх підібрала команда зв'язку і приставила на перев'язний пункт.

Через день Григорій потайки пішов з перев'язного пункту. По дорозі зірвав з голови завій, ішов, полегшено помахуючи биндою з оксамитно-червоними плямами.

— Звідкіля ти? — дуже здивувався сотенний командир.

— Вернувся в лави, ваше благородіє.

Вийшовши від сотника, Григорій побачив чотового урядника.

— Кінь мій? Гнідий де?

— Він, братіку, цілий. Ми піймали його, там же, скоро вирядили австрійців. А ти як? Ми ж тебе царством небесним поминали.

— Похопилися, — посміхнувся Григорій.

Витяг з наказу.

"За рятування командира 9-го драгунського полку підполковника Густава Грозберга козак 12-го донського козацького полку Мелехов Григорій промований у приказні і представляється на нагороду георгієвським хрестом 4-го ступеня".

Сотня простояла в місті Кам'янка-Струмилове дві добі, вночі ладналися виступати. Григорій розшукав квартиру козаків своєї чоти, пішов провідати коня. В саквах

бракувало пари білизни, рушника.

— З-перед очей украли, Григорію, — винувато признався Кошовий Михайло, під опікою якого був кінь. — Піхоти нагнали в цей двір силу-силенну, піхота вкрала-.

— Чорт з ними, хай користуються. Мені б от голову перев'язати, завій промок.

— Візьми мій рушник.

До шопи, де відбувалась ця розмова, зайшов Чубатий. Він простяг Григорієві руку, мов би між ними нічого й не було.

— А, Мелехов! Ти живий, неборак?

— Наполовину.

— Чого ж у крові, утрись.

— Утруся, встигну.

'— Дай гляну, як тебе приголубили.

Чубатий силком нахилив голову Григорія, хмикнув носом.

— На що дався волосся простригати? Ач спотворили як!.. Лікарі тебе викурують к чорту, дай но я полікую.

Не питаючи згоди, він дістав з ладівниці патрон, вивернув кулю і на чорну долоню висипав чорний порох.

. — Дістань, Михайло, павутиння.

Кошовий кінцем шаблі дістав зі зрубу клоччуватий жмуток павутиння. Вістрям цієї ж шаблі Чубатий викопав грудку землі і, змішавши її з павутинням та порохом, довго жував. Густою тягучою масою він щільно замазав кровоточиву рану на голові Григорія, усміхнувся.

— За три дні як рукою зніме. Бач, тобою клопочуся, а ти... мало не застрелив.

— За клопоти спасибі, а вбив би тебе — одним гріхом на душі менше б стало.

— Який ти простий, хлопче.

— Який є. Що там на голові в мене?

— —У чверть зарубка. Це тобі на спогад.

— Не забуду.

— І хотів би, та не забудеш; палаші австрійці ,не гострять, тупим тебе хвиснув, тепер на все життя пухлий шрам буде.

— Щастя твоє, Грицьку, поковзом пішло, а то б закопали в чужій землі, — усміхнувся Кошовий.

— Куди ж я кашкета діну?

Грицько розгублено крутив у руках кашкета з розрубаним закривавленим верхом.

— Кинь його, собаки з'їдять.

— Хлопці, їсти принесли, наскакуй!—Гукнули з дверей будинку.

Козаки вийшли з шопи. Услід Григорієві, косячи вивернутим оком, заіржав Гнідий.

— Він за тобою нудьгував, Григорію! — Кошовий кинув на коня. — Я дивом дивувався, не їсть і такечки потихеньку ігогокає.

— Я як ліз звідти, його все кликав, — відвертаючись глухо говорив Григорій, — думав — він не піде від мене, а піймати його важко, не дасться він чужим.

— Правда, ми його насилу взяли. Арканом накинули.

— Кінь добрий, братів кінь, Петрів, — Григорій відвертався, ховав зворушені очі.

Вони увійшли до будинку. В передній кімнаті на підлозі, на скинутому з ліжка пружинному матраці хропів Єгор Жарков. Неймовірно безладдя мовчазно говорило про те, що хазяї залишили дім спішно. Череп'я битого посуду, подерті папери, книжки, залиті медом, клапті суконної матерії, дитячі іграшки, старе взуття, розсипане борошно,—все в жахливому, безладді валялося на підлозі, кричало про розгром.

Розчистивши місце, тут же обідали Грошов Омелян і Прохір Зиков. Зиков, побачивши Григорія, вивалив телячо-ласкаві очі.

— Грицьку! Звідкиля ти взявся?

— З того світу.

— Ти йому, побіжи, принеси борщу. Чого очі на лоб вилупив? — крикнув Чубатий.

— Зараз. Кухня тутечки, в завулку.

Прохір, прожовуючи шматок, метнувся на двір.

На його місце стомлено присів Григорій.

— Я вже й не пам'ятаю, коли їв, — посміхнувся він винувато.

Містом сунули частини третього корпусу. Вузькі вулиці забивала піхота, загачувала безліч, обозів кавалерійських частин, на перехрестях — тиск, крізь зачинені двері заходив гуркіт руху. Незабаром з'явився Прохір з-казанком борщу і торбою гречаної каші.

— Кашу куди висипати?

А он кастрюля з ручкою, — посунув Грошов від вікна нічну посудину, не знаючи її призначення.

— Вона смердить, кастрюля твоя, — скривився Прохір.

— Нічого. Хоч кисло, хоч прісно, вали все вмісто.

Прохір вивернув над посудом торбу, густа добра каша впала грудкою, по боках її бурштиною крайкою виступило масло. їли бесідуючи. Слинючи масну пляму на своїй лияній випусці, Прохір розказував:

— Тут поруч з нашим двором стоїть батарея кінно-гірського дивізіону, маштаків вигодовують. Ферверкер їхній у газеті читав, що союзники німців, що називається,— вщент. "

— От не захопив ти, Мелехов, а ми ж подяку вранці діставали,—мурчав Чубатий, рухаючи набитим кашею ротом..

— Від кого?

— Начальник дивізії, генерал-лейтенант фон-Дівід огляд нам робив і подяку висловлював за те, що угорських гусарів збили і визволили свою батарею. Вони ж гармати мало не забрали. "Молодці козаки, — каже, — цар і батьківщина про вас не забудуть."

— Он як!

На вулиці сухо цмокнув постріл-другий, розкотисто бри-скнули кулеметні дрібушки.

— Ви-хо-дь! — гаркнули коло воріт.

Покидавши ложки, козаки вискочили на двір. Над ними низько і плавно кружляв літак. Гуркотливе рокотання його звучало загрозливо.

— Падай під плоти. Бомби зараз почне кидати, поруч бо батарея! — крикнув Чубатий.

— 'Єгорку збудіть! Уб'є його на м'якому матраці!

— Рушниці давай! с '

Чубатий старанно ціляючись, стріляв просто з ґанку. Вулицею бігли, чогось пригинаючись, салдати. В сусідньому дворі чути було кінський вереск й гостру команду. Вистрілявши обійму, Григорій глянув через паркан: там метушились номери, закочуючи гармати під шопу. Мружачись від колючої синяви неба,— Григорій глянув на птаха, що рокочучи знижувався; звідти тієї хвилини щось враз упала і гостро блиснуло в смузі соняшного променя. Страшений гуркіт струснув будиночок і козаків, що тулились до ґанку; на сусідньому дворі передсмертним вереском захлинувся кінь. Гострий сірчаний запах гару принесло з-за тину.

— Ховайся! — крикнув Чубатий, збігаючи з ґанку.

Григорій плигнув за ним слідом, упав під тином. Крило-літака блиснуло якоюсь алюмінієвою частиною; він повертався, плавко заносючи хвіст. З вулиці стріляли пачками, гатили випалами, сіяли безладними дрібушками пострілів. Григорій ледве вклав обійму, як ще дужчий вибух жбурнув, його на сажінь від паркану. Брила землі вдарила його в голову, запорошивши очі, придавила вагою...

Його поставив на ноги Чубатий. Гострий біль у лівому оці не давав Григорієві дивитись; насилу розплющивши праве, побачив: половина будинку зруйнована, червоним потворним місивом. лежала цегла, над нею курилася рожева курява. З-під потрощеного ґанку на руках повз 'Єгор Жарков. Все обличчя його — неугавний крик, по щоках з вивалених очей — криваві сльози. Він плазував, втягнувши голову в плечі, кричав, не розтуляючи трудно почорнілі губи.

— А-ї-і-і-і! А-ї-і-і-і! А-ї-і-і!..

За ним на тоненькій шкуратинці, на обпаленій холоші на-вперек волочилася відірвана коло стегна нога, другої не було. Він повз помалу пересовуючи руки, тонкий майже дитячий зойкливий крик Гвинтився з рота. Він урвав крик і ліг боком, щільно притискуючи обличчя до неласкавої, вогкої, загидженої кінським гноем і і окрушинами цегли землі. До нього ніхто не підходив.

— Беріть же його! — крикнув Григорій, не відриваючи долоні від лівого ока.

У двір набігли піхотинці, коло воріт зупинилась бідка телефоністів.

— Паняй, чого стали! — погукнув на них офіцер, скакавши мимо. — От звірі, хамло!..

Звідкись притьопав дідусь у чорному довгому сурдугі і дві жінки. Натовп оточив Жаркова. Притиснувшись, Григорій побачив, що він ще дихає, схлипуючи, і весь стенаючись. На змертвіло-пожовклому лобі його виступив буйний зернистий піт.

— Беріть! Що ж ви... туди вас, люди ви чи чорти?

— Чого лаєшся? — огризнувся високий піхотинець. — Беріть, беріть, а куди ж

брати? Бачиш, доходить.

— Обидві, ноги відірвало.

— Крови якої!..

—* СанітарК де?

— Які вже тут санітари...

— А він ще прій пам'яті.

Чубатий ззаду торкнув Григорія за плече, той оглянувся.

— Не руш його, — сказав він пошепки, — зайди з цього боку, глянь.

Він перейшов на другий бік, не випускаючи, з пальців рукава Грицькової гімнастівки, розштовхав ближніх. Григорій глянув і згорбившись пішов до воріт. Під животом Жаркова парували, мінилися ніжно-рожевим і блакитним випущені кишки. Кінець цього перевитого клубка був вивалений у піску й гною, він ворухився, збільшуючись. Рука бідолашного лежала рубом, мов би згрібаючи.

— Накрийте йому обличчя, — запропонував хтось.

Жарков раптом сперся на руки, і, закинувши голову так, що карк бився між скорчених лопаток, крикнув хрипким нелюдським голосом:

— Братця, заподійте смерть! Братця!.. Братця, що ж ви ди-ви-тесь?.. Аха-ха-а-а-а! Братця, заподійте смерть!..

XXI.

Вагон м'яко хитає, перестук коліс заколисливо —сновійний, від лихтаря до половини лави жовта в'язь світла. Так гарно випростатись на весь зріст і лежати розбувшись, давши спокій ногам, що два тижні парилися в чоботях, не почувати за собою ніяких обов'язків, знати, що життю твоєму не загрожує небезпека і смерть така далека. Особливо приємно прислухатись до гуркотливого говору коліс: адже з кожним поворотом, з кожним ривком паротягу — все далі фронт. І Григорій лежав, прислухаючись, рухаючи пальцями босих ніг,— усім тілом радіючи чистій тільки сьогодні взятій білизні. Він відчував таке, мов би скинув з себе брудну шкурку і вступив до іншого життя незаплямовано-чистий.

Тиху, мирну радість порушував біль, що дзвенів у лівому оці. Він часом затихав і раптом повертався, палив " око вогнем, витискував під завоєм мимовільні сльози. В шпиталі, в Кам'янці-Струмилові, молоденький єврей-лікар, оглянув Григорієві око й щось написав на клаптику паперу.

— Вас доведеться відіслати в запілля. З оком серйозна неприємність.

:— КОСИЙ буду?

— Ну, що ви, — ласкаво усміхнувся лікар, відчувши в запитанні неприхований переляк: — треба лікуватися, може доведеться зробити операцію. Ми вас відправимо в далеке запілля, до Петербургу, наприклад, або до Москви.

— Спасибічки.

— Ви не бійтесь, око буде ціле, — лікар поляскав Григорія по плечі і, сунувши в руки, клаптик паперу, легенько виштовхнув його в коридор. Він закачував рукава, готуючись до операції.

Попоневірявшись, Григорій потрапив до санітарного потягу. Добу лежав, тішачись спокоєм. Старенький, низенький паротяг, Запруджуючись доостанку, тягнув багато-вагонну валку.

Наближались до Москви.

Приїхали вночі. Тяжко поранених виносили на ношах; ті, хто міг ходити без чужої допомоги, вийшли після запису на плятформу. Лікар, що супроводив потяг, викликавши за списком Григорія і показуючи сестрі-жалібниці на нього, сказав:

— Очна лікарня лікаря Снегірьова! Колпачний завулок.' .

— Ваші пожитки з вами? — спитала сестра.

— Які в4 козака пожитки? — Торба ось тд шинель.

— Ходімо.

Вона пішла, поправляючи під наколкою зачіску, шарудячи сукнею. Непевно ступаючи за нею, попрямував Григорій. Поїхали візником. Гуркіт великого міста,, дзвінки трамваїв, блакитний переливчастий блиск електрики гнітюче вплинули на Григорія. Він сидів, одкинувшись на спинку дροжків, жадібно оглядаючи багатолюдні, дарма, що ніч була, вулиці, і так дивно було йому відчувати поруч з собою збурливе тепло жіночого тіла. В Москві виразно почувалася осінь: на деревах бульварів при світлі лихтарів бляклою жовтавістю полискувало листя, ніч дихала морозкбю прохолодою, мокро лисніли плити пішоходів, і зорі на погідному небі були яскраві і холодні по-осінньому. З центру виїхали на безлюдний провулок. Цокали по брукові кінські копита, похитувався на високому передку візник, виряджений у синій, навзірець попівського, сіряк, махав на клапоуху шкапу кінцями віжок. Десь на околиці сурмили паротяги. "Мо' котрийсь на Донщину зараз вирушить?" — подумав Григорій і поник під частими уколами туги.

— Ви не дрімаєте? — спитала сестра.

— Ні.

— Скоро приїдемо.

— Чого зволите?— повернувся візник.

— Торкай!

За залізною стрічкою штахетів масно блиснула вода ставу і бильчаста кладка з прив'язаним до неї човном. Війнуло вогкістю.

"Воду й ту в неволю взяли, за залізними ґратами, а Дін..." — невиразно думав Григорій. Під Гумовими шинами дροжків зашаруділо листя.

Коло трьохповерхового будинку візник спинився. Обсмикуючи шинелю, Григорій скочив.

— Дайте мені руку, — нахилилась сестра.

' Григорій забрав у долоню її м'яку маленьку руку, допоміг висісти.

— Потом салдатським од вас відгонить, — тихенько засміялась причепурена сестра і, підійшовши до під'їзду, подзвонила.

— Вам би, сестрице, там побувати, від вас, може, і ще чим небудь засмерділо б, — з тихою злобою сказав Григорій.

Двері відчинив швайцар. Чепурними сходами з золоченими бильцями зішли на другий поверх; сестра подзвонила ще раз. Їх упустила жінка в білому халаті. Григорій присів коло круглого столика, сестра щось півголосом говорила жінці в білому, та записувала.

З дверей палат, розташованих обабіч довгого неширокого коридору, виглядали голови в різнокольорових окулярах.

— Скидайте шинелю, — запропонувала жінка в халаті.

Санітар теж у білому, прийняв з рук Григорія шинелю, повів його до ванної.

— Скидайте все з себе.

— Навіщо? !

— Вимитись треба.

Поки Григорій роздягався і вражений розглядав помешкання і матові шибки вікон, прислужник наповнив ванну водою, зміряв температуру, запропонував сідати. .

— Корито то не про мене... — ніяковів Григорій, заносючи смагляво-чорну волохату ногу.

Прислужник допоміг йому добре вимитись, подав простирадло, білизну, капці і сірий з поясом халат.

— А моя одежа? — здивувався Григорій.

— Ходитимете в цьому. Вашу одежу повернуть вам тоді, як виписуватиметеся з лікарні.

В передпокої, проходячи повз велике стінне люстро, Григорій не пізнав себе: високий, чорнолиций, з гострими вилицями з плитами гарячого рум'янцю на щоках, у халаті, з пов'язкою, що в'їдалась у шапку чорного волосся, він тільки скидався на того колишнього Грицька. В нього вирости вуса, кучерявилась пухнаста борідка.

"Помолодішав я за цей час" — криво посміхнувся Григорій.

— Шоста палата, треті двері праворуч, — показав прислужник.

Коли Григорій уступив до великої білої кімнати, назустріч йому підвівся священник у халаті й синіх окулярах.

— Новий сусіда? Дуже приємно, не так нудно буде. Я з Зарайська, — товариськи заявив він, присуваючи Григорієві стільця.

За кілька хвилин зайшла повна фельдшерица з великим, негарним обличчям.

— Мелехов, ходімо, подивимось ваше око, — сказала вона низьким грудним голосом і оступилася, пропускаючи в коридор Григорія.

XXII.

На південно-західньому фронті, в районі Шевеля, командування армії вирішило грандіозною кавалерійською атакою прорвати фронт ворога й кинути в запілля йому великий кавалерійський загін, що мав зробити рейд понад фронтом, руйнуючи дорогою комунікаційні лінії, дезорганізуючи частини ворога раптовими наскоками. На успішне здійснення цього плану командування покладало великі надії; небувалу кількість кінноти стягли до зазначеного району, а в числі інших кавалерійських полків був

перекинутий на цю-ділянку і козацький полк, в якому служив сотник Листницький. Атака мала відбутись 28 серпня, але через дощ її відклали на 29-е.

Зранку на величезному пляцдармі вишикувалась дивізія, готуючись до атаки.

ч Верстов за вісім, на правому фланзі, піхота вела демонстративний наступ, звертаючи на себе вогонь противника; у фалшивому напрямку пересувались частини одної кавале: рійської дивізії. ' >

Спереду, скільки сягало око, не було видно ворога. За верству від своєї, сотні Листницький бачив чорні, покинуті лігва шанців, за ними здимались жита і сизів передсвітанковий, взбитий вітерцем туман.

Трапилось так, що вороже командування або дізналося про готування до атаки, або завбачило її, але вночі проти 29-го вороже військо покинуло шанці і відійшло верстов на шість, залишивши застави з кулеметами, які й тривожили на всій ділянці нашу піхоту, що протистояла їм.

Десь угорі за купчастими хмарами світило сходячи сонце, а долину всю заливав жовтобілий туман. Подано команду до атаки, полки рушили. Багато тисяч кінських попитів розстеляли глухий, що нагадував підземний, гуркіт. Листницький, здержуючи свого чистокровного коня, не давав йому зриватись на галоп. Віддаль, верстви з, півтори, лягла позаду. До рівних лав кінноти неближалася смуга хлібів. Високе, вище пояса, жито, все перевите чіпкою берізкою і тра: вою, надто заважало коням бігти. Попереду все так же вихрився русявий чубок жита, ззаду лежало воно збите, знівечене копитами. На четвертій верстві коні почали спотикатись, помітно потіти, — ворога все не було. Листницький оглянувся на сотенного командира: на обличчі осавула глухий розпач...

Шість верстов нечувано важкого бігу вирвали в коней сили: деякі під вершниками падали, найвитриваліші хитались, добуваючи останніх сил. Отоді то й сипнули австрійські кулемети, розмірно закахакали випали...-вбивчий вогонь викосив передні лави. Перші завагалися і повернули назад улани, зім'явся козацький полк; їх, що захлеснулися в панічній утечі, поливали, мов з пульверизаторів, кулеметним дощем, розстрілювали з гармат. Небувала розмірами атака, через злочинну недбайливість вищого командування, закінчилась цілковитим розгромом. Деякі полки втратили половину людського і кінського складу. З полку Листницького вибуло близько 400 забитих і поранених салдатів і 16 офіцерів.

Під Листницьким убили коня, сам він дістав дві рани: в голову і ногу. Вахмістр Чеботарьов, скочивши з коня, схопив його, кинув на сідло, поскакав.

Начальник штабу дивізії, полковник генерального штабу Головачов, зробив кілька моментальних знімків атаки і потім показав їх офіцерам. Поранений сотник Червяков перший ударив його кулаком в обличчя і заривав. Набігши козаки розшматували Головачова, довго знущались з трупа і кинули його в придорожній рівчак, у бруд. Так скінчилась ця блискуча безславністю атака.

З варшавського шпиталю Листницький сповістив батька, що вилікувавшись приїде до нього в Ягідне використати відпустку. Старий, діставши листа, замкнувся в своєму

кабінеті, вийшов звідти другого дня хмара-хмарою. Він наказав .Микитовичу запрягти рисака в бігунці, поснідав і покотив до Вешенської. Синові переказав телеграфом чотириста карбованців грошей, послав короткого листа.

"Мені залишається радіти, що ти, мій любий хлопчику, охрестився вогнем. Благородний приділ бути там, а не при дворі. Ти занадто чесний і не дурний для того, щоб міг із спокійним сумлінням ко-лінкувати. Цієї риси не було ні в кого з нашої фамілії. За це ще дід твій попав к неласку і доживав у Ягідному, не сподіваючися і не чекаючи милости вінценосця. Бувай здоровий,. Женю, одужуй. Ти в мене один на цьому світі, пам'ятай. Тітка кланяється тобі; вона здорова, а про себе мені нічого писати, ти знаєш, як я живу. Що ж це діється там на фронті? Невже немає людей з розумом? Не йму віри я газетній інформації—брехлива вона наскрізь, знаю за прикладом минулих років. Невже, Євгене, програємо кампанію? З великим нетерпінням чекаю тебе додому!"

Справді нічого було писати старому Листницькому про своє життя; тягнулось воно пр-старому одноманітне, незмінне, тільки робочі руки подорожчали та відчувалась нестача спиртного. Пан пив частіше, зробився draжливий, причепливий. Якось викликав незвичайної години Оксану, сказав:

— Ти несправно несеш службу: чому вчора подала сніданок холодний? Чому шкляика з кавою нечисто вимита? Коли це повторюватиметься, то я тебе — чуєш ти? — то я тебе звільню. Не терплю нечепур! — різко махнув пан рукою. — Чуєш? Не терплю!

Оксана міцно зціпила зуби і раптом заплакала: 4

— Миколо Олексійовичу. Дівчинка в мене хворіє. Ви звільніть мене поки... Від неї відійти неможна.

— Що з нею?

— Горлянку їй душить...

— Шкарлятина? Чому не сказала, дурна? Ото чорти б тебе забрали шалапуту! Біжи, скажи Микитовичу, щоб запрягав, до станиці, по фельдшера. Живо!

Оксана вибігла риссю, вслід бомбардував її старий гулким басовим гуркотом:

— Дурна баба! Дурна баба! Дурна!

Вранці Микитович привіз фельдшера. Той оглянув непритомну, в гарячці дівчинку, не відповідаючи на запитання Оксани, пішов у будинок до пана. Той прийняв його в передпокої стоячи, не простягаючи руки...

— Що з дівчам? — спитав, хитнувши головою на привітання.

— Шкарлятина, ваше превосходительство.

— Одужає? Можна сподіватися?

— Навряд. Помре дівчинка... Вік майте на увазі-

— Дурень! — побагровів пан. — Чого тебе вчили? Лікуй!

Грюкнувши дверима перед носом переляканого фельдшера, закрокував по залі.

Постукавши увійшла Оксана.

— Фельдшер прохає коней йому до станиці.

Старий жвавенько повернувся на закаблуках.

— Скажи йому, що він бевзень! Скажи йому, що він не поїде звідси, аж поки вилікує мені дівча! У флігелі дай йому кімнату, годуй його! — закричав старий, розмахуючи кістлявим кулаком. — Сити його, годуй як на заріз, а по-ї-хати... не поїде! — урвавши, підійшов до вікна, потарабанив пальцями і, підійшовши до збільшеної фотографії сина, знятого дитиною на руках у няньки, відступив на два кроки і довго дивився мружачись, мов не пізнаючи.

Першого ж дня, скоро недуга звалила дівчинку з ніг, Оксані згадалась гірка Наталчина фраза: "Одізвуться тобі мої сльози..." і вона вирішила, що це її бог карає за те, що тоді знущалась з Наталки.

Пригнічена страхом за життя дитини, вона тратила розум, без ладу хапалася, робота падала їй з рук.

"Невже забере?" — билася невідступно гарячкова думка і не вірячи, всією силою не бажала вірити, вона нестямно молилася, благала в бога останньої милости: зберегти життя дитині.

"Господи, прости!.. Не збавляй! Зглянься, господи, змилуйся !"

Хвороба душила маленьке життя. Дівчинка лежала крижем, з припухлого горличка вихоплювався трудний уривчастий хрип. Станичний фельдшер, помістившись у флігелі, приходив разів чотири на день, вечорами довго стояв на ганку челядні, покурюючи, дивлячись на холодний розсип осінніх зір.

291

Тихий Дін, І.

Цілісінькі ночі простоювала Оксана навколішках коло ліжка. Булькотливе хрипіння шматувало її серце.

— Ма-а-мо... — шелестіли маленькі засмаглі губи.

— Зернятко моє, донечко!—приглушено дзвеніла мати,— квітонько моя, не уходь, Тетгінко! Глянь, моя ясочко, розплющ-оченятка. Отямся ж! Горленько мой черноглаза, за що ж, господи?..

Дівчинка деколи підіймала запалені повіки, налиті поганою кров'ю оченятка втопляли тєкучий, неловимий' погляд. Жадібно ловила мати цей погляд. Він уходив, здавалось,, в себе, тужний, примирений.

Померла вона на руках у матері. Востаннє, схлипуючи, зіхнув посинілий ротик, і тільки випростала конвульсія; закидаючись котилася з Оксаниної руки пітна голівка, примружене, з мертвою зіницею, дивилося здивовано похму-рювате мелехівське оченятко.

Коло ставу, під старою розлапистою тополею викопав дід. Сашко малесеньку могилку, під пахою відніс туди труночку, з невластивою йому квапливістю загорнув її землею і довго, терпляче чекав, поки підведеться Оксана з суглинистого горбка. Не дочекався, висякався, мов гарапником ляснув, пішов до стайні. З сінника дістав флакон одекольону, неповний слоїчок денатурованого спирту, змішав у пляшці і, бовтаючи, милуючись з кольору, сказав:

— Пом'янемо, царство небесне дитині. Душа янгольська переставилася.

Він випив, ошелешено закрутив головою, закусуючй розчавленим баклажаном і, розчулено дивлячись на пляшку, сказав:

— Не забудь ти мене, люба, а я тебе не забуду! — і заплакав.

Через три тижні Євген Листницький прислав телеграму, сповіщаючи про те, що одержав відпустку і виїхав додому. На станцію вислали по Нього трійку коней, вся челядь стала на ноги: різали гиндичок, гусей, дід Сашко білував барана,, готувались наче перед великим з'їздом гостей.

Напередодні до слободи Кам'янки вислали підставу. Молодий господар приїхав уночі. Мрячило, лихтарі кидали на калюжі хмерхлі стежки світла. Коло ґанку, видзвонюючи бубонцями, спинилися коні. З закритої коляски вийшов схвильований, усміхнений Євген. Кинувши на руки дідові Сашкові теплого плаща, він, помітно кульгаючи, зійшов на ганок. Із залі, натикаючись на меблі, квапливо човгав старий пан.

Оксана подала вечерю до їдальні і пішла кликати до столу. Зазирнувши в замкову щілину: побачила: старий, припавши до сина, цілує його в плече; шия його, в старечих щуплих згортках, дрібно труситься. Зачекавши кілька хвилин,

Оксана заглянула знову: Євген в розхристаному захисному мундирі стояв навколішках перед великою розгорнутою на підлозі мапою.

Старий пан, видуваючи з люльки кільця диму, стукав щиколодками по ручці крісла, гудів обурено:

— Алексеев? Не може бути. Я не повірю.

'Євген щось тихо й довго говорив, переконував, водив по мапі пальцем, у відповідь йому старий стримано басив:

— Верховний у даному випадку неправий. Вузька обмеженість. Та даруй, 'Євгене, от тобі аналогічний приклад з русько-японської кампанії... Дозволь!.. Дозволь, дозволю!

Оксана постукала.

— Що? вже подано? Зараз.

Старий вийшов жвавий, веселий, зовсім по-молодому виблискували його очі. Вдвох із сином вони випили пляшку вина, вчора тільки викопану в льоху з землі. На позеленілій замшілій наличці ще зберіглась вицвіла цифра— 1879 р.

Прислугуюючи і дивлячись на веселі обличчя, Оксана ще прикріше відчувала свою самотність. Гризла її неவிплакана туга. Перші дні після смерти дівчинки вона хотіла й не могла плакати. Ріс у горлі крик, але сліз не було, і тому, кам'яна гіркота дошкуляла удвоє гірше. Вона багато спала (шукала відпочинку у сонному забутті), але й уві сні настигав її примарний поклик дитини. їй то здавалось, що дочка її спить поруч з нею, і вона відсувалась, лапала по постелі, то чула вона невиразне шепотіння: "Мамо,мамо, питки".

— Рідненьке моє... — шептала Оксана заохолоділими губами. Навіть і появики ввижалось їй іноді, що от до колін її горнеться дитина, і вона ловила себе на тому, що тягнеться рукою попестити кучеряву голівку.

На третій день після приїзду Євген допізна просидів у діда Сашка в стайні,

слухаючи нехйтрі його оповідання про колишнє вільне на Доні життя, про давнину. Він вийшов звідти о дев'ятій годині; н!а дворі повівав вітер, сльотно чвакала під ногами грязь. Між: хмарами козакував молодий жовтовусий місяць. До світла його Євген глянув на годинника, попростував до челядні. Коло ґанку він закурив, на хвилину спинився вагаючись, і, знизавши плечима, рішуче ступив на ґанок. Обережно натиснув клямку, двері, скрипнувши, відчинились. Він увійшов на Оксанину половину, витер сірника/

— Хто це? — спитала Оксана, натягуючи на себе ковдру.

— Це я.

— Я зараз одягнуся.

— Нічого. Я на хвилинку.

'Євген, скинувши шинелю, сів на край ліжка.

— В тебе померла доня?..

— Померла... — луною відгукнулась Оксана.

— Ти дуже змінилась. Ще б пак, я розумію, що то втратити дитину. Але мені здається, що ти даремно сушиш себе, до життя її не повернеш, а ти ще досить молода, щоб мати дітей. Не треба так. Опануй себе, смирись... Кінець-кінцем не все ще втрачено з смертю дитини, у тебе ще — подумай! — все життя попереду.

Євген, стиснувши' Оксанину руку, пестив її з ласковою владністю, говорив, граючи низькими нотками голосу. Він перейшов на шепіт і чуючи, як Оксана вся здригається в заглушеному плачі, а плач переходить в ридання, почав" цілувати її вогкі від сліз щоки, очі.

Ласе бабське серце до жалю, на ласку. Змучена розпачем Оксана, не тямлячи себе, віддалась йому з усією буйною, давно забутою жагою. А коли зринула небувало спустошлива запаморочлива хвиля безстидної насолоди, вона отямилась, зойкнула, гублячи розум і сором, побігла напівгола, в самій сорочці на ґанок. Слідом за нею, кинувши двері одчинені, поквалливо вийшов Євген. Він ідучи одягнув шинелю, ішов поспішаючи і, коли засапавшись вийшов на терасу будинку, засміявся радісно, задоволено. Його поривала бадьора радість. Вже лежачи в ліжку, потираючи пухлі, м'які груди, подумав: "З погляду чесної людини — це підло, неморально. Григорій... Я обікрав ближнього, але ж там на фронті я ризикував життям. Адже могло так трапитись, що куля взяла б правіше і продіравила б мені голову? Тепер я тлів би, моїм тілом нажирались би хробаки... Треба жадібно жити кожної хвилини. Мені все дозволено". Він на хвилину жахнувся своїх думок, але уява знову виліпила страшний образ атаки і того моменту, коли він підвівся з забитого коня і впав, зрізаний кулями. Вже засинаючи, заспокоєно вирішив: "Завтра про це, а зараз спати, спати...".

Другого дня вранці, залишившись в їдальні на самоті з Оксаною, він підійшов до неї, винувато посміхаючись, але вона, притулившись до стінки, опалила його лютим шепотом.

— Не підходь, проклятий!..

Свої неписані закони диктує людям життя. Через три дні вночі Євген знову

прийшов на половину Оксани, і вона його не відштовхнула.

XXIII

і

Коло очної лікарні лікаря Снігірьова був маленький садок. Таких незатишних стрижених садків багато на перевулках край Москви, в них не спочиває око від кам'яної важкої нудоти міста, і ще гостріше й болячіше згадується при по-

гляді на них дике привілля лісу. В садочку лікарні хазяїну —вала осінь: укривала стежки жовтогарячою бронзою листя, приморозками нівечила квіти і водяною зеленню наливала на газонах траву.

Погідними днями по стежках походили хворі, прислухаючись до переливів церковних дзвонів богомільної Москви. Під негоду (а того року вона переважала) вештались з палати в палату, лежали на ліжках, відмовчувались, набридлі і сами, собі і одне одному.

В лікарні переважали цивільні хворі, поранені містились в одній палаті; було їх п'ятеро: Ян Варейкис, високий русявий латиш, з широкою підстриженою бородою і блакитними очима, Іван Врублевський, двадцятивосьмирічний красунь, драгун, родом з Володимирської губернії, сибірський стрілець Косих, вертливий жовтий салдатик Бурдин і Мелехов Григорій. Наприкінці вересня привезли ще одного. Під час вечірнього чаю довго затріпотів дзвоник. Григорій виглянув у коридор. До передпокою увійшло троє: сестра жалібниця і чоловік у черкесці, третього вони піддержували під руки. Він, певно, допіру прибув з вокзалу: про це свідчила його брудна, салдатська гімнастівка, з крив'яними бурими слідами на грудях. Йому ввечорі ж зробили операцію. Після недовгих приготувань (у палати доносився шум, кип'ятили струмент) до операційної привели новоприбулого. Через кілька хвилин звідти дочулася приглушена пісня: поки пораненому вирізували рештки ока, роздробленого відламком набою, він, усиплений хлороформом, співав і невиразно лаявся. Після операції його принесли в палату до поранених. За добу мозок прояснів від важкої сонноти після хлороформу і салдат розповів, що його поранили під Вербер-гом на німецькому фронті, прізвище його Гаранжа, був за —кулеметника, родом сам із Чернігівщини. За кілька днів він особливо близько зійшовся з Григорієм; ліжка їх стояли поруч, і вони, вже після вечірнього обходу пошепки довго розмовляли.

— Ну, козаче, як живемо?

— Як горох при дорозі.

— Око, що ж воно?

— Ходжу на уколи.

— Скільки зробили?

— Вісімнадцять.

— Боляче чи ні?

— Ні, солодко.

— А ти попрохай, щоб вони геть його вирізали.

— Не всім косими бути.

— Це так.

' Жовчний ущипливий сусід Григорія був незадоволений

з усього: лаяв владу, війну, долю свою, харчі в лікарні, кухаря, лікарів, — усе, що потрапляло на гострий його язик.

— За що ми з тобою, хлопче, воювали?

— За що всі, за те й ми.

— Та ти доладу скажи мені, до пуття.

— Відчепись!

— Га? Дурень ти. Це діло треба розжувати. За буржуїв ми воювали, чуєш? Що ж це таке — буржуй? Птиця така, в коноплях живе.

Він пояснював Григорієві незрозумілі слова, пересипав свою мову міцним перцем.

— Не торохти! Не розумію твоєї мови, — перепиняв його Григорій.

— Отакої тобі! Що ж ти, куркуляко, не розумієш?

— Рідше гомони.

— Я ж, мій рідненький, і так балакаю не густо. Ти кажеш— за царя, а що воно за цабе той цар? Цар — кап-люга, цариця — курва, панським грошам від війни прибавка-, а нам на шию... удавка. Чуєш? Отож! Фабрикант горілку п'є, — салдат воші б'є, важко обом... Фабрикант із зиском, а робітник із писком. Так воно одне за одне й чіпляється... Служи, козаче, служи. Ще один хрест заробиш, гарний, дубовий...

День-у-день вщеплював він у розум Григорієві досі невідомі йому істини, викривав справжні причини виникання війни, їдко висміював самодержавну владу. Григорій пробував заперечувати, та Гаранжа заганяв його на слизьке простими, вбійчо-простими запитаннями, і Григорій примушений був погоджуватись.

Найстрашніше в цьому було те, що сам він у душі почував правоту Гаранжі і безсилий був протиставити йому заперечення, не було їх і не можна було знайти. З жахом Григорій розумів, що розумний і злий українець поступово, неухильно руйнує всі його колишні поняття про царя, батьківщину, про його козацький військовий обов'язок.

Протягом місяця, після приходу Гаранжі* на порох розпалися всі ті підпори, на які опиралася свідомість. Підгнили ці підпори, іржею підточило їх безглуздя війни, і треба було тільки поштовху. Поштовх зробили, прокинулась думка, вона виснажувала, гнітила простий, нелукавий розум Григорія. Він кидався, шукав виходу, розв'язання цього непідсильного "для його розуму завдання і з задоволенням знаходив його у відповідях Гаранжі.

Пізно вночі Григорій якось устав з ліжка і розбудив Га-ранжу. Він підсів до нього на ліжку.

У' вікно крізь спущену штору текло зеленувате світло вересневого місяця. Щоки Гаранжі темніли вибоїнами, вогко

блищали чорні западини орбіт. Він позіхав, мерзлякувато кутав ноги в ковдру.

— Чом не спиш?

— Сну немає. Сон від мене тікає. Ти мені поясни от що: війна одним на користь, іншим — руїна...

— Ну? Ахха-а-а!... позіхнув Гаранжа.

— Почекай!—зашепотів Григорій, опаленим гнівом.— Ти кажеш, що на потребу капіталістів нас женуть на смерть,

а як же нарід? Хіба він не розуміє? Невже немає таких, щоб могли розказати? Вийшов би і сказав: "Братця, от за що ви гинете в крові".

— Як це так, вийшов? Ти ж що, сказився? А ну побачив би я, як це ти вийшов би. Ми от з тобою шепочемось, мов гуси в очереті, а гавкни голосно—і під кулю... Чорний морок у народі. Війна його збудить. З хмари після грому дощ буде...

— Що ж робить? Говори, гад! Ти мені серце розворушив.

— А що тобі серце каже?

— Не збагну, — признався Григорій.

—: Хто мене з кручі штовхає, того я штовхну. Треба не лякаючись повернути рушниці. Треба в того загнати кулю, хто посилає людей до пекла. Ти знай, — Гаранжа підвівся і, скреготнувши зубами, випростав руки, — піднесеться велика хвиля, вона все знесе!

— По-твойому, що ж... усе горініж треба поставити?

— Га! Владу треба, мов брудні спідні, скинути. Треба з панів шкуру дерти, треба їм губи рвати, бо добре вони народ помордували.

— А за нової влади війну куди подінеш? Так само чубитимуться,— не ми,"так діти наші. Війну чим припиниш? Як її знищити, коли споконвіку воюють?

— Справедливо, війна споконвіку йде і аж доти вона не переведеться, доки буде на світі дурноїдська влада. От! А як була б у кожній державі влада робітнича, тоді б не воювали. Оце й треба вчинити. А це буде, у дубову домовину їх мати!.. Буде! І в німців, і у французів — у всіх заступить влада робітнича й хліборобська. За що ж ми тоді битимемося? Кордони — геть! Чорну злобу — геть! Однакове на цілому світі буде червоне життя. Ех! — Гаранжа зідхнув і, покусуючи кінчики вусів, поблискуючи самотнім оком, мрійно посміхнувся. — Я б, Грицьку, кров свою гарячу по краплі вицідив би, щоб дожити до такого... Полум'я мені серце палить...

Вони проговорили до світанку. В сірих сутінках здрімався Григорій неспокійним сном.

Уранці його збудили голоси і плач. Іван Врублевський, лежачи на ліжку ницьма, схлипував, сякався; коло нього стояли фельдшериця, Ян Варейкіс і Косих.

— Чого він хлипає? — висунувши голову з-під ковдри, хрипнув Бурдин.

— Око розбив. Почав із склянки виймати і кокнув його об землю, — скорше зловтішно, ніж із співчуттям відповів Косих.

Якийсь зрусійий німець, що торгував штучними очима, піднятий духом патріотизму, видавав їх салдатам задурно. Напередодні Врублевському підбрали і вставили скляне око найкращої роботи, таке ж блакитне й гарне, як і справжнє. Так мистецьки було воно зроблено, що навіть уважно вивчавши й то неможна було відрізнити справжнє око від штучного. Врублевський радів і сміявся, мов дитина.

— Прийду додому, — казав він, — хоч яку дівчину обдурю. Одружусь, а потім

признаюсь, що око скляне.

— Обдурить, бий його лиха година! — реготав Бурдин, що безперестань наспівував про Дуню та про таргана, що прогриз Дуні фартух.

І от прикрий випадок — і красун хлопець повернеться до рідного села косою потворою.

— Нове дадуть, не. реви, — потішав Григорій.

Врублевський підвів напухле від сліз обличчя з червоною мокрою дірою замість ока.

— Не дадуть. Око—воно триста карбованців коштує. Не дадуть.

. — От око було, так око! Кожна жилка на ньому вимальована, — захоплювався Косих.

Після ранкового чаю Врублевський поїхав з фельдшерицею в крамницю до німця і той знову підібрав око,

— Німці, вони кращі за росіян! — шаленів у захопленні Врублевський.—У купця-росіянина — чорта з два випросиш, а цей і слова не сказав.

Минув вересень. Час скупко відраховував дні. Тягнулись вони безкінечно довгі, набиті мертвою нудотою. Ранком о дев'ятій пили чай. Кожному хворому на тарілочці давали дві чахлі, прозорі скибочки французької булки і грудочку вершкового масла, з мізинець завбільшки. Після обіду розходились голодні. Ввечорі пили чай, для різноманітності запиваючи його холодною водою. Склад хворих мінявся. З "військової палати" (так охрестили хворі палату, де лежали поранені салдати) перший виписався сибиряк Косих, за ним пішов латиш Варейкис. Наприкінці жовтня виписали Григорія.

Гарний, з підстриженою борідкою хазяїн лікарні, лікар Снігірьов на іспиті визнав зір Григорія за задовільний. У темній кімнаті йому показували на певній віддалі освітлені великі літери й цифри. Його виписали і послали до шпиталю на Тверську, тому що загоєна рана на голові несподівано відкрилась, і з'явилося легке нагноєння. Прощаючись з Гаранжою, Григорій спитав:

— Чи побачимось коли?

— Гора з горою не сходиться...

— Ну, хлопче, спасибі, що очі мені відкрив. Тепер я видючий і... злий!

— До полку прийдеш — побалакай про це з козаками.

— Г аразд.

— Мабуть, доведеться бувати на Чернігівщині, в слободі Горохівці — питай коваля Андрія Гаранжу, радий буду тебе бачити. Прощай, хлопче.

Вони обнялись. Надовго зберігла пам'ять Григорія образ українця з суворим самотнім оком і ласкавими лініями рота на супісних щоках.

У шпиталі Григорій провалявся тижнів з півтора. Він виношував у душі незформовані рішення, грала в ньому терпка згублива отрута гаранжівської науки, жовч його передалась і Григорієві. З сусідами в палаті він говорив мало, якесь тривожне збентеження знати було в кожному його русі. "Клопітний" — так схарактеризував його під час прийому завідувач шпиталю, нашвидку оглядаючи

неруське обличчя Григорія.

Перші дні Григорія трусило, лежав він на ліжку, прислухаючись до неугавного дзвону у вухах.

В цей час і стався такий інцидент:

По дорозі з Воронежу, шпиталь ізволила відвідати особа імператорської фамілії. Повідомлені про це зранку особи лікарського персоналу шпиталю заметушились, мов ті миші в підпаленій коморі. Поранених причепурили, турбуючи їх, позачергово перемінили постільну білизну, молодший лікар навіть намагався вчити, як відповідати персоні і як поводитися, розмовляючи з нею. Тривога передалась і пораненим: дехто наперед почав говорити пошепки. Опівдні коло дверей бевкнула автомобільна сирена і в супроводі належного почту, в настіж відчинені двері шпиталю вступила особа. (Один з поранених, веселун і балакун, запевнював потім товаришів, що під ту мить, як під'їздили вельможні відвідувачі, шпитальний прапор з червоним хрестом раптом буйно захвилював, дарма, що година стояла напрочуд ясна й безвітряна, а на другому боці вулиці, на вивісці голярні еле-гантний закучерявлений чолов'яга зробив щось подібне до уклінного руху або реверансу). Почали обходити палати. Особа ставила слухні для її становища безглузді питання; поранені, за порадою молодшого лікаря, вилупивши очі ще дужче, ніж вимагали на муштрі, відповідали: "Точно так, ваша імператорська високість" та "Нікак нет", з додатком того ж титулу. Коментарі до відповідав давав завідувач шпиталю, при чому звивався він, мов той вуж, затиснутий вилами, і навіть здалека на нього шкода було дивитись. Царственна особа, переходячи від ліжка до ліжка, роздавала образки. Натовп блискучих мундирів, і густа хвиля дорогих парфумів насувались на Григорія. Він стояв коло свого ліжка, неголений, худий, з запаленими очима; дрібне тремтіння гострих брунатних вилиць показувало його хвилювання.

"Ось вони, на чию радість нас вигнали з рідних куренів і кинули на смерть. Ач, гадюки! Прокляті! Дармоїди! Ось вони найдошкульніші воші на нашій хребтині!.. Чи не за цю... топтали ми кіньми чужі хліба і вбивали чужих людей? А повз я по стерні і кричав? А страх? Відірвали від родини, морили в касарні..." — клуботалася в голові його кипуча хвиля думок. Пінна злоба зводила цього губи. — "Ситі які всі, аж блищать. Туди б вас, тричі прокляті! На коней, під Гвинтівку, вошами вас засипати, гнилим хлібом, м'ясом червивим годувати..."

Григорій низав очима лощених офіцерів почту и спинив мерхлий погляд на одвислих щоках, члена імператорської фамілії.

4 — Донець, георгієвський кавалер, — вигинаючись показав на нього завідувач, і таким тоном було це сказано, наче він сам заслужив цього хреста.

— Якої станиці? — спитала особа, держачи наготові образок.

— Вешенської, ваша імператорська високість.

— За що маєш хреста?

В ясних порожніх очах особи тліла нудьга, пересить. Руду-Еата ліва брова заучено сторбучилася — це робило обличчя особи більш виразнішим. Григорій на мить відчув холодок і — поколювання в грудях; таке почуття з'являлося в перші хвилини атаки.

Губи його нестримно кривились, тіпалися.

— Я б... Мені б за потребою сходити... за потребою, ваша імператорська... за малою потребою... — Григорій хитнувся, ніби переломлений, показуючи широким жестом під ліжко.

Ліва брова особи стала дибки, рука з образком застигла простягнута. Особа, розгублено звисивши брезклу губу, повернулася до сивого генерала з фразою англійською мовою. Ледве помітне збентеження окрило почет... високий офіцер з аксельбантами, рукою, затуляючи в сніжнобілу рукавичку, торкнувся очей; другий похнюпив голову, третій запитливо глянув в обличчя четвертому... Сивий генерал, поштиво посміхаючись, англійською мовою щось доповів їх імператорській високості, і особа зволила милостиво сунути в руки Григорієві образок і навіть обдарувати його найвищою ласкою: торкнутись рукою його плеча.

Після від'їзду високих гостей Григорій упав на ліжко. Занурившись головою в подушку, лежав кілька хвилин, плечі йому здригалися, не можна було зрозуміти — чи плакав він, чи сміявся, але встав з сухими, прояснілими очима. Його зразу ж викликав до свого кабінету завідувач шпиталю.

— Ти шельма!.. — почав він, бгаючи пальцями бороду, на колір, як линяла заяча шкурка.

— Я тобі не шельма, гаде! — не владаючи нижньою одвислою щелепою, ступаючи до лікаря, сказав Григорій. — На фронті вас немає, — і, опанувавши себе; вже стриманіш, — відішліть мене додому.

Лікар, задкуючи від нього, зайшов за стіл, сказав лагідніше:

— Відішлемо. Геть к чорту!

Григорій вийшов, граючи усмішкою, з розлюченими очима. За його потворну непростачну вихватку в присутності високого достойника адміністрація шпиталю позбавила його поживку на три дні. Годували його товариші в палаті та жалісливий гілавий кухар.

XXIV

Уночі проти 4-того листопаду Григорій Мелехов прийшов до Нижне-Яблунівського, першого від станції козацького хутора Вещенського юрту. До маєтку Ягідного залишилось кілька десятків верстов. Григорій, гвалтуючи собак, крочив повз зрідка розкидані двори; за прирічними вербами молоді хлоп'ячі голоси виводили пісню:

А з-за лісу там виблискують мечі.

Іде сотня козаків вусачів.

Попереду офіцер молодий.

Під ним коник вигравав гнідий.

Гучний, дзвінко-чистий тенор заводив:

Нумо, хлопці, хоробріш, хоробріш.

Дружні успівані голоси хвацько підхоплювали:

На завали поспішай поскоріш.

А хто перший до завалів добіжить.

Тому честь і хрест, і слава належить.

Невимовно рідним, теплим повіяло на Григорія, від знайомих слів давньої козацької пісні, котрої і він не раз співав. Щипучий холодок поколював очі, тіснив груди. Жадібно вдихаючи гіркий кизяковий дим, що вилазив з димарів, Григорій проходив хутором, услід йому неслося:

На завалках ми стояли, мов стіна,
Куля сипалась, летіла, як бджола,
Ой, тай браві ж ці козаченьки донці,
Що й рубати і стріляти молодці!
ЗОЇ

"Давно співав я, хлопцем, а тепер висох мій голос і пісні життя обтяло. Йду от до чужої жінки на побування, без кутка, без домівки, мов той вовк байрачний..." — думав Григорій, крокуючи з рівномірною втомою, гірко сміючись з життя свого, що так дивно склалося. З хутора вибрався на косий узгірок, оглянувся: в просвіті вікна останньої хати блакитно жовтів вогонь висячої лампи, коло вікна за прядкою сиділа літня козачка.

Зійшовши з дороги, Григорій пішов по вогко-хрумкій, скованій морозцем траві. Він вирішив переночувати на першому хуторі, на Чирі, щоб другого дня завидна дістатись до Ягідного. Вже по півночі прийшов на хутір Грачів, у крайньому дворі заночував і вийшов ледве порідшали фіялкові ранкові сутінки.

Вночі він був у Ягідному. Нечутно перескочивши через паркан, ішов повз стайню — звідти лунав гучний кашель діда Сашка. Григорій спинився, окликнув:

— Діду, Сашко, спиш?
— Стривай, хто такий; голос пізнаю... Хто це?
Дід Сашко, накинувши свиту, вийшов на двір.
— Отці-святителі! Грицько! Звідки тебе халера нанесла? Оце гість!..

Вони обнялись. Дід Сашко, знизу заглядаючи у вічі Григорієві, сказав: — Зайди, покуримо.

— Ні, завтра вже. Піду.
— Зайди, тобі кажуть.

Григорій нехотя скорився. Він присів на дощате ліжко, чекав поки дід Сашко відкашляється.

— Ну, дідусю, живеш? Землю топчеш?
— Топчу помалесеньку. Я — мов рушниця-кремеківка, мені зносу не буде.
— Оксана?
— Що ж Оксана... Оксана, хвалити бога...

Дід натужно закашлявся. Григорій догадався, що кашель його удаваний, приховує збентеження.

— Тетяну де поховали?
— В садку. Під тополею.
— Так, розкажуй.

— Кашель мене, Грицю, замучив...

— Ну?

— Всі живі-здорові. Пан от у горілку вкидається... П'є, дурний чоловік, без розуму.

— Оксана як?

— Оксана? Вона в покоївках тепер.

— Я знаю.

— Ти б покурити скрутив? А? Закурюй, у мене тютюнець перший сорт.

— Не хочу, та ти кажи, а то піду. Я чую, — Григорій важко повернувся, дощате ліжко під ним хряснуло, — чую, що ти слово якесь, мов камінь за пазухою, держиш. Бий, або що.

— І< вдарю!

— Бий.

— Ударю. Не сила мені мовчати, Грицю, прикро мені мовчати.

— Кажи ж, — попрохав Григорій, з камінною вагою ласкаво опускаючи долоню на дідове плече. Згорбившись чекав.

— Гадюку ти грів! — раптом різким фальцетом вигукнув дід Сашко, безглуздо розчепірюючи руки.—Гадюку викохав! Вона з Євгеном злигалася! Якова?

На дідовім підборідді по рівчаку рожевого шраму скотилась намистинка липкої слини. Дід змахнув її, долоню витер об сирові, полотняні спідні.

— Правду кажеш?

— Сам бачив. Щоночі до неї тягне. Іди, він, мабуть, і зараз У неї.

— Ну, що ж... — Грицько хруснув щиколодками й довго сидів, згорбившись, виправляючи м'яз щоки, зведений корчем. У вухах його заливними бубонцями розливався дзвін.

— Баба — кішка: хто погладив — до того й лащиться. А ти не вір, віри не йми.

Дід Сашко скрутив Григорієві. цигарку, запалив і сунув у руки.

— Покури.

Григорій двічі затягнувся і загасив пальцем цигарку. Вийшов мовчки. Під вікном челядні спинився, глибоко і часто дихав, кілька разів підносив руку постукати та рука падала, мов перебита. Попервах стукнув стримано, зігнутих пальцем, потім, не владаючи собою, привалився до стіни й гатив кулаками в раму люто, довго. Рама заходилася деренчливим дзвоном скла, хиталася, в ній брижилось синє нічне світло.

Майнуло довге з перестрашу Оксанине обличчя. Вона відчинила двері й скрикнула. Грицько пригортав її тут же в сінцях, зазірав у вічі.

— Стукав ти як, а я заснула... Не сподівалася... Коханий мій!

— Змерз я...

Оксана відчувала, як в буйному тремтінні стенається все велике тіло Григорія, а руки його полум'яно-гарячі. Вона виказувала надмірну метушливість, засвітила лампу, бігала по кімнаті, накинувши на випещені матові плечі пухову хустку, розводила в закапелкові вогонь.

Не сподівалася... Давно не писав... Думала, не прийде ти... Ти дістав від мене

останнього листа? Хотіла тобі

гостинців послати, а потім, думаю, може від нього листа дістану...

Вона часом поглядала на Григорія. На червоних губах її не танула замерзла усмішка.

Григорій сидів на лаві, не скидаючи шинелі. Неголені щоки його палали, на спущені очі падала з-під башлика густа тінь. Він почав було розв'язувати башлика, та раптом заметушився, дістав кисета, шукав у кишенях папір. З безмежною тугою він швидко оглянув Оксанине обличчя.

Вона диявольськи похорошіла за час його відсутності.

Щось нове, владне з'явилося в поставі гарної голови, лише пухнасті великі кільця волосся були такі ж та очі... Згубна вогнева її врода не належала йому. Ще б пак, вона ж пани-чева коханка.

— Ти... Ти не скидаєшся на покоївку, на ключницю скорше.

Вона кинула полохливий погляд, силувано засміялась.

Тягнувши за собою торбу, Григорій пішов до дверей.

— Ти куди?

— Покурити вийду.

— Яешня спряглася, почекай.

— Я зараз.

На ґанку Григорій дістав зі споду салдатської ладівниці бережно загорнену в поштамповану чисту сорочку квітчасту хустку. Її купив він у Житомирі в крамаря-єврея за 2 карбованці і пильнував, як ока, виймав на поході і милувався на її переливчасту райдугу барв, смакував наперед той захват, > що порве Оксану, коли він, повернувшись додому, розгорне перед нею мережчасту тканину. Мізерний подарунок. Чи то ж йому змагатись в подарунках із сином найбагатшого поміщика горішнього Дону? Поборовши набігле сухе ридання, Григорій подер хустку на дрібні клапти, засунув під ґанок. Торбу кинув на лаву, увійшов до кімнати.

— Сідай, я розбую тебе, Грицю.

Білими, відвиклими від роботи руками Оксана стягла з Григорія важкі салдатські чоботи, припавши до його колін, довго беззвучно ридала. Григорій дав їй виплакаться, спитав:

— Чого ж ти голосиш? Чи не рада мені?

Заснув він швидко. Оксана роздягнена вийшла на ґанок і під холодним пронизливим вітром, під похоронне виття верховника простояла на ґанку, обнявши мокрий стовп, не міняючи пози, до світанку.

Вранці Григорій одяг шинелю, пішов до будинку. Старий пан стояв коло ґанку, одягнений у хутрову куртку і пожовклу каракульову папаху.

— От він, георгієвський кавалер. Однак, ти змужні-і-і-в, брате!

Він козирнув до Григорія і простяг руку.

— Надовго прибув?

— На два тижні, ваше превосходительство.

— Дочку то поховали. Жаль, жаль...

Григорій промовчав. На ґанок, натягаючи рукавички, виходив Євген.

— Григорій? Ти звідки?

У Грицька темніло в очах, але він посміхався.

— З Москви, у відпустку.

— Он як. Ти поранений в око?

— Так точно.

— Я чув. Який він молодець став, а, тату?

Сотник кивнув головою на Григорія, повернувся обличчя до стайні.

— Микитовичу, коні!

Поважний Микитович кінчав запрягати і, неприязно косячись на Григорія, підвів до ґанку старого сірого рисака. Під колесами легеньких дрожків хрушко шаруділа, здавлюючись, зшита льодком земля.

— Ваше благородіє, дозвольте вас прокатати, як колись?— звернувся Григорій до Євгена, улесливо посміхаючись.

"Не здогадується, бідний", — задоволено посміхнувся той і блиснув з-під пенсне очима.

— Що ж, будь ласка, їдьмо.

— Ти що ж це, допіру приїхав та вже й кидаєш молоду жінку? Не скучив хіба? — старий пан милостиво посміхнувся.

Григорій засміявся.

— Жінка не ведмідь, в ліс не втече.

Він сів на передку, підстромив під сидіння батіг, розібрав віжки.

— Ех, і прокачу ж я вас, Євгене Миколаєвичу.

— Прокати, на чай дістанеш.

— Дуже вам вдячний. І так спасибі, що Оксану мою... годуєте... шматок їй... даєте.

Голос Григорія рвався і в сотника промайнула недобра підозра. "Невже знає? Ну, дурниці. Звідки? Не може бути". Він відкинувся на спинку, закупив цигарку.

— Повертайтеся швидше, — гукнув услід їм старий пан.

З-під коліс хуркнула іглиста морозна курява.

Григорій рвав віжками губи рисаків і довів біг його до найбільшої швидкості. Вони за чверть години перехопилися через узгірок. У першому ж видолінку Григорій скочив з передка і висмикнув з-під сидіння батіг.

— Ти що?—нахмурився сотник.

— А от... що!

Григорій коротко махнув батогом, із страшною силою шмагнув сотника по обличчі. Перехопивши батіг, він бив держалном по обличчі, по руках, не даючи сотникові отямитись. Шматок скла з розбитого пенсне, врізався йому вище брови. На око падала цівкою кров. Сотник спочатку закривав обличчя руками, але удари частішали. Він скочив з обличчям спотвореним синцями і люттю, намагався боронитися, але Григорій, відступаючи, ударом по п'ястю паралізував йому праву руку.

— За Оксану! За мене! За Оксану! Ще тобі за Оксану! За мене!

Батіг свистів. М'яко хльоскали вдари. Потім кулаками звалив на тверде груддя дороги і качав по землі, бив нелюдськи підкованими закаблуками салдатських чобіт. Знесливши, сів у дροжки, гикнув і, висилуючи рисака, перевів його на чвал. Дрожки покинув коло воріт, стискаючи батіг, плутаючись у полах розхристаної шинелі, біг до челядні.

Оксана на хряп дверей оглянулась.

— Гади́на!.. Сука!..

. Вискнувши, батіг щільно обвив її обличчя.

Задихаючись, Григорій вибіг на двір, не відповідаючи на запит" діда Сашка, пішов з маєтку. Верстви за півтори його наздогнала Оксана.

Вона тяжко дихала і йшла поруч мовчки, інколи торкаючи рукою Григорія.

По розвилках коло бурої степової каплиці, сказала чужим далеким голосом.

— Грицю, прости!

Григорій вищирився, горблячись наставив комір шинелі.

Деся позаду коло каплиці залишилась Оксана. Григорій не оглянувся ні разу, не бачив простягнутих до нього Оксани-них рук.

4 Спускаючись з гори до хутора Татарського, він здивовано побачив у руках своїх батіг, кинув його, широко ступаючи, подався провулком. До вікон липли обличчя, здивовані його появою, низько вклонялися зустрічні баби, пізнаючи його.

Коло воріт свого двору худорлява чорноока красуня-дівчина з розгону з вереском кинулась йому на ший, заби́лась на грудях. Стиснувши долонями її лиця, Григорій підвів голову і пізнав Докійку.

З ганку кульгав Пантелей Прокопович, в хаті вголос заплакала мати. Григорій лівою рукою пригортав батька, праву цілувала Докійка.

Знайомий до болю скрип приступок — і Григорій на ганку. Постаріла мати підбігла з жвавистю дівчинки, вимочила слізьми петлиці шинелі і, невідривно пригортаючи сина, лепетала щось своє, безладне, що й словами не переповісти, а в сінях, чіпляючись за двері, щоб не впасти, стояла —зблідла

Наталка); болісно посміхаючися, падала, підтята бистрим розгубленим поглядом Григорія... □

Вночі Пантелей Прокопович, штовхаючи в бік Іллівну, шепотів:

— Глянь тихенько, вкупі лягли чи ні?

— Я постелила їм на ліжку.

— А ти глянь, глянь.

Іллівна зазирнула крізь щілину в дверях до світлиці, повернувшись. ,

— Разом.

— Ну, хвалити бога! Хвалити бога! — захристився старий, підводячись на лікті, схлипує.

Кінець першій книзі.